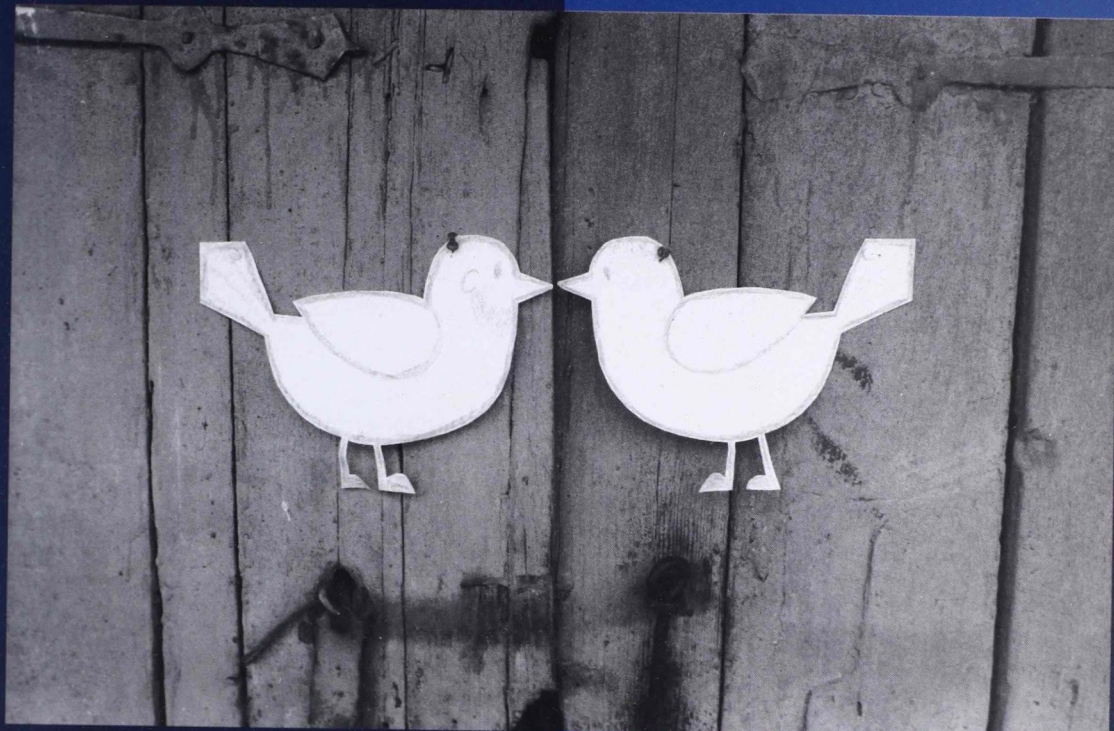

317.287

10/2006

KULTÚRAKÖZVETÍTÉS

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam X. évfolyam 2006. I. szám Ára 800 Ft

40

2006

317.287

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Lapunk szerkesztősége
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

E tematikus szám szerkesztője: T. Molnár Gizella

A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./fax: 224-0797

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.
Tel./fax: 221-0951, 221-8099
www.ujmandatum.hu

Olvasószerkesztő: Laki Ildikó és Knoch László
Fotó: Zátonyi Tibor
Nyomás, kötés: A-System nyomda
Felelős vezető: Korándi József

A 2006. évi négy szám 2600 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámlaszámon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

és Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatja.

ISSN 0133-2597

Tartalom

T. Molnár Gizella: Bevezető	5
-----------------------------	---

A KULTÚRA NYOMÁBAN

Orbán Hedvig: A felnőttoktatás helyzete Szeged közművelődési intézményeiben 2000–2005	7
Bozsó Renáta: Megkérdezzük...	
Képzést segítő felmérések a szegedi főiskolások körében 2002–2005	14
T. Kiss Tamás: Józsi bácsi, a nép(művelő)tanító	23
Szécsiné Járasi Anikó: A rendezvénygasztronómia szépségei és buktatói	27

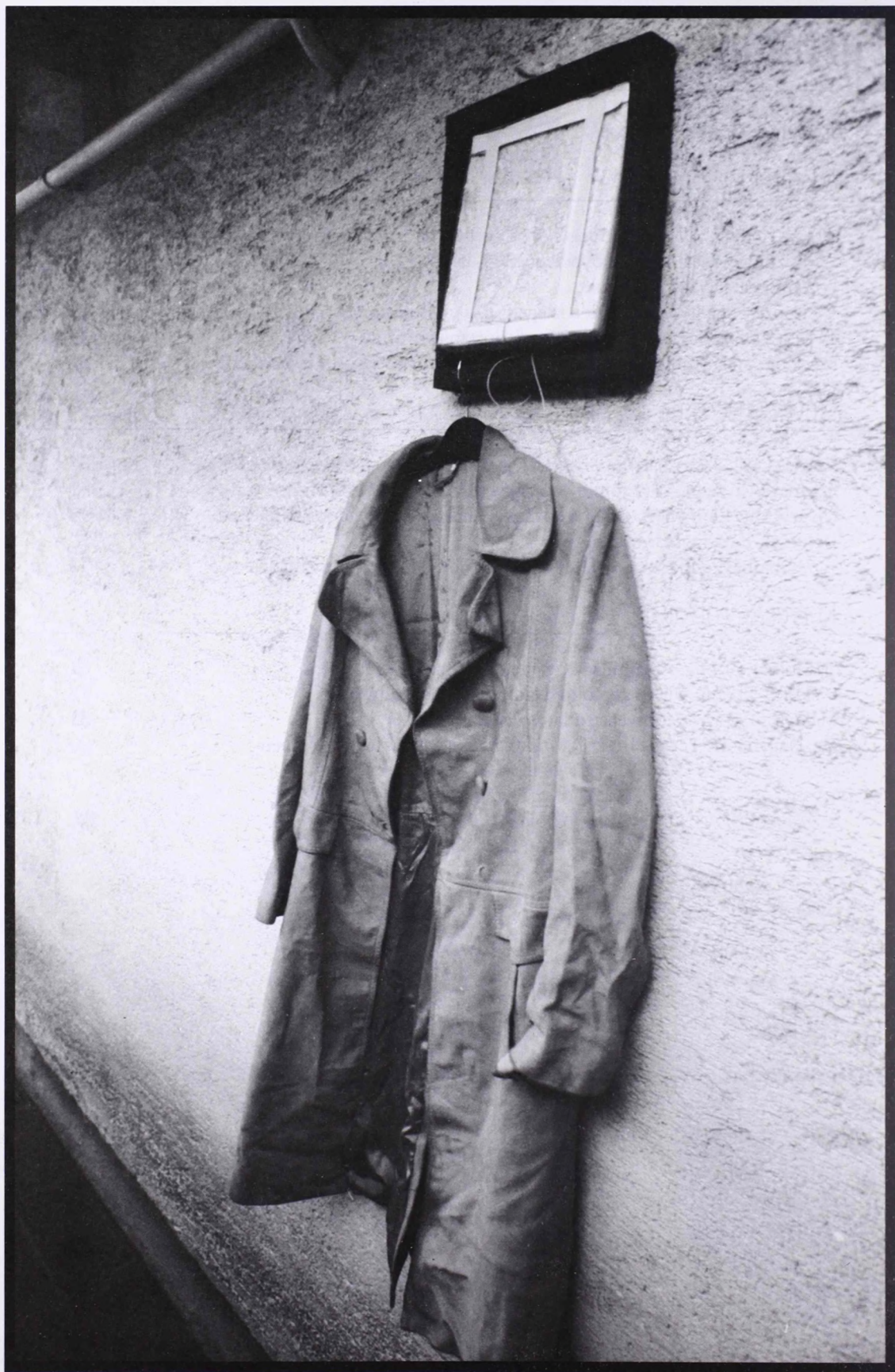
MŰVÉSZETEK, ÉRTELMEZÉSEK

Szuromi Pál: Tisza-parti kísérletek. Jegyzetek a Szegedi Művésztelepről	37
Szirmai Éva: Egy (-két) antológia ürügyén	41
Újvári Edit: Képi valóságok Tarkovszkij Andrej Rubljov című filmjében	48
Demcsák Katalin: Színházmánia. A színházi szakszavak jelentései és a commedia dell'arte elmélete	54

KULTÚRÁK, POLITIKÁK

T. Molnár Gizella: Asszimiláció és nemzetiségpolitika	67
Viskolcz Noémi: Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról	75
Málovics György: Környezettudatos vállalatirányítás	81
Dr. Nagyné dr. Terhes Irén: Jogi-erkölcsi normák az üzleti életben	93

Szerzőink	102
-----------	-----

T. Molnár Gizella

Bevezető

A kultúraközvetítő szakemberképzéssel foglalkozó felsőoktatási intézményeket, illetve tanszékeket a korábbi időszakokban gyakran érte az az igaztalan vád, hogy nem elegendő az ott folyó oktatás tudományos megalapozottsága, mert nem kapcsolódik valamelyik akadémiailag elismert konkrét tudományterülethez.

Ez az állítás ma már aligha védhető. A szakemberképzést kezdetektől fogva a multidiszciplinaritás és a sokrétű gyakorlatra orientáltság jellemezte. Az volt a cél, hogy a leendő kultúraközvetítők nyerjenek betekintést a tudományos ismeretrendszerekbe, sajátítsák el az ezekre jellemző gondolkodás logikáját, kapjanak praktikus tanácsokat, melyek elősegíthetik a munkaerőpiacon való elhelyezkedésüket és helytállásukat.

Az utóbbi években tovább erősödő szemlélet alapján bővültek azok a tudományterületek, melyek elengedhetlenné váltak a korszerű kultúraközvetítés gyakorlatában, az új típusú szakemberképzésben. Megemlíthetjük a közgazdasági gondolkodásmód, az informatika vagy a környezettudatos magatartás térhódítását, de az egyéniség közösségalkotó szerepének elismerését is.

Napjainkban a kultúraközvetítő szakemberképzés már nincs egyedül a multidiszciplináris szemléletet képviselők között, gondoljunk csak az egészségtudomány megerősödésére, mely szintén több tudományágból táplálkozik, vagy a mentálhigiénikus és a rekreációs, valamint a kommunikációs szakemberképzésre. A közgazdaságtudomány is új utakat keres (gazdaságpszichológia), de más „klasszikus” tudományágakat is egyre inkább jellemez az interdisziplináris szemlélet.

Alátámasztja ezt a bolognai folyamat keretében alapított és 2006-ban indítandó új szak is. Az andragógia képesítési és kimeneti követelményeinek kialakítása szakmailag kíván hozzájárulni az élethosszig tartó tanulás elősegítésé-

hez. Az új alapképzéshez szorosan kapcsolódó, hagyományainkat is őrző szakirányú (művelődésszervező, személyügyi szervező, felnőttképzési szervező és munkavállalási tanácsadó), továbbá ezeken belüli speciális képzések ugyancsak a multidiszciplináris jelleget tükröznék, hiszen pl. a turisztikai menedzser földrajzi, történeti ismereteket éppúgy szerezhethet, mint közgazdasági és vendéglátási szemléletet, vagy az ökológiai menedzser a környezetvédelem, a globalizáció és a közgazdaságtudomány alapjainak elsajátítására vállalkozik majd –, hogy csupán néhány példát emeljünk ki.

Természetes, hogy az SZTE JGYTFK Közművelődési tanszékén oktató, kultúraközvetítő szakemberképzéssel foglalkozók is sokféle irányultsággal és érdeklődéssel rendelkeznek!

A *Kultúra és Közösség* lapszáma a fentiek tükrében született. A művelődésszemléleti folyóirat a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Közművelődési tanszék oktatóinak írásait tartalmazza, reprezentálva, hogy milyen jellegű kutatások folynak a tanszéken, az oktatók mennyire sokféle tudományterületet művelnek az oktatói munka mellett.

A Tisztelt Olvasó egy színes tablót tart a kezében! Egyrészt olyan írásokkal találkozhat, melyek az andragógia, az esztétika, a szociológia, a közgazdasági, jogi, gasztronómiai, művelődéstörténeti területeken végzett empirikus, oral history vagy másodelemző módszer alkalmazásával születtek meg. Másrészt a tanulmányok lezárnak egy időszakot, hogy új korszakot nyithassanak. Harmadrészt feljogosítanak arra, hogy a tanszék egy közös stratégiai kutatási program kimunkálásával, illetve műhelymunkára orientálással felvállalja a különbözőségek egységét! Ehhez a célkitűzéshez nemcsak az eddigi sikeres kutatások teremtenek alapot és ösztönöznek bennünket, hanem a bevezetésre kerülő új alapképzés tudományos megalapozásának szükségessége is.

„A felnőttoktatás jelöli mindazoknak a folyamatos tanulási tevékenységeknek az összességét, legyenek azok formálisak, vagy mások, amelyek által az emberek, akiket felnőttnek tekint az a társadalom, amelyhez tartoznak, fejlesztik képességeiket, gazdagítják ismereteiket és tökéletesítik szakmai vagy technikai végzettségüket, vagy új irányba fordítják őket, hogy kielégítsék saját igényeiket és társadalmuk elvárásait.

A felnőttkori tanulás felöleli a formális oktatást és a továbbképzést, a non-

• és a tanfolyami rendszerű felnőttképzésnek.

A két meghatározás tartalma természetesen nem mond ellent egymásnak, de a mindennapi életben a közművelődési intézmények, a művelődési házak keretein belül történő felnőttképzés gyakorlati megvalósítása a köztes területen helyezkedik el.

A felnőttképzés gyakorlati megvalósulásának kérdéseire próbáltam választ keresni Szeged művelődési intézményeinek, művelődési házainak tevékenységében az alábbiak alapján.

Orbán Hedvig

A felnőttoktatás helyzete

Szeged közművelődési

intézményeiben 2000–2005

7
K É K

formális tanulást, valamint az informális és az esetleges tanulásnak azt a széles spektrumát, amelyek hozzáférhetőek egy multikulturális tanuló társadalomban, ahol az elméleti és a gyakorlatra épülő megközelítéseket ismerik”.¹

Ez a *felnőttoktatás pontos definíciója*, amelyet az 1997-ben, Hamburgban 160 ország részvételével megrendezett Felnőttoktatási Világkonferencia deklarációja fogalmaz meg.

A felnőttoktatási definíció értelmében a felnőttoktatás fogalma rendkívül széles. Magába foglalja az önkéntességre épülő, önévelési szándékú folyamatokat is, vagyis a közművelődést, mint a non-formális oktatás helyszínét.

Durkó Máttyás korábban – 1968-ban csoportosította az andragógia területeit.² Az ő meghatározása alapján a művelődés, a közművelődés területén, a közművelődési intézményekben folyó felnőttképzési tevékenység részét képezheti

• az iskolarendszeren kívüli felnőttképzésnek,

Az 1980-as évek közepéig az iskolán kívüli művelődés, ismeretterjesztés elsődleges szinterei a művelődési házak, művelődési intézmények voltak. Az intézmények munkatársai szervezték az akadémiákat, ismeretterjesztő előadássorozatokat. Ezek az ismeretszerzési formák kedveltek, látogatottak voltak, az intézmények biztosan számíthattak az érdeklődőkre.

Az 1989-ben bekövetkező politikai, társadalmi, gazdasági rendszerváltás jelentős mértékben éreztette a hatását mind hazánk felnőttoktatásában, mind közművelődésében.

A fordulat befolyásolta a felnőttoktatás tartalmát, szervezetrendszerét, így a közművelődést is.

A felnőttoktatás piacán nagyon sok szereplő, résztvevő jelent meg, óriási mértékben bővült hazánk felnőttoktatási kínálata. A felnőttoktatás – az európai tendenciákat, és a tanuló társadalom igényét követve – gyakorlatiasabbá vált.

Ezen a piacon domináns szerepet elfoglaló munkaügyi központok, képző cégek, a világbanki támogatással let-

rejövő regionális munkaerő-fejlesztő és átképző központok hálózata mellett szerepet szeretne vállalni a közművelődési intézmények – ezen belül a művelődési házak – rendszere is.

„A rendszerváltással azonban nemcsak gazdasági, társadalmi változások következtek be, hanem jelentős mértékben átalakult az emberek mentalitása, igénye is.”³

A felnőttoktatás formái – a tanfolyamok, az előadások – egyre jobban „árúvá váltak” a felnőttoktatás piacán. Mindazok a tevékenységi formák, amelyeket egy-egy közművelődési intézmény korábban kulturális értéként közvetített látogatói felé, hasonlóképpen áru lett.

A kultúra nyomában

Az 1997-ben jóváhagyott CXL. sz., a kulturális alapellátásról szóló törvény szabályozza a közművelődési intézmények tevékenységi rendszerét. Egy-egy közművelődési intézmény tevékenységrendszere nagyon sokrétű, a formális oktatási programoktól, az informális oktatási programokon át, a szórakoztató programokig.

Az elmúlt 5–7 esztendőben megfigyelhető az a tendencia, hogy művelődési intézmények – különböző okok miatt – erőteljesebb szerepet követeljenek-kérnek maguknak a felnőttképzési rendszerek piacán, gyakran felnőttképző központként megjelenve a város vagy a régió életében.

Ennek a kérdéskörnek a vizsgálatára próbáltam rávilágítani Szeged művelődési intézményeinek felnőttképzési kínálatát keresve. Célom az volt, hogy feltérképezzem, bemutassam a városban található lehetőségeket, s azt, hogy ezek milyen szerepet játszanak az adott intézmény tevékenységében.

Szeged város közművelődési intézményeinek hálózata

A vásárlót, az érdeklődőt egy „sokszereplős piacon” nagyon széles kínálat érinti meg, ahol mindenki a saját termékét népszerűsíti és szeretné „eladni”.

A felnőttképzés résztvevői között a legfontosabb kiválasztási szemponttá a praktikum, a gyakorlatban történő hasznosítás, a továbblépés reménye, az ismeretek munkában, megélhetésben történő elsajátításának az igénye válik.

A közművelődési intézmények szakembereinek, ha részesei kívánnak lenni a többszektörű felnőttképzési piacnak, új ismereteket kell elsajátítaniuk, kapcsolátszereket kell bővíteniük, jó példákat kell keresniük, új tevékenységi formákat kell alkalmazniuk.

Az 1997-ben Hamburgban megrendezett Felnőttképzési Világkonferencia másikk alapgondolata az egész életen át tartó tanulás volt.

A művelődési házak jelentős részének tevékenységrendszerében ez a folyamat a közművelődés eszközeivel végigkísérhető. A művelődési házak saját eszközrendszerükkel vállalkoztak az egész életen át tartó tanulás folyamatának erősítésére.

III. A következő városrészek művelődési házai a központ hálózati intézményeként működnek:

1. Heller Ödön Művelődési Ház, Tápé
2. Petőfi telepi Művelődési Ház
3. Kecskési Művelődési Ház
4. Tömörkény István Művelődési Ház, Szőreg.

IV. A város rétegfadatait ellátó közművelődési intézmény: a Százszorszép Gyermekház.

V. A Szegedi Ifjúsági Ház, amely 1996 óta közművelődési közhasznú társaságként működik.

Mivel dolgozatomban és Szeged város felnőttképzési piacán egyaránt fontos szerepet foglal el, ide sorolhatjuk ezt az intézményt is.

VI. A Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, amely Csongrád megye Önkormányzatának részben önálló intézménye.

Szegedi székhelye, jelentős mértékben a megyeszékhelyen történő felnőttképző tevékenysége miatt bemutatjuk ezt az intézményt is.

A közművelődési intézmények minden esetben a lakosság érdekeit, érdeklődési területeit hivatottak kiszolgálni. A közművelődési intézményrendszer a rendelkezésére álló humán erővel, infrastruktúrával feltételeivel különbözőképpen próbál meg részt vállalni ezen a piacon.

A „részt vállalni” kérdéskör okai a különböző intézmények esetében különbözőek: van, amikor a felmerülő igények, van, amikor a szakmai elhivatottság, szakértelem az elindítója. A megújulás terve, ötlete, is indítható lehet, s az is előfordul, hogy a bevételi lehetőségek növelésének eszközeként jelenik meg a felnőttképzés az intézményben.

I. A Bartók Béla Művelődési Központ felnőttképzési tevékenységének bemutatása

Az intézmény adottságai: A központ 1500 m²-es, háromszintes épülete Szeged belvárosában, jól megközelíthető helyen található.

A közművelődési szakemberek száma: 3 fő + 1 igazgatóhelyettes, + 1 igazgató.

I. A Városi Művelődési Központ szerepét az 1957-től az Újszegeden található – a Szent Vince Egyesület helyén létrejövő – November 7. Művelődési Ház látta el, amelyet 1969-ben összevontak a belvárosban található Bartók Béla Művelődési Központtal.

Az intézmény hivatott ellátni a város lakóterületeinek közművelődését is.

II. Az intézményhez részben önálló intézményként – gazdaságilag – három művelődési ház tartozik, amelyek a város különböző lakókörzeteiben találhatóak. (A részben önállóság már a jelenlegi állapot. 1993. január 1-jéig ezek az intézmények is a központ hálózati intézményeként működtek.):

1. Bálint Sándor Művelődési Ház Újszegeden.
2. Möricz Zsigmond Művelődési Ház Szentmihályteleken, a hozzá kapcsolódó gyálaréti Szabadidőközponttal.
3. Petőfi Sándor Művelődési Ház Kis-kundorozmán.

A kultúra nyomában

Az intézményben a felnőttképzési tevékenység terem bérbeadási formában történik. Az épületben bérlő irodahelyiséget is, és a tanfolyamai számára a termeket is a Sikert Bt.

A kifejezetten felnőttek képzésére szakosodó Bt. képzési ajánlata nagyon sokrétű:

- Nyelvtanfolyamok, nyelvvizsgára felkészítő tanfolyamok.

- Piacorientált, tanfolyamok, pl. mérlegképes könyvelői, vám- és pénzügyi ügyintézői, számítógépképzői és még nagyon sok OKJ-s, akkreditált tanfolyam szerepel a Bt. képzési kínálatában.

A képzéseken résztvevők száma – ezáltal az intézménybe rendszeresen látogató felnőttek száma – jelentős.

A Bartók Béla Művelődési Központ számára megfelelő a felnőttképzés ezen szerepvállalása.

Egy-egy közművelődési intézmény tevékenységstruktúráját, kínálatát, minden esetben formálja, alakítja, hogy az intézményben dolgozó közművelődési szakembereknek milyen speciális érdeklődési körök, szakképesítésük, ambíciójuk van. Természetesen az is, hogy a munkakörükön túl további ismeretanyagot tudják-e alkalmazni a közművelődési intézmény kínálatában. A Bartók Béla Művelődési Központ közművelődési szakalkalmazottai nem rendelkeztek a felnőttképzés területén jelentős ismeretekkel, ezért az intézmény ezt a tevékenység kínálatot alakította ki és tartja megfelelőnek.

A felnőttképző cég teremléti díjat fizet az intézmény számára. A cég és az intézmény közötti együttműködési megállapodás keretén belül lehetővé vált, hogy a művelődési központ munkatársai szakmai, gazdasági, kiegészítő munkakörökben, térítésmentesen vehessenek részt számítógép-kezelői tanfolyamokon, és vizsgát tehessenek. Ez a megállapodás jelentősen elősegítette a művelődési központ belső képzési tevékenységét is.

A Művelődési Központban működik – szintén teremléti díjas megállapodás formájában – a Rosemary Divatiskola, amely felnőtt hallgatók divattervezői képzésével foglalkozik.

A Bartók Béla Művelődési Központ tevékenységi rendszerén belül több

felnőtt szakmai kör is működik. Pl. Operabarátok Köre (Egyesülete), S-8-as Filmklub, Madarász Klub.

A nem iskolarendszerű, a közművelődési intézményekben gyakorta megjelenő non-formális felnőttképzésre példa a Kertbarát kör működése. Érdeklődési kör formájában működik, kététi rendszerességgel. Tagjainak száma: 30–40 fő, vezetőjük kertészmemők. A Kertbarát kör találkozásain olyan előadások, tájékoztatók hangzanak el, olyan a kertészkedéshez kapcsolódó témákat dolgoznak fel a tagok, amely információk saját szabadidejük hasznos eltöltésében, de ugyanakkor jövedelmekiegészítésként is segítséget jelent a kertészkedők számára. A Kertbarát kör a Bartók Béla Művelődési Központ kiscsoportjaként működik, ajánlatuk szerepel a központ havi programfüzetében.

Programjaik nyitottak, bárki csatlakozhat hozzájuk.

II. A részben önálló művelődési házak felnőttképző tevékenysége

1. Mórincz Zsigmond Művelődési Ház, Szentmihálytelek

Az intézmény egy korábban önálló településen, ma Szeged részét képező Szentmihályteleken található.

A művelődési ház egy kétszintes, összesen kb. 450 m²-es épületben működik. Közművelődési szakalkalmazottainak száma: 1 + 1 igazgató.

Az intézmény igazgatója hosszú évek óta szabadidejében a drámapedagógiával, a színjátszással foglalkozik. E területtel összefüggő kapcsolatrendszerét felhasználva az intézményben megvalósuló felnőttképzési forma, egy két éves, levelező tagozatos drámapedagógus képzés.

A felnőttképzés a Mórincz Zsigmond Művelődési ház és az Apór Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) között létrejött együttműködési-teremléti megállapodás keretein belül valósult meg az intézményben.

Időtartama: két év (2001 januárjától 2003 januárjáig), hallgatók száma: 25 fő. Résztvevői: Csongrád megye általános iskoláiban, közművelődési intézményeiben dolgozó pedagógusok, köz-

művelődési szakemberek. A képzés havi egy alkalommal egy hétvégén péntek 14 órától vasárnap 14 óráig tartott. Helyszínül a Mórincz Zsigmond Művelődési Ház nagyterme szolgált. A képzés a teremléti díj összegén túl egy aktív közösség létrejöttét jelentette a közművelődési intézmény számára. A képzés elvégzését követően a csoport tagjainak jelentős része együttműködő munkakapcsolatban maradt egymással. Talán Szeged-Szentmihálytelek távolsága, a művelődési ház nehéz megközelíthetősége akadályozta meg, hogy a ház felnőtt közösségeként, klubjaként működjön tovább a csoport.

Az intézmény a jól sikerült első esztendő követően az együttműködési megál-

9
K É K

lapodás keretein belül 2002 februárjában ismét drámapedagógus képzés indításával, 2002 augusztusában tánc- és drámapedagógus képzés beindításával próbálkozott sikertelenül. A sikertelenség leginkább az ilyen jellegű képzéseket kínáló piac telítettségével, a hallgatók részéről más intézmények, pl. a Táncművészeti Főiskola előnyben részesítésével magyarázható. Ide kapcsolódik az is, hogy új felnőttképző központok megjelenésére és arra, hogy a felnőttképzés fontos „kiugrási lehetőség” egy-egy nem elsősorban ilyen profilú intézmény számára, Szegeden is tapasztalhatunk példát. Szegeden drámapedagógus képzés indult 2004 januárjában, amelynek az egyik általános iskola ad helyszínt. Az iskola igazgatónője maga is résztvevője volt az előző drámapedagógusi képzésnek. Felismerte egy ilyen felnőttképzési rendszer kínálta lehetőségeket, előnyöket, amelyeket egy általános iskola számára kívánt kamatoztatni.

A Mórincz Zsigmond Művelődési Házban jelenleg más felnőttképzési tevékenység nincs.

2. Általános felnőttképzés, idősök felnőttképző tevékenysége a kiskundorozsmai Petőfi Sándor Művelődési Házban

A Petőfi Sándor Művelődési Ház Kiskundorozsmán működik egy egy-szintes épületben.

Az intézmény hasznos alapterülete: kb. 340 négyzetméter, közművelődési szakalkalmazottainak száma: 1 igazgató + 0,5 státus.

Az intézmény egy teljesen saját kezdeményezésre épülő felnőttképzési formát valósít meg. Számítógép-kezelői, internet-felhasználói tanfolyamot indított a művelődési ház igazgatója, amelyet ő maga is vezet. A tanfolyam időtartama: 20 óra, két csoport kezdte meg munká-

ját, kb. 25 fővel. Időbeosztása: 13.00–15.00-ig, illetve 15.00–17.00-ig tartanak a foglalkozások. A tanfolyam résztvevői: a településrész lakói, elsősorban nyugdíjasok, illetve Gyesen lévők. A tanfolyam nem akkreditált, célja az ismeretek elsajátítása, alkalmazása a mindennapi életben. A tanfolyam részvételi díja: 2000 Ft/fő, ami teljes mértékben az intézmény saját bevételeit képezi. Az intézmény vezetője munkaidejében (természetesen más feladatainak megvalósítása terhére) végzi a tanfolyam vezetését.

Az első sikeres tanfolyam 2005 tavaszán kezdődött és fejeződött be. Az intézmény jelenleg a második tanfolyam sorozat megvalósításánál tart.

A tanfolyam sikeressége, és a településrész lakóinak helyzete késztette arra a Petőfi Sándor Művelődési Házat, hogy több intézménnyel konzorciumi megállapodást kötve HEFOP-pályázatot nyújtson be. A pályázat témája: A hátrányos körülmények között élők esélyteremtése.

A kultúra nyomában

3. Bálint Sándor Művelődési Ház, Újszeged

Az intézményben formális felnőttképző tevékenység nem történik.

III. A Bartók Béla Művelődési Központ hálózati intézményeinek felnőttképző tevékenysége

A. Heller Ödön Művelődési Ház Tápén, Szeged egyik külső településrészén található.

A Művelődési ház teljes felújítása, átalakítása 1999 januárjában fejeződött be. Ekkor egy szinte teljesen új épületet vehettek birtokukba a tápéi emberek.

A kétszintes intézmény Tápé központjában, jól megközelíthető helyen található. Nagysága: 1000 négyzetméter. Közművelődési szakalkalmazottainak száma: 1 + 1 intézményvezető.

A művelődési házban a felnőttképzés 2002 ősztől – 3 tanéven át – terem-bérleti szerződés formájában működött. A Minőségi Élet Egyesület iskola-rendszerű természetgyógyász képzést folytatott.

A képzésben résztvevő hallgatók száma kb. 25–30 fő. A képzés kétheti rendszerességgel, hétvégi napokon került megrendezésre. A képzés befejeződött.

Az intézmény vezetője 2005 őszen nyelvtanfolyamok beindítását tervezi.

Az európai tendenciák, a mindennapi élet követelményei diktálják ezt a képzési formát. A művelődésszervező reményei szerint az intézmény felnőttképzési kínálata találkozik majd a tápéi emberek felnőttképzési igényeivel.

A Petőfi telepi és a Kecskés telepi művelődési házakban nem folyik felnőttképzési tevékenység.

B. A szőregi Tömörkény István Művelődési Ház felnőttképzési tevékenysége:

Az intézmény Szeged egyik településrészén, Szőregen található. A korszerűtlen, elavult intézmény újjáépítése 2005-ben történik.

2000–2005. évi időszakban az intézményben tanfolyami keretek között valósult meg a felnőttképzés. Az intézmény – akkreditált tanfolyamot végzett – vezetője csuhé szakkört vezet a művelődési házban. A szakkör heti rendszerességgel,

5–10 fő részvételével valósul meg. Tagjai olyan nők, akik részben szabadidős tevékenységként végzik a kézműveskedést, nagyrészt amiatt, hogy az itt szerzett ismeretek jövedelem-kiegészítést biztosítsanak számukra. (Az elkészített munkák ízlések, szépek, piacképesek.)

A szőregi Tömörkény István Művelődési Ház a kiskundorozsmai Petőfi Sándor Művelődési Házal és Családsegítő intézményekkel együttműködve vett részt a HEFOP hátrányos helyzetűeket segítő pályázatán. Ennek keretében a településrész valamilyen okból hátrányos helyzetű lakói számára indítanak a vállalkozóvá válást elősegítő képzéseket, tréningeket.

IV. A Százszorszép Gyermekház felnőttképző tevékenysége

A Százszorszép Gyermekház Szeged réteg-közművelődési intézménye.

Alapfeladata: a 0–18 éves korosztály hasznos szabadidő eltöltésének biztosítása, közművelődési rendezvények szervezése. A négyszintes intézmény Szeged belvárosában, jól megközelíthető helyen található. Hasznos alapterülete: kb. 1450 négyzetméter. Közművelődési szakalkalmazottainak száma: 2,5 fő + 1 igazgató.

A Százszorszép Gyermekház alapfeladatának ellátása közben kb. 15–20 évre visszanyúló kapcsolatrendszert épített ki a város oktatási intézményeivel. Az intézmény együttműködési megállapodás keretein belül a következő felnőttképző tevékenységeket végzi:

- 1993 szeptembere óta gyakorlati bázishelye a Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola pedagógia szakos hallgatóinak.

A pedagógiai asszisztenssé, illetve szabadidő szervezővé váló hallgatók a Gyermekház nagyrendezvényein és a Játékszigeten töltik gyakorlatukat.

- 1999 szeptembere óta gyakorlati bázishelye a SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar művelődésszervező szakos hallgatóinak. A hallgatók tevékenyen vesznek részt a Gyermekház nagyrendezvényeinek a megvalósításában és mindennapi életében.

Egy gyermek közművelődési intézmény programjai iránti figyelmet elsősorban a pedagógusokban, illetve a

szülőkhöz kell felkelteni. Ezt szolgálják a felnőttképzési programok is.

A Szászorszép Gyermekház célja egy-egy felnőttképzési képzési program beindításával:

- Ismeretszerzést biztosító, lehetőség szerint akkreditált felnőttképző tanfolyamok szervezése indítása az intézményben. (Az OKJ-s, illetve akkreditált tanfolyamok elfogadhatóak a pedagógusok és közművelődési szakemberek hétévenkénti kötelező továbbképzésének teljesítéséeként.)

- A tanfolyamok indításával egy-egy érdeklődési körhöz kapcsolódó, felnőtt műhely létrehozása a Gyermekházban. (Pl. néptánc-oktatók szakmai műhelye, gyermekszínijátékok rendezők szakmai műhelye, szabadidő szervezők szakmai műhelye.)

- A pedagógusokon keresztül a gyerekek bevonása a Szászorszép Gyermekház programjaiba.

A Szászorszép Gyermekház nem akkreditált oktatási intézmény. Az intézményben meghirdetett, lebonyolított felnőttképző tanfolyamok mindegyike egy-egy szakmai szervezettel történő együttműködési megállapodás következtében valósult meg.

A megvalósult képzések:

- 2000 tavaszán 30 órás akkreditált szabadidő-szervezői tanfolyam.

Lebonyolítója: a MBM Bt.

Résztvevőinek száma: 12 fő.

Az intézmény a helyszínt biztosítja, illetve az intézmény vezetője foglalkozásvezetőként vett részt a megvalósításban. A tanfolyam további „hozádék”: a Szászorszép Gyermekház gazdasági ügyintézője hallgatóként vesz részt a tanfolyamon.

- A 2000–2001-es tanévben 120 órás néptáncoktatói tanfolyam.

Az akkreditált tanfolyamot a Magyar Művelődési Intézet hirdette.

Résztvevőinek száma: 14 fő.

Az intézmény a helyszínt biztosítja, illetve a Gyermekházban dolgozó egyik néptáncpedagógus a tanfolyam egyik vezetője.

- 2003 tavaszán 30 órás gyakorlat-orientált kézműves tanfolyam.

A képzést – amely nem akkreditált – teljesen a Szászorszép Gyermekház munkatársai állították össze, szervezték meg.

Résztvevőinek száma: 14 fő.

A kultúra nyomában

Az intézmény végzett minden, a tanfolyammal kapcsolatos munkát. Az intézmény kézműves tanára vezette a tanfolyamot.

A képzés további „hozádék”: a Gyermekház egyik szakmai munkatársa elvégezte a képzést.

- A 2004–2005-ös tanévben 120 órás gyermek színjátszó-rendezői tanfolyam. Az akkreditált tanfolyamot a Magyar Drámapedagógia Társaság hirdette.

Résztvevőinek száma: 14 fő.

Az intézmény helyszínt adott a tanfolyamnak és végzett minden szervezési feladatot. A tanfolyamot a Magyar Drámapedagógiai Társaság szakemberei vezették. A képzés további hozadéka: A Szászorszép Gyermekház egyik közművelődési munkatársa és táncpedagógusa is elvégezte a tanfolyamot. A tanfolyam hatására jelentős drámapedagógusai, gyermek- színjátszó rendezői műhely alakult ki az intézményben.

- 2005 őszén 120 órás akkreditált népi játszóház vezetői tanfolyam indul az intézményben.

Az akkreditált tanfolyamot a Békés Megyei Művelődési Központ hirdette.

A tanfolyam várható résztvevőinek száma: 15–20 fő.

A tanfolyamot a Békés Megyei Művelődési Központ és Kézműves Iskola szakemberei vezetik. A Szászorszép Gyermekház helyet biztosít a tanfolyam számára és egy, az intézményhez kötődő kézműves alkotó kör, műhely kialakulását várja a tanfolyamtól.

A Szászorszép Gyermekház munkatársai valamennyi, az intézmény kerekein, vagy épületén belül megvalósuló tanfolyamot teljes mértékben a sajátjuknak tekintik, és nagy odafigyeléssel segítik egy-egy felnőttképzés sikeres megvalósítását.

V. A Szegedi Ifjúsági Ház
Közhasznú Társaság
felnőttképző tevékenysége

Szeged város közművelődési intézményei közül a legerőteljesebb felnőttképzési tevékenység a Szegedi Ifjúsági Ház Kht-ban történik.

Ennek az elsődleges magyarázata, hogy az intézmény élére 1999-ben

olyan igazgató került, aki korábban a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Továbbképző Intézetének vezetője volt, gyakorló képzésszervező szakember.

Az Ifjúsági Ház Közhasznú Társaság alakulása óta (1996) kereste a megfelelő megvalósítási lehetőségeket a kollegák és az intézmény számára. Az intézmény új vezetője megismertette kollegáit felnőttképzési elképzeléseivel, e területtel foglalkozó, ütőképes csapatot hozott létre.

Az Ifjúsági Ház kb. 8–10 közművelődési szakalkalmazottja közül 2–3 szakember fő tevékenységét a képzések szervezése, lebonyolítása és a képzésekkel kapcsolatos pályázati tevékenység alkotta/alkotja. A réteginté-

11
K É K

mény jelentős számú felnőttképzési programot hirdetett és valósított meg.

Az Ifjúsági Ház keretein belül kialakítottak egy népfőiskolai rendszert, amely magába foglalja az iskolarendszeren kívüli szakképzési programokat.

- Számítógép-kezelő tanfolyam (gépirás, + üzleti levelezés).

- Gyékény-, szalma- és csuhétárgykészítő tanfolyam.

- Virágkötő tanfolyam.

- PR-munkatárs tanfolyam.

- Kéz- és lábápoló, műköröm-építő tanfolyam.

Ezek a tanfolyamok önköltségi részvételi díjjal lehet részt venni.

Az Ifjúsági Ház saját épületén belül valósítja meg a tanfolyamot, a legtöbb esetben a Kht. munkatársainak oktatóként történő közreműködésével.

A tanfolyamok megvalósítása jelentős bevételi forrást jelent a Kht. számára.

Az Ifjúsági Ház munkatársainak tapasztalatai szerint szükség van olyan képzési programokra is, amelyek nem adnak szakképesítést, de elengedhe-

tetlenül fontosak (elsősorban a nehéz helyzetben élők számára) a harmonikus életvitel, a szakmai orientáció miatt. Ilyenek pl.:

- szülésre felkészítő tanfolyamok, babamasszázs tanfolyam,
- diákkarrier-tréningek, a diákújságírói tréningek.

A Szegedi Ifjúsági Ház Kht. évente kb. 5 ilyen tanfolyamot indít és kíván indítani, amelynek költségeit pályázati forrásokból kívánják fedezni.

A Szegedi Ifjúsági Ház Kht. önállóan is, illetve több megyei, városi intézménnyel partneri, konzorciumi kapcsolatot kialakítva az elmúlt 5 esztendőben több Phare-, illetve HEFOP-pályázaton vett részt jelentős eredménnyel.

12 K É K

2005 januárjában vezető, illetve koncepcióváltás történt a Szegedi Ifjúsági Házban. Jelentősen átalakult a Kht. arculata, erősödött az ifjúsági korosztály iránti kínálata.

A felnőttképzési tevékenység, a pályázati forrásokból történő felnőttképzés azonban továbbra is része maradt a Kht. Tevékenységének. Két közművelődési szakember munkaterületét alkotja e feladat.

VI. A Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ felnőttképző tevékenysége

A Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ 1999-ben jött létre.

Fenntartója: Csongrád megye Önkormányzata.

A részben önálló gazdálkodási jogkörű intézmény a Megyeháza épületének VI. emeletén található, egy kb. 50 m²-es, három irodahelyiségből álló intézetként.

Az intézmény munkatársainak száma: 1 igazgató + 3 közművelődési szakalkalmazott, + 0,5 ügyviteli munkatárs

A kultúra nyomában

Az intézmény feladata: Csongrád megye önkormányzatai, közművelődési intézményei munkájának a segítése, önálló rendezvények, képzések szervezése.

Az intézmény munkatársai 1999 óta a Közművelődési törvényre, más megyék jó példáira, és a Csongrád megyében jelentkező igényekre alapozva alakították ki munkájuk főbb irányvonalait.

A Tanácsadó Központ felnőttképzéssel a következő módon foglalkozik:

- 2004-ben és 2005-ben pályázatíró tréninget szervezett önkormányzatok munkatársai és művelődési házak szakembereinek részvételével.

A 2 napos – nem akkreditált – tréning tanúsítványt nem adott, célja a gyakorlati ismeretek közvetítése és átadása volt.

A résztvevők száma: 68 fő szakember Csongrád, Békés, Bács-Kiskun megyéből.

- Az intézet 2004-ben és 2005-ben is 6 alkalomból álló továbbképzés sorozatot szervezett Csongrád megyei, Dél-alföldi és régióbeli népzeneészek, népdalénekesek, népzenekezők, népdalkörök számára. A továbbképzés sorozat helyszíne a Megyeháza épülete volt. Résztvevők száma: 15–20 fő alkalmanként. A képzés dokumentációt nem biztosított.

A rendezvénysorozat megvalósítása Nemzeti Kulturális Alapprogram Népművészeti Kollégiumának pályázati támogatásából történt.

- 2003. végén indította el tanfolyamát a Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ a megyében dolgozó néptánc-pedagógusok számára.

A 7 alkalommal megvalósuló képzéssorozat 2004-ben és 2005-ben is folytatódott.

A program vezetői: a Magyar Táncművészeti Főiskola módszertani oktatói voltak.

A program résztvevői: alkalmanként: kb. 25 fő. A program helyszíne: A Bartók Béla Művelődési Központ volt.

A rendezvény megvalósítása a résztvevők által befizetett minimális részvételi díjból és a Nemzeti Kulturális Alapprogram Népművészeti Kollégiumának pályázati támogatásából történt.

A Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ által szervezett

felnőttképzési lehetőségek hiánypótló szerepet töltenek be. Folytatásuk mindenképpen szükséges és indokolt.

Összegzés

A közművelődés részét képezi-e a felnőttképzési tevékenység? Helyes-e a közművelődési intézményeknek felnőttképzéssel foglalkozniuk? A bevételi forrásokon túl milyen szakmai indíttatása van annak, hogy egy közművelődési intézmény felnőttképzéssel foglalkozzon?

Egy-egy intézmény felnőttképzési programjaira, tanfolyamaira érkező látogatók a közművelődési intézmény látogatói. A közművelődési intézmény léggömbje, az ott dolgozó szakemberek szellemisége, az intézmény további közművelődési kínálata megérintheti az idelátogatót.

A közművelődési intézmények mindennapjait is a versenyhelyzet, és a túlélési stratégiák kidolgozása jellemzi. A közművelődési intézmények is küzdenek a forrásokért, a látogatókért, a kiemelt feladatokért. A túlélési stratégiájának kidolgozásában minden intézménynek nagy a felelőssége. Nem szabad egy-egy problémát csak rövidtávon megoldani, mindenképpen a hosszú távú megoldásra kell törekedni. Ebben segíthet a felnőttképző tevékenység erősítése. Ugyanakkor e folyamat közepette nem szabad engednünk, hogy intézményeink alapvető küldetése, a kulturális értékek közvetítése jelentősen sérüljön.

Minden közművelődési szakember munkája során folyamatosan keresi megvalósítás helyes módját, a megújulás eszközeit. A felnőttképző tevékenység ma már elfogadott részét képezi a közművelődésnek, a közművelődési intézmények tevékenységének.

A közművelődésben egyszerre kell jelen lennie a hagyományok és értékek megőrzését szolgáló, valamint az új szükségletekhez, igényekhez kapcsolódó, a változásokat elősegítő tartalmaknak és tevékenységi formáknak.

A helyes út és arány megtalálása a közművelődési szakemberek feladata és felelőssége.

Boga Bálint: *Időskorúak felnőttoktatása a közművelődésben, a művelődési otthonokban*. Magyar Művelődési Intézet, 2000.

Durkó Máttyás: *Andragógia*. Magyar Művelődési Intézet, 1999.

Európai Bizottság: *Tanítani és tanulni, a tanuló társadalom felé*. 1996.

Harangi László: *A non-formális felnőttoktatás helyszínei és aktorai*. Magyar Művelődési Intézet, 2000.

Lipp Márta: *Művelődési házak programszerkezete*. Magyar Művelődési Intézet, 1999.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Bálint Sándor Művelődési Ház, 2000–2005.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Bartók Béla Művelődési Központ és hálózati intézményei, 2000–2005.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, 2000–2005.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Móricz Zsigmond Művelődési Ház, 2000–2005.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Petőfi Sándor Művelődési Ház, 2000–2005.

Szakmai beszámoló és munkaterv. Százszorszép Gyermekház, 2000–2005.

Szegedi Ifjúsági Ház Közhasznúsági jelentés, 2004.

1 Európai Bizottság „Tanítani és tanulni, a tanuló társadalom felé”. 1996. Feher Könyv.

2 Durkó Máttyás: *Andragógia*. Magyar Művelődési Intézet, 1999.

3 Harangi László: *A non-formális felnőttoktatás helyszínei és aktorai*. Magyar Művelődési Intézet, 2000.

A jövő értelmisége véleményének felmérése, e megítélások korrigálása vagy szükség esetén megerősítése fontos feladata a mindenkor felsőoktatásnak. Az információk áramlása e területen koránt sem egyirányú, a kölcsönös visszacsatolások szükségessége mellett itt nem feladatom érvelni.

Mindössze néhány példát szeretnék hozni az elmúlt négy év „párbeszédeire”, melyek megkezdésének okai eltérőek, de eredményei a képzésben hasznosíthatónak bizonyultak.

Kronológiai sorrendben a főiskolai hallgatók körében feltérképezett területek a következők: I. vélemények a társadalmi különbségekről, egyenlőtlenségről, II. tájékozódás a kábitósz-

I. Társadalmi különbségek hallgatói megítélése

A kiinduló gondolat/problémafelvetés: egy adott kort nem csak az határoz meg, hogy mit mutatnak róla a számok, statisztikák, gazdasági elemzések, sokkal inkább az, hogy ebből mit érzékel az átlagember, és hogyan vélekedik róla. Mindennapi közérzetünket ugyanis az határozza meg közvetlenül, hogy mit tapasztalunk magunkon, környezetünkön, „szűrőnk” milyen információkat juttat el hozzánk.

A kis létszámú mintán elvégzett (n = 130), korántsem reprezentatív felmérés 2002-ben készült művelődésszervező főiskolai hallgatók részvételével.¹

Bozsó Renáta

Megkérdezzük...

Képzést segítő felmérések a szegedi főiskolások körében 2002–2005

rek ismertségéről és használatáról, III. az esélyegyenlőségről, fogyatékkal élőkhöz való viszonyulásról, IV. művelődési szokásokról, kulturális állapotról (folyamatban).

Amellett, hogy a felmérés témái folyamatosan bővülnek, szükséges bizonyos időközönként visszatérni néhány kérdésre, s az azokkal kapcsolatos véleményekre megközelítőleg azonos paraméterekkel rendelkező mintán. Így nem csak helyzetképet kapunk, hanem a változásoknak is tanúi lehetünk.

Jelen tanulmány – mint ahogy a benne szereplő felmérések – tájékozódó jellegű, inkább a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai karának hallgatói véleményeit fogja össze, a körükben – kisebb-nagyobb mintán – végzett kérdések eredményeit hivatott csokorba szedni. Az összeállítás azonban jelzi a tendenciákat, amelyek a hallgatói gondolkodás- és magatartásmódról árulkodnak.

Az eredményeken tehát nem kérhető számon a társadalom, de még az érintett generáció általános véleménye sem. Kizárólag az érintett tanszéken folyó képzés elősegítését célozta a hallgatók szondázása. Emellett azonban kimutathatók olyan felfogások, melyek hitelt érdemlően összevethetőek az országos adatokkal.

I.1. A minimálbér kérdése

1. ábra (Magyar Hírlap, 2001. 08. 29.)

A megkérdezés idején (2002. február) a hivatalosan megállapított minimálbér 40 000 Ft volt, ami elég kerek összegnek bizonyult ahhoz, hogy a média folyamatos sulykolásának eredményeként a hallgatók nagy részének figyelmét nem kerülte el. Csak némi bizonytalanságot tapasztaltunk, melynek oka lehet a bruttó/nettó érték közötti különbség.

Tudja-e	Érték (Ft)	Fő
Pontosan tudom	40 000	59
	25 000	1
	30 000	1
	42 000	3
Megközelítőleg	15–17 000	1
	20–25 000	2
	25–30 000	4
	30–35 000	7
	35–40 000	3
	40 000	36
	40–50 000	8
Nem tudom		5

1. táblázat

I.2. Szélsőséges vagyoni helyzetben levők

A gazdagnak és szegénynek minősülő állampolgárok társadalmon belüli arányát is megpróbáltuk felbecsülni a megkérdezettekkel.

Az alábbi táblázat szemlélteti, mekkorának találják a megkérdezettek a gazdagok arányát ahhoz mérten, hogy

Ha gazdagnak tekinti az embert:	Mekkorára becsüli a gazdagok arányát?					
	0–10%	10–20%	20–30%	30–40%	40%	Összesen
50–100 000 Ft	–	1	–	–	–	1
100–200 000 Ft	–	7	11	16	4	38
200–300 000 Ft	5	12	11	4	2	34
300–400 000 Ft	–	10	7	4	1	22
400–500 000 Ft	2	3	2	–	1	8
500–600 000 Ft	–	5	6	–	–	11
600–800 000 Ft	–	1	1	–	–	2
1 millió Ft havi nettó felett	3	1	3	2	–	9
Nem válaszolt:						5
Összesen:	10	40	41	26	8	130 fő

2. táblázat

mekkora havi nettó jövedelem felett tekintenek valakit annak.

A táblázatból jól látható, hogy a többség 100 és 300 ezer forint havi nettó jövedelmen túl tekint valakit gazdagnak, s 10–30% közé teszi e tehetőse réteg arányát a társadalom egészéhez képest.

A kultúra nyomában

A 3. táblázat azt mutatja, mekkorára becsülik 2002-ben a megkérdezettek a szegény sorban élők arányát a társadalom egészéhez képest. Mindenekelőtt fontos megjegyeznünk, hogy a szegénység mindenki számára mást jelent, így csak azt vizsgálhatjuk e válaszok feldolgozásával, hogy mennyire látják borús-nak a helyzetet a főiskolás fiatalok.

Az eredmény: körülbelül annyian gondolják 50% alattinak a szegények arányát, ahányan e felettinek. A legelső és a legelső ötödre egyformán kevesen szavaztak. Sokan tippeltek 20 és 50, valamint 60 és 80% közé, a középső értékek nem voltak túl népszerűek.

Mekkorára becsüli a szegények arányát?	Hányan szavaztak? (fő)
10–20%	3
20–30%	17
30–40%	21
40–50%	23
50–60%	9
60–70%	30
70–80%	20
80% felett	4
Nem válaszolt	3
Összesen (fő)	130

3. táblázat

mint lehetséges választást, melyeket egy tengely mentén tüntettünk fel. A tengely az átlagos életszínvonalat jelképezte, az ábrák pedig erre igazodtak. Volt piramis, fekvő, szabályos ovális alakzat és egy „babapiskóta”. A legnagyobb arányban ez utóbbi formára szavaztak a diákok. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek több mint fele úgy képzei el korának társadalmát, hogy szinte alig van középosztály, az alsó rétegbe aránytalanul többen tartoznak, mint a felsőbe. Egyharmad azoknak az aránya, akik a piramis-formát jelölték meg, s mindössze 5%-uk voksolt a fekvő oválisra, mely egy erős középosztályt feltételez, kisebb számú periférius helyzetben élő állampolgár

15
K É K

mellett (társadalmi ismeretek birtokában nem meglepő, hogy az 1970-es években készült felmérésekben még erre szavaztak a legtöbben).

A vizsgálat idején a következő hivatalos állásfoglalás volt érvényben a kérdéssel kapcsolatban: 1998-ban került publikálásra egy tanulmány, mely a státuscsoportok anyagi helyzetét és tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát vizsgálta. Ennek rövid összefoglalása a következőképp hangzik: „A kilencvenes évek második felének magyar társadalmában a széles depriváció-közi csoportok felett karcsú közbülső helyzetű csoportok találhatók, melyek felett relative nagyobb arányú előnyös helyzetű csoportok helyezkednek el”. (Fábián [et al.], 1998:89)

Egy 1999-es felmérésre is támaszkodhatunk a kérdés megválaszolásánál, melyet a TÁRKI végzett. Ennek eredménye azt mutatja, hogy az Orbán-kormány idejére a magyar társadalomban a következő változások mentek végbe: 1% azoknak az aránya, akik – anyagi téren – kiugrottak, 10

I.3. Kép a társadalomról

A megkérdezés arra is kitért, hogy a társadalom egészéről milyen globális képet alkotnak magukban a fiatalok. Ehhez három ábrát kínáltunk (Kolosi Tamás hasonló felmérését követve²),

azoké, akik jómódúvá váltak, körülbelül 30% helyzete konszolidált, míg 30%-ot fenyeget közvetlenül a lecsúszás veszélye, s ugyanennyire tehető azoknak a száma, akik már ténylegesen szegények. Ez utóbbiak közé tartoznak többek között a kis falvakban élők, tartósan munkanélküliek, szakképzetlenek, roma kisebbséghez tartozók, sok gyermeket nevelők, nyugdíjasok. (Ferge, 2000)

Amennyiben ezen adatokat tekintjük irányadónak (s a konszolidált helyzet alatt egyfajta középosztályt értünk), úgy valóban az első számú ábra jellemzi leginkább a mai társadalom összetételét.

A kultúra nyomában

jóság, becsület, szeretet, igénytelen, tanulatlan...

- **Körülményekre** vonatkozók: hiány, lakóhely (falu), szülőkhöz, létbizonytalanság, betegség, sok gyerek, adósság, piszok, sivárság, lakótelep, nyomornegyed, fázás, putri, szemét, szürke...

- **Viselkedést** jellemzők: akaratlan, küzdelem, öngyilkosság, megalázkodás, tehetetlenség, veszekedés, ivás, részegség, guberálás...

Hasonlóan nagy változatosságot mutatnak a 'gazdag' kifejezésre adott aszociációk. Itt is vannak „favoritnak” számító kifejezések. A sok pénz vezet, ezt az autó/Mercedes követi, majd a ház/villa, a beképzelt, nagyképu és a jólét/bőség. Kategóriák itt is felállíthatók, de ezek némileg különböznek az előbb alkalmazottaktól:

- A legtöbb utalás **tulajdonságokkal, viselkedéssel** kapcsolatos. Ezek közül pejoratívak a következők: rongyrazás, felszíniesség, sznobizmus, előítéletesség, nagyizolás, önteltség, fukarság, felsőbbrendűség, gög, kapzsiság, irigység, felelőtlenység, képmutatás, gerinctelenség, önzés, arrogancia, unintelligencia, törtetés, lenézés, álnokság. Vannak pozitívabbak is: önbizalom, boldogság, kiegyensúlyozottság, gondtalanság, önállóság, nyugalom, elégedettség, ápoltság, függetlenség, öröm, szorgalom...

- Rengeteg kifejezés jellemzi az **életkörülményeket**: egészség, luxus, szabadság, biztonság, szórakozás, vásárlás, Rózsadomb, szerencse, pompa, stabilitás, divat, siker, kényelem, napsütés, üresség, meleg, buli... köztük több tekinthető státuszszimbólumnak: medence, ruhák, ékszer, golf, pecsétgyűrű, autó...

- Valamilyen szinten **foglalkozásra** is utaltak a megkérdezettek: politikus, képviselő, csaló, híresség, Bill Gates...

Természetesen állandóan változik, hogy mik azok az eszközök, fogalmak, melyeket a tehetősekkel kapcsolatba hoznak az emberek.³

Szembetűnő volt a feldolgozás során, ahogy körvonalazódtak egyes ellentétpárok. Ilyen volt a szegénység oldalán megjelenő Harmadik Világ, Afrika és a másik póluson jelenlevő Nyugat, valamint a putri, lakótelep, nyomornegyed szemben a Rózsadommal.

Volt olyan kérdőív, melyen egyenesen Kelet- és Nyugat Magyarországot állították ellentétbe. Ennek igazsága nehezen lenne vitatható. „Ma az ország gazdaságilag kettészakadt egy gazdagabb nyugati és egy tengődő keleti részre”. (Moldova, 2000:7)

E témakör ezzel még nincs lezárva. Külön kérdést tettünk fel arra vonatkozólag, hogy – a megkérdezettek véleménye szerint – milyen okok vezethetnek elszegényedéshez, illetve megdagodáshoz. Arra voltunk kíváncsiak, mire vezetnek vissza inkább az anyagi helyzetet: belső tulajdonságokra, adottságokra, vagy egyéntől független, rajta kívül álló okokra. Biztunk benne, hogy választ kapunk áttelesen arra is, hogy mennyire bíznak magukban a hallgatók.

1.5. A lefelé és a felfelé vezető út

A megkérdezettek fele az egyik szegénységhez vezető okként a munkanélküliséget jelölte meg. Sokak szerint ide tartoznak a szenvedélybetegségek, a deviáns viselkedésformák, mint az alkohol, a drog. Szintén sok szavazatot kapott a tanulatlanság, és a családi helyzet. Lelki, fizikai betegséggel, lustasággal, politikával is többen hozták kapcsolatba a hátrányos helyzet kialakulását.

A kérdőívekre megközelítőleg 60–70 különböző választ írtak, melyek két nagy csoportba oszthatók:

a) Belső tulajdonságokból, önhibából eredő okok:

Drog, alkohol, szerencsétlenség, lustaság, felelőtlenység, tehetetlenség, pazarlás, pesszimizmus, céltalanság, beletörődés, ostobaság, hanyagság, önbizalomhiány, rugalmatlanság, igénytelenség, becsületesség...

b) Külső, önhibán kívüli okok

Munkanélküliség, családi háttér, tragédiák, betegség, rokkantság, adók, adósság, válás, politika, természeti katasztrófák, áremelés, előítéletek, sok gyermek, háború, lakóhely (vidék), túlnépesedés, részvénytársaság, infláció, véletlen, csalás áldozatává válás...

A fent említett okok mellett van egy csoport, melyet nehéz besorolni e két kategóriába, ez pedig a képzetlenség, műveletlenség, tanulatlanság, melyek visszavezethetők önhibára, vagy adott esetben külső körülményekre is.

1.4. Asszociációk

A kérdőív egy részében nem annyira a számokkal, arányokkal foglalkoztunk, inkább nyitott, indirekt kérdésekkel kísérleteztünk. A kérés az volt, hogy három fogalmat írjanak a 'szegény' és 'gazdag' kifejezésre. A szabad asszociációkból statisztikát készítettünk.

Ami a szegény szó hallatán legtöbbeknek eszébe jut az az éhség, éhezés, ezt a nélkülözés, nyomor, hajléktalan, ápolatlan, szakadt, rongyos és a reménytelenség, kilátástalanság kifejezések követik. Többször fordul még elő a kol-dulás, szomorúság, ivás is. A többi fogalmat ennél kevesebben említik, de négy nagyobb csoportba mind besorolható:

- Sok szó utal **életérzésre**: magány, fájdalom, vágyakozás, szenvedés, zaklatottság, kiszolgáltatottság, elkeseredettség, aggodalom, boldogtalanság...

- **Tulajdonságokra** utaló is több van: kedvetlen, borúlátás, alultápláltság, boldogtalanság, soványság, lustaság, peches,

A kultúra nyomában

Az összes közül 136 említés tartozik az egyéntől függők közé, míg majdnem 200 utal ettől független okra. Jellemzőnek mondható tehát, hogy a hátrányos helyzetbe kerülést inkább külső okokkal magyarázzák, vagy másokat hibáztatnak érte, hisz a belső okoknál is csak kevés olyan említés található, mely kizárólag csak az egyénen múlik. (Elég arra gondolnunk, mi vezethet a deviáns viselkedésformák kialakulásához).⁴

A feltüntetett lehetséges okok között szerepel még a lakóhely. Valóban kimutatható, hogy „azok, akik tanyán vagy községben élnek, az átlagosnál nagyobb eséllyel lesznek szegények”. (Medgyesi, 2000:189)

A legtöbben a szerencsét tartják a biztos meggazdagodás zálogának, ide értve persze a különböző szerencsejátékokat is. A kérdőívet kitöltők harmada a jó családi hátteret említi, mely jelentheti a 'beleszületést', és az előnyös házasságot is. Azonos azoknak a száma, akik a jó kapcsolatokat, protekciót, illetve a különböző illegális cselekedeteket tartják célravezetőnek. Általában fontosnak tartják, hogy az embernek jó szakmája legyen, ami segít jó pozíciót elérni, mely magas fizetéssel járhat. Többen, de mégsem elegendően gondolják úgy, hogy tanulással és kemény munkával is feljebb lehet kerülni a társadalmi hierarchiában.

Ebben az esetben is hasonlóan jártunk el, mint az előzőben, de itt egy harmadik kategóriát is be kellett vezetnünk. Az 'egyéb' címszó alá kerültek azok a kifejezések, melyekről nehéz eldönteni, mennyire függenek az egyéntől.

a) Belső tulajdonság, önerő

Negatív jellegűek: illegális cselekmények (lopás, csalás...), gátlástalanság, korrupció, erkölcstelenség, lelkiismeretlenség, pofátlanság...

Pozitívak: sok tanulás, kemény munka, felfüggetlenség, üzleti érzék, önbizalom, leleményesség, vállalkozókedv, rugalmasság, tehetség, ambíció, munkaszeretet, munkabírási, kreativitás, talpraesettség, merészség, szorgalom, kezdeményezőkedv, rugalmasság, ötletesség, jó helyzet-felismerés, műveltség, kockázattalállás, szaktudás...

b) Külső okok

szerencse, családi háttér, jó munkahely, külföldi lehetőség, örökség, szerencse, politika, részvények...

c) Egyéb

politikai szférában, szórakoztatóiparban, versenyszférában dolgozni, protekció...

1982

1. rokkantak
2. sokgyermekesek
3. betegek
4. nyugdíjasok
5. gyermeküket egyedül nevelők
6. fiatal házások
7. kiskeresetűek

1984

1. rokkantak
2. nyugdíjasok
3. sokgyermekesek
4. betegek
5. gyermeküket egyedül nevelők
6. fiatal házások
7. kiskeresetűek

2001

1. betegek (62 fő)
2. fiatal házások (47)
3. kiskeresetűek (41)
4. sokgyermekesek (31)
5. gyermeküket egyedül nevelők (26)
6. rokkantak (23)
7. nyugdíjasok (19)

5. ábra

Itt kevesebbnek tűnik a külső okok száma, de e kevés kifejezésre több szavazat érkezett (kb. 205). Ami a személyes tulajdonságokat illeti, ott kedvező jelenség körvonalazódik: bár a 160 említés közül jó pár negatív jellemvonások meglétét feltételezi a meggazdagodáshoz, mégis sok pozitív jelzót találhatunk. Kevesen vannak, akik biznak abban, hogy a tanulás, a diploma is vezethet jó anyagi helyzethez. Mégis többen választják stratégiául a tanulást, mint azt a legutóbbi népszámlálási adatok mutatják: „...az bizonyos, hogy az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya és összlétszáma még sosem volt akkora, mint napjainkban” (Népszabadság, 2001/b).⁵

Fenntartjuk véleményünket, hogy más típusú képzésben részesülők e kérdéseket is másként választották volna meg. Azokon a szakokon a legnagyobb túljelentkezés, melyek elvégzése a legjobban fizető szakmákat adja az ember kezébe, így a különböző helyeken tanulók természetesen másként viszonyulnak a pénzhez, más elképzeléseik vannak annak fontosságáról, és eltérően vélekednek saját esélyeikről.⁶

1.6. A támogatás kérdése

A következőkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a társadalmon belüli különböző csoportok közül vajon a megkerdezett 20–25 éves diákok kiknek a támogatását tartják a legfontosabbnak. (Két csoport megjelölését kértük). Ehhez alapot Ferge Zsuzsa egy korábbi felmérése szolgáltatott (Ferge, 1986). Az erre a kérdésre 1982-ben, 1984-ben

adott válaszokat hasonlítottuk össze az általunk kapott eredményekkel:

A vizsgálatok közel sem azonos minta bevonásával zajlottak, így megállapításaink is inkább csak jelzésszerűek, döntően életkori sajátosságokat mutatnak.

17
K É K

Mindenek előtt igen szembevetendő a nyugdíjasok hátulra sorolódása, mely nyilvánvalóan a megkerdezettek paramétereiből adódik. Koruknál fogva érthető, hogy nem igen gondolnak nyugdíjas éveikre, inkább támogatnák a fiatal házásokat. Márpedig, ha a mai fiatalok nem tartják fontosnak a nyugdíjasok támogatását, akkor igen kedvezőtlen idők következhetnek a magyar népesség egyötödére. A KSH – a felmérés idején közzölt – adatai szerint ugyanis hazánkban élők 19,7%-át teszi ki a 60 éven felüli korosztály, s ez csak nőni fog.⁷

Amennyiben a 'beteg' és a 'rokkant' kategóriát összevonjuk, az így kapott eredmény szerint a megkerdezettek 60%-a az önhibájukon kívül munkaképtelen (illetve csökkent munkaképességű) honfitársait részesítené szociális támogatásban.

1.7. Igazságosság kérdése

Az 1989-es rendszerváltás után pár évvel felmérést végeztek tizennyolc ország

lakói között, hogy megtudják, hogyan vélekednek a társadalmukon belül tapasztalható jövedelmi egyenlőtlenségekről. Magyarországon a megkérdezettek 84%-a értékelte úgy, hogy ezek a különbségek túl nagyok. (Sági, 1996)

Ehhez kapcsolódóan kérdeztük meg hallgatóinkat arról, vajon ők mennyire ítélik igazságosnak a nagy jövedelmkülönbségeket. A válaszok között a szélsőségek is képviseltetik magukat: az indulatos IGEN-ek és a sok felkiáltójellel nyomatékosított NEM-ek. Összességében azt mondhatjuk, hogy az irreálisan nagy jövedelmkülönbségeket nem tartják igazságosnak a tanulók (hisz akkora különbségek nem lehetnek két ember munkája között). Különösen elítélhető

A kultúra nyomában

A mi országunk utópiájaként az fogalmazható meg, hogy: akikben megvan a szándék és az akarat a munkára, s ennek révén az emberhez méltó élet megvalósítására, azok lehetőséget, akik önhibájukon kívül képtelenek erre, azok segítséget kapjanak. A megoldás – ha van ilyen – minden bizonnyal a gondos feltérképezésben, a jól szervezett szociális (és politikai) intézmények szakszerű működésében, szakemberek által hozott megalapozott döntésekben, és a gondos ellenőrzésben, állandó naprakészségben rejlik.

II. A kábítószer ismertségéről és használatáról

Az ezredforduló jellegzetes problémáinak egyike a kábítószer-kérdés. Ez a jelenség számos tudományterületen terítéken van, hiszen – amellet, hogy bizonyos társadalmakban gazdasági kérdés –, belbiztonsági, egészségügyi, mentálhigiénés és társadalomtudományi kérdéseket, problémákat vet fel.

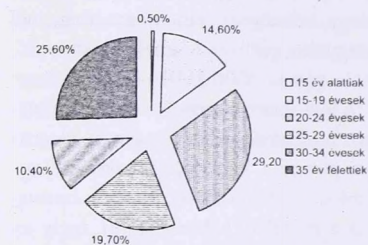
A tranzit országból célállomássá történő „előrelépésünk” a probléma napirendre kerülését eredményezte az ezredfordulón. Bennünket a téma számos dimenziója közül a felhasználói oldal érdekelt, annak is elsősorban a felsőoktatásban tapasztalható jelenléte, ill. megítélése. A tanárképzésben ez már csak azért is kiemelkedően fontos téma, hiszen az innen kikerülő pedagógusjelöltek azzal a korosztállyal foglalkoznak életük során, mely sajátos módon egyre inkább ki van téve a kábítószer veszélyének.

A 2002. évben végzett felmérések szerint pl. a 17 évesek megközelítőleg 10–12%-a próbálkozott már valamilyen kábítószerrel minősülő készítménnyel (a mellett, hogy harmaduk bizonyos rendszerességgel dohányzik és alkoholt is fogyaszt).

A kábítószerrel élők közé szinte lehetetlen behatolni, vizsgálni csak azokon keresztül lehet a jelenséget, akik valamilyen fórumon nyilván vannak tartva. A nyilvántartások, statisztikák egyrészt a rendőrség adatbázisából kerülnek ki (kábítószer hatása alatt elkö-

vetett, vagy bármilyen droghoz kapcsolódó bűncselekmények adatai), másrészt a különböző intézményekben kezelés alatt állókról készült kimutatások lehetnek segítségünkre. (Természetesen ezek esetében is számos átfedés, hiányosság tapasztalható, ezért információik csak az arányok érzékeltetésére szolgálnak).

Az utóbbi forrásból származnak a következő adatok, melyek a kábítószer-fogyasztók korcsoportonkénti megoszlását mutatják (2000-ben).

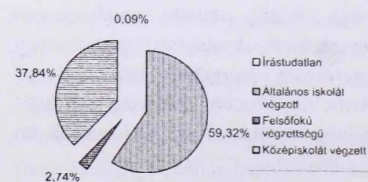

(Forrás: Dr.OG info – Droginformációs lap [az ISM támogatásával] 2002.)

Az ábra is jól mutatja, hogy érintettség terén a legnagyobb azoknak az aránya, akik az általunk vizsgált korcsoportba tartoznak, így érthető a kíváncsiság, mely a főiskolán elvégzett kérdőíves felméréshez vezetett.

A másik említett forrás (rendőrség) adataiból az is nyilvánvalóvá válik, hogy a kábítószerrel való visszaélés – mint bűncselekmény – elkövetői között is messze a legmagasabb a 18–24 évesek száma és aránya (többszöröse a többi korcsoporténak).

Természetesen ezen adatokból nem arra következtetünk, hogy a felsőoktatás a kábítószer-fogyasztás melegágya, hiszen a kimutatások többek között arra is rávilágítanak, hogy a hasonló vétségekért elítéltek aránya az iskolai végzettség tekintetében a következőképpen alakul:

(Forrás: Dr.OG info.)

számukra azoknak a magatartása, akik illegális úton jutnak vagyonukhoz. Nem kevésbé viseltetnek ellenszenvvel a megkérdezettek azok iránt sem, akik olyan területeken dolgoznak csillagászati honoráriumokért, mint a politika, sport, 'sóbiznisz'... Talán érthető, hogy a legtöbben közülük a miatt aggódnak, hogy a diploma nem jelent automatikusan munkahelyet, s a tanári végzettség pedig nem jelent biztos megélhetést.

Összességében elmondhatjuk: a megkérdezettek nagy része realisan látja a társadalom differenciáltságát. A kérdőívet kitöltő hallgatók a hátrányos helyzetbe kerülést zömében külső okokkal magyarázzák, s általában sajnálatot éreznek a nehéz körülmények között élő emberek iránt. A felső társadalmi réteg vonzó a fiatalok számára, de tagjairól, és a feljutási lehetőségekről nem nyilatkoznak túl kedvezően.

A megkérdezettek közül közel 80% nyilatkozott úgy, hogy igazságtalannak tartja a hazánkban tapasztalható nagy jövedelmkülönbségeket.⁸

Mindenesetre kiváló kiindulópontul szolgálnak a fenti adatok, ismeretek számunkra, és egyben messzemenőig indokolják érdeklődésünket, kutatásunk jogosságát.

A felmérést 2003-ban készítettük, s az kizárólag intézményünk diákjaira terjedt ki. A reprezentativitás érdekében valamennyi tanszék részt vett a kutatásban, természetesen hallgatóik létszámának arányában. A felmérésben segítségünkre voltak a tanszékek munkatársai, akik a nekik kiosztott kérdőíveket kitöltették az arra vállalkozókkal. Az adatszolgáltatás teljesen önkéntesen és anoniman történt (magán az íven csak a nemet és az életkort kellett feltüntetni).

Az adatok feldolgozása során a mintában részt vett hallgatókat egységes csoportnak tekintettük, a későbbiek folyamán nem játszott szerepet, hogy mely tanszék hallgatói. A minta végleges létszáma 307 fő lett. Véleményünk szerint ez a minta megfelelően reprezentálja a hallgatókat (nemcsak összetételét, de számát tekintve is).

Figyelembe vettük a lehetséges hibaforrásokat is, hiszen a felmérés tárgyát, a kutatás módját, és a viszonylag rövid rendelkezésünkre álló időt tekintve a kapott eredmények kizárólag tájékoztató jellegűek lehetnek.⁹

Felmérésünk eredményeit az alábbiakban összegezzük:

– Az általunk megkérdezett főiskolai hallgatók egyharmada nyilatkozott úgy, hogy próbált már ki kábítószerrel (ez az arány háromszor akkora, mint a középiskolások esetében). Közülük több mint 50%-ban voltak olyanok, akik többször megtették már ezt (páran talán alkalmi fogyasztónak számíthatnak közülük). A mintában résztvevők 1%-a (3 fő) vallotta magát rendszeres fogyasztónak.

– Általában elmondható, hogy a fiatalok érdeklődnek a téma iránt, illetve tájékozottak tartják magukat a tárgyban (valamint szeretnének többet is tudni róla).¹⁰

– Még ha maguk nem is élnek vele, többségében ismernek olyanokat környezetükben, akik valamilyen gyakorisággal fogyasztanak kábítószernek minősülő anyagokat.

– Szintén a döntő többség véleménye, hogy egy mai szegedi főiskolás-

A kultúra nyomában

nak könnyű hozzájutni a szóban forgó 'termékekhez', sőt a megkérdezettek több mint fele maga is tud ilyen forrásról (azaz igény esetén be tudnának szerezni drogot).

– Önként vállalt csoporttagság esetén a válaszadó fiatalok többsége elutasítja a drogfüggők társaságát (tehát nem szívesen laknának, üdülnek, túráznának velük). Ám, ha szükségszerű csoporttagságról van szó (iskolai közösség, tankör...), akkor csak az alanyok felét zavarná egy drogos jelenléte.

– A megkérdezettek 40%-a még szórakozni sem járna olyan helyekre, ahol nem szolgálnak fel alkoholt és tilos a dohányzás is.

– 90%-os támogatottságot kapott egy olyan diákcentrum felállítása, ahol az információk mellett segítséget is kaphatnának az érdeklődők/rászorulók.

Jelen felmérés nem hivatott célokat és módszereket megjelölni sem a drogprevenció, sem a helyzet kezelésére vonatkozólag. Kizárólag a témával kapcsolatos állapotok feltérképezésére vállalkoztunk. A munka azonban nem zárult le, hiszen a helyzetfelmérés a probléma megoldásában csak az első – nélkülözhetetlen – lépés lehet.

III. Az esélyegyenlőségről

Az Európai Unióban megközelítőleg 38 millió ember (csaknem négy Magyarországnyi) él együtt valamilyen öröklött vagy szerzett fogyatékkal. Hazánkban ez a probléma nagyságrendileg 600 ezer embert érint közvetlenül (ők azok, akik fogyatékosnak minősülnek valamilyen téren), de a hozzátartozókkal együtt az összes érintett száma eléri az 1 milliót. (Lévai, 2004) Mindazonáltal mindannyian érdekeltek vagyunk valamilyen szinten a kérdés rendezésében.

2003 a fogyatékkal élők európai éve volt. Ennek előkészítése és lebonyolítása számtalan programot indított el a kontinensen és Magyarországon is. Felülvizsgálatra került többek között a felsőoktatási hallgatók helyzete, azon belül is a fogyatékkal élő tanulók jogai és lehetőségei.

Főiskolai szinten egy kérdőíves felmérést terveztünk annak kiderítésére, mennyire vannak tisztában hallgatóink a fogyatékosok mibenlétével, s későbbi pedagógusokként milyen rálátásuk és meglátásaik vannak a kérdéssel kapcsolatban.¹¹

III.1. Ki számít fogyatékkal élőnek?

A hallgatók a felkinált tizenkét lehetőség (siket, vak, kerekesszékes, autista, halláskárosult, látáskárosult, csipőficamos, dongalábú, diszlexiás, diszgrafiás, diszkalkuliás és dadogó) közül választhattak, s be kell vallanunk, meglehetősen bátortalanul. Kevés olyan válaszadó volt, aki szinte va-

19
K É K

lamennyi felsorolt problémát fogyatékosként értékelte.

Többen felvállalták tájékoztatásukat és – leggyakrabban – a diszkalkuliás kifejezés mellé feltüntették, hogy nincsenek tisztában a szó jelentésével.¹²

III.2. Ismeretségi kör

A hallgatók kicsit több mint fele nyilatkozott úgy, hogy nem ismer az előzőekben felsorolt problémákkal élő embereket. Míg egy hasonló kérdése az uniós állampolgárok körében végzett felmérés a következő eredményt hozta: „ötből három EU- állampolgár személyesen is ismer legalább egy hátrányos helyzetű embert” [Borbély, 2002.]

Az igenlő választ adók közül a legtöbben mozgáskorlátozott vagy kerekesszékes embert ismernek, ettől alig marad el azoknak a száma, akik látássérültet vagy vak személyt, illetve halláskárosult vagy siket egyént tartanak számon ismeretségi körükben. Tizenötén szelle-

mi fogyatékos vagy autista személyről is tudnak, és 10 felett van azok száma is, akik diszlexiával, illetve diszgráfiával küzdőket ismernek.

III.3. A szükségesnek tartott segítség mértéke.

Négyfokú intenzitási skálát (a szükségstelenről az elengedhetetlenig) alkalmaztunk annak kiderítésére, vajon az élet különböző területein (mint pl. iskola, sport, szórakozás, munkahely, közlekedés) milyen mértékű segítség tartanak szükségesnek a hallgatók a fogyatékos emberek számára.

A kultúra nyomában

Közlekedés tekintetében:

- 1 fő szerint nincs igény segítségre,
- 4 fő szerint ez az igény csak kis mértékű,
- 39 fő tételez fel nagyobb igényt,
- 135-en pedig elengedhetetlennek tartják azt.

Jól látható, hogy a közlekedés az a terület, ahol a legnagyobb segítségre való igényt vélelmezik a hallgatók a fogyatékkal élők részéről, s a legkevesebben a szórakozás terén gondolják ezt hasonlóan.

Szintén az uniós felmérésre hivatkozva itt szükséges megjegyezni, hogy annak eredménye azt mutatta: a megkérdezettek csaknem 98 százaléka úgy gondolja, jelenleg nem teszünk eleget a hátrányos helyzetűek beilleszkedése érdekében.

III.4. A szegregációról

A fizikai és szellemi képességek alapján történő tudatos szegregáció kétségtelenül jelen van az oktatásban. Ezzel a tanárjelöltek egy része egyetért, mások tiltakoznak ellene, a legtöbben azonban a közéletet képviselik, azaz (a megkérdezett 170 főből 123-an) bizonyos feltételek teljesülése mellett tartják csak elképzelhetőnek a fogyatékkal élő gyermekek egészséges társaik közé integrálódását az oktatás bármely szintjén.

Általános érvként az hangzik el, hogy a pedagógusok és a gyerekek sincsenek megfelelően felkészítve a helyzet kezelésére, nem tudnának egy útemben haladni, nehéz lenne a feltételeket biztosítani és megakadályozni, hogy komplexus épüljön ki a hátrányban levő gyermekekben. A másik oldal azzal érvel, hogy ideje lenne empátiára, toleranciára nevelni a fiatalságot, így téve zökkenőmentesebbé a társadalmi szintű együttélést.

Ehhez kapcsolódóan arra is kíváncsiak voltunk, vajon a főiskolai hallgatók a későbbiekben pedagógusként vállalnák-e az előbbiekből adódó plusz feladatokat. Nem érte el a tíz főt azoknak a száma, akik ennek lehetőségét eleve elutasítják. A többi mintában szereplő személy kicsit több mint fele megfontolás tárgyává tenné, míg a többiek egyértelmű igennel válaszoltak. Ezen munkájukhoz legtöbben szakemberek (gyógypedagógus, pszi-

chológus, logopédus...) segítségét vennék igénybe, és persze a szülők együttműködésére is építenének.

A megkérdezettek többsége tanulmányai során nem találkozott olyan tantárggyal, mely emlékezetük szerint részletesebben foglalkozott volna a fogyatékkal élők integrációjával.

A tanulság egyértelmű: nincsenek a pedagógusképzésben résztvevő hallgatók alapvető információk birtokában a fogyatékkal kapcsolatban. Ebből adódóan ők maguk is idegenkednek egy kicsit a témától. Felkészítésük és az empátia kiépítése elengedhetetlennek látszik, éppen ezért tervezi az intézmény Ifjúsági Bizottsága a képzést kiegészítő – erre a területre összpontosító – speciális kollégiumok indítását, s támogatja az ún. Ability Parkhoz hasonló kezdeményezéseket.

IV. Művelődési szokások felmérése

A művelődésszervező hallgatóknak kiváló gyakorlat, a művelődésnek és annak intézményrendszerének vizsgálata. Ez részben az intézményi oldalról, részben pedig a résztvevői oldalról zajlik. Rendszeresnek mondhatóak a régióban azok a felmérések, melyek a települések közművelődési ellátottságát, lehetőségeit és igényeit vannak hivatva kutatni. E mellett legalább ennyire indokolt az állampolgárok igényeinek és szokásainak vizsgálata is. Ez utóbbi területen van jelenleg folyamatban egy nagyobb mintán végzendő kérdőíves megkérdezés. Pillanatnyilag (2005. szeptember) a próbakérdéseken vagyunk túl – ami jelen esetben több száz kérdőívet, de csak egyoldalú (keresztáblákat mellőző) feldolgozottságot jelent.

A zárt, strukturált kérdésekre adott válaszok közül az alábbi tendenciák látszanak kibontakozni:

– A megkérdezettek többsége fontosnak, egy részük pedig elengedhetetlennek tartja a művelődés szerepét. Nagyjából kimutatható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező felnőttek ezt kevésbé tartják lényeges élet-területnek.

– A magasabb – jelen esetben felsőfokú – végzettséggel rendelkezők jól láthatóan gyakrabban választanak könyvet, TV-műsort, filmet azok művészi értékének figyelembe vételével.

Iskola esetében a következőképp osztottak meg a válaszok:

- 13 fő: kis mértékű,
- 68 fő: nagy mértékű igényt feltételez a segítségre.
- 97 fő: elengedhetetlennek tartja ezt.

Sport esetében:

- 3 fő: szükségstelennek ítéli a segítséget,
- 33 fő: kis mértékűnek,
- 90 fő: nagy mértékűnek,
- 48 fő pedig elengedhetetlennek tartja a segítség igénylését.

Szórakozás esetében:

- 10 fő szerint nincs igény segítségre,
- 75 fő szerint ez az igény kicsi,
- 69 fő szerint nagy,
- 24 fő szerint pedig elengedhetetlen.

Munkahelyen:

- 2 fő nem találja szükségesnek,
- 29 fő kis mértékűt,
- 70 fő nagy mértékű igényt vélelmez.
- 77 fő pedig elengedhetetlennek tartja azt.

A kultúra nyomában

– A csoportosan, szervezett formában végzett művészeti tevékenységben a legaktívabbnak a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők bizonyultak, ezek közül is kiemelkedően vezet a táncművészeti csoportokban való részvétel (a zene, a képző és iparművészet, az irodalom és a színjátszók előtt). Ennél többen már csak azok vannak (bár nem sokkal többen!), akik még soha nem csatlakoztak önkéntes alapon semmilyen hasonló közösséghez.

– Az olyan közművelődési intézmények felkeresésében, mint könyvtár, múzeum, színház és mozi a közép- és felsőfokú végzettségűek vezetnek, közülük is a nők. Az ezektől való elmaradást az egyes létesítmények esetében a következőkkel indokolták leggyakrabban: könyvtárba a bevételek szerint leginkább az idő hiánya miatt nem járnak, a múzeumok esetében a legtöbben a pénz hiányára hivatkoztak, de ez esetben az érdeklődés hiánya és a távolsággal való indoklás is jelentősnek mondható. A színház és a mozi esetében a férfiak és a nők indokai eltérést mutatnak. A hölgyek inkább az anyagiakra, az urak pedig az időhiányra fogják, hogy miért nem járnak oda sűrűbben.

– A legnépszerűbb szabadidős/művelődési tevékenységek közül ötöt kellett sorrendbe állítani a mintába került személyeknek aszerint, hogy milyen valószínűséggel választanák azokat, ha lenne néhány üres órájuk:

– A könyv olvasás az alapfokú végzettségűeknél hátra sorolódik, míg a felsőfokúaknál és a nőknél előrébb.

– Sajtótermékek olvasása a középmennyben foglal helyet.

– A rádiózás (a tudatos és nem a háttér rádiózás) általában nem tartozik a legnépszerűbb szabadidős tevékenységek közé.

– A TV-nézés a kevésbé képzettségnél (alap- és középfok) elől, a magasabb végzettségűeknél hátul helyezkedik el a rangsorban.

– A sor végére általában a kulturális intézmények látogatása került, tehát a „felesleges” órákat az emberek szívesebben töltik házon belül.

– Saját bevételeik szerint a nők gyakrabban látogatják a lakóhelyükön működő közművelődési intézményeket, mint teszik azt a férfiak. Az előbbi csoport több mint fele nyilatkozott pozití-

van a feltett kérdésre (nyilván teszik ezt nagyrészt a gyermekeik miatt is), míg a férfiaknál nem éri el az 50%-ot azoknak az aránya, akik igénybe vennék a helyi művelődési létesítmények szolgáltatásait.

Jelen kérdőíves megkérdezésünkkel párhuzamosan zajlott a régió közművelődési állapotának felmérése a Magyar Művelődési Intézet megbízásából. Ebben a kutatásban a tanszék hallgatói kérdőbiztosként vettek részt, így gazdagodva gyakorlati tapasztalatokkal is. Az említett felmérés eredményei még szintén feldolgozás alatt vannak.

Elmondhatjuk, hogy eredményesen zajlik a kétirányú kommunikáció a hallgatók és az oktatók között, melyből kölcsönösen profitálhat mindkét fél a mindennapokban és hosszútávon egyaránt.

FORRÁSOK

I.

Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szívós Péter (1998): Anyagi – jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: *Társadalmi Riport*, 1998. Budapest: TÁRKI.

Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újraelmélyítés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ferge Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető Kiadó.

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.

Magyar Hírlap, 2001. aug. 29.

Medgyesi Márton–Szívós Péter–Tóth István György (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek. In: *Társadalmi Riport*, 2000. Budapest: TÁRKI.

Moldova György (2000): *Európa hátsó udvara*. Budapest: Urbis.

Népszabadság, 2001. dec. 17. (Kevesebben vagyunk, többet tudunk).

Sági Matild (1996): Egyenlőtlenség és egyenlőtlenségtudat. In: *Társadalmi Riport*, 2000. Budapest: TÁRKI.

II.

Dr. OG info – Droginformációs lap (az ISM támogatásával) 2002.

III.

Borbély Szilvia dr. (szerk.) (2002): *Újra munkában!* Budapest: MSZEIB.

Lévai Katalin [nyilatkozata] (2004): Pályázat önkormányzati épületek akadálymentesítésére.

(www.magyarorszag.hu/hirek/kozelet, 2004. 06. 07)

JEGYZETEK

- 1 A felmérés egy jól körülhatárolható csoport (130 fős évfolyam) bevonásával készült, önkéntes alapon és az anonimitás megőrzése mellett. Az előre összeállított, és próbakérdés során tesztelt kérdőív kitöltése kérdőbiztos jelenlétében és instrukciói alapján történt.
- 2 Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*. Bp.: Osiris, 2000.
- 3 Erre jó példa a mobil telefon, amit a pár évvel ezt megelőző megkérdezés során még páran a gazdagok kiváltságai közt tartottak számon, de az említések alacsony számából már jól látható volt, hogy nem sokáig lesz ez így.

21
K É K

- 4 De nem volt ez mindig így! Ferge Zsuzsa egy 1986-ban publikált munkájában statisztikát közöl arra vonatkozóan, hogy 1982-ben, illetve 1984-ben hogyan vélekedtek a szegénység okairól. Akkor ő azt tapasztalta, hogy „jóval többen sorolták a szegénység fő okai közé az egyéni hibákat, fogyatékoságokat, mint a társadalmi tényezőket”. Tehát a rendszerváltás előtt pár évvel a legelfogadottabb magyarázatok szerint azok lesznek szegények, akik 'elisszák a pénzüket', akik 'nem szeretnek dolgozni', akik 'nem tudnak vigyázni a pénzükre', akik 'maguk tehetnek helyzetükről'. Csak ezeket követően, sokadik helyen került szóba munkalehetőség hiánya, elmaradott településekkel való indoklás. Arra a következtetésre jutott 1986-ban Ferge, hogy Magyarországon az egyéni hibákkal való magyarázat dominál. (Ferge, 1986) Azt persze figyelembe kell vennünk, hogy társadalmunk ez idő tájt a teljes foglalkoztatottság eszméjében élt el, csak elvétve szembe-sült ténylegesen a szegénység létezésével. A kérdőívek olvasása közben egyet biztosan állíthatunk: 2001-ben a megkérdezett főiskolai hallgatók többsége külső okokra vezeti vissza a szegénységet.

- 5 Csak érdekességként jegyzem itt meg, mit írt erről Ferge Zsuzsa húsz évvel ezelőtt: „Ha a mögöttes elosztási elveket nézzük, az ilyen (magas) jövedelmek inkább monopolhelyzetek, véletlen és szerencse folyamánai, mint valamilyen érdemé”. (Ferge, 1982:379)
- 6 Itt érdemes megemlíteni egy nemzetközi felmérést, melyet a hazai rendszerváltás után pár évvel végeztek a világ számos országában. A kutatás célja az volt, hogy a társadalmon belüli egyenlőtlenségekről alkotott véleményeket derítsék fel. Ezen belül megvizsgálták, hogy az életben való előrejutásban – a megkérdezettek szerint – milyen tényezőknek mekkora szerepe van. A Magyarországon megkérdezettek közül 30 százalék vélte úgy, hogy a gazdag családba való beleszületés fontos az előrejutásban, 40 százalék a befo-

lyásos emberekkel való kapcsolatot is elengedhetetlennek tartotta. A kemény munkával való előrelépést 50, míg a magas iskolai végzettséggel való boldogulást csak 28 százalék tartja jellemzőnek. Ez utóbbi szám akkor a legkisebb volt a megkérdezett tízezer országbeliek válasza között. (Sági, 1996)

- 7 2005-re az öregségi index már közelíti az 1.0-t, azaz a lakosság 23%-át kitevő 20 év alatti népesség már nem sokkal múlja felül a 21%-ra ugrott 60 év feletti lakosok arányát.
- 8 A hivatalos felmérések eredményei az ezredfordulón már közel tízszeres különbségekről számolnak be a legalsó és a legfelső társadalmi rétegek éves bevételeit illetően (és akkor még a nincstelenelek és a leggazdagabb emberek vagyona fel sincs térképezve). Ehhez képest pl. Pla-

A kultúra nyomában

tón Államában nem lehetnének négyszeresnél nagyobb vagyon-különbségek, s az ezen felülit fel kellene ajánlani.

- 9 Hibaforrások lehetnek többek között a következők:

– A téma, a kérdőív tárgya tipikusan olyan, mely esetében jellegzetes jelenség a tagadás. Ezzel nekünk is számolnunk kell, hiszen az ívek bár anonimok voltak, a kitöltés a legtöbb esetben a helyszínen – a főiskolai képzés helyszínén és idején – történt. Természetes, mondhatni ösztönös tulajdonsága az embereknek, hogy magukat igyekeznek minél pozitívabb színben feltüntetni (ami ugye nehezen fér össze egy ilyen normaszegő viselkedésforma felvállalásával). Mindemellett a mintába került fiatalokról feltételezzük természetesen az őszinteséget, s így nem tartjuk valószínűnek, hogy bárki szándékosan (esetleg 'buliból') torzította volna válaszait.

– A megkérdezés többségében intézményünkön belül, esetleg akár órák keretében történt, e körülmény a mintába való bekerülés valószínűségében játszott fontos szerepet. Talán nem szükséges részleteznem, a diákok óralátogatása nem száz százalékos, így a kitöltők döntő többsége azok közül kerülhetett ki, akik az adott időben a tanszékükön 'látogatást tettek'. Azt hiszem, nem állok távol a valóságtól, ha megkockázatom: az órákat viszonylagos rendszerességgel bojkottálók körében akár kis mértékben eltérő eredmények is születhettek volna a mostanitol. Nem is beszélve arról, hogy nincs tudomásunk róla, hányan utasították el a vizsgálatban való részvételt

- 10 Egy kérdésben a hallgatóktól az általuk ismert kábítószer-fajták felsorolását kértük. (A feldolgozás során megfigyelhető volt, hogy azok, akik már maguk is kipróbáltak valamilyen kábítószert, általában nagyobb számú példát hoztak ennél a kérdésnél.) Az előfordulások gyakorisága alapján statisztikát készítettünk. Ez alapján a főiskolások által legismertebb kábítószereknek a következők minősülnek: 1. Marihuána (197 említés) 2. Kokain (197) 3. Heroin (190) 4. LSD (186) 5. Extasy (148) 6.

Speed (129) 7. Hasis (61) 8. Crack (36) 9. Ópium (29) 10. Amfetamin (24), ezeket pedig olyanok követik, mint: fű (24), morfium (12), mescaline (11), oldószerek (9), máktea (8), ragasztó (8), bélyeg (6), gomba (4).

Ezek közül a *marihuána* és a *hasis* a fűvek (kender) közé tartozik, ún. cannabis-származékok. (Ezek esetében nem annyira a testi, mint inkább a pszichés függőség veszélye áll fenn).

– A *kokain* és a *crack* is 'egy töről fakad', az erős pszichés függőség mellett számtalan fizikai probléma adódhat túlzott használatából. (túladagolás esetén akár halál is).

– Az opiátok közé tartozik az *ópium*, *morfium*, *heroin* melyek alapanyaga a *mák*. Használatuk gyorsan erős fizikai és lelki függőséghez vezet.

– *Amfetamin*-származékok eleinte gyógyszerként, élénkítőként kerültek forgalomba, ma a *speed* a legismertebb party-drogok egyike. (Enyhe fizikai, de erős lelki függőséget okoz).

- 11 A kérdőívet főiskolai hallgatók töltötték ki (kivétel nélkül az SZTE JGYTFK III.-IV. évfolyamos hallgatói), szám szerint 170-en. A kitöltés teljesen anonim volt (a megkérdezett nemén kívül semmilyen személyes adatra nem kérdezett rá). A mintába bekerült fiatalok valamennyien önként vállalták a felmérésben való részvételt.

A tekintetben, hogy pedagógusi pályára készülnek-e vagy „csak” a diplomáért végeznek felsőfokú tanulmányokat nem találtunk lényeges különbséget a válaszokban (bár megjegyzendő, hogy nagyon magas azok száma, akik nem biztosak abban, hogy a diploma megszerzése után tanárként akarnak-e majd elhelyezkedni).

- 12 A jelölések számát összesítve a következő eredmények születtek: a siketeket 166 fő sorolta a fogyatékkal élők közé, vakokat: 153, a kerekesszékeseket: 150, az autistákat: 130, a halláskárosult embereket: 119, a látáskárosultakat: 101, a csipőficamosakat: 38, a dongalábúakat: 38, a diszlexiásokat: 37, a diszgráfiasokat: 28, a diszkalkulációsokat: 22, a da-

T. Kiss Tamás

Józsi bácsi, a nép(művelő)tanító

Waldmann József¹ (1912–1983) Szegeden született 1912. szeptember 24-én. Itt járt polgári iskolába, tanítóképzőbe, főiskolára és egyetemre. Kisebbségi megszakításokkal a városban és körzetében dolgozott 47 évig. Mint pályakezdő először Nagymágocsra, majd Taksonyban tanított. 1942-ben került Tápéra, ahol iskolaigazgatói munkája mellett, azóta sok sikert elért tápéi népi együttes egyik megalakítója, s 1957-ig az együttes ének- és zenekarának vezetője is volt. Tápéről Szeged Város Tanácsa Művelődésügyi Osztályára került népművelési csoportvezetőnek, majd a Tisza-parti iskola igazgatója lett. 1959-től tanított a tanítóképzőben, majd 1963-tól – a tanítóképző

főbb célkitűzését: a magyar nép művelésének szolgálatát.

„...A tanítóképzőben sok minden hatott rám. Először talán azért, mert..., akik odakerültünk... nem válogatott családok tagjai, és főleg nem jómódúak, hanem inkább a lakosságnak a szegényebb rétegéből valók voltunk. Akkoriban egy tanító fia a képzőben már nagyon előkelő státusnak számított. Mit keres itt, hiszen tanító az apja és közben idejár ebbe a kis koszos tanítóképzőbe? A képzőbe legtöbbször parasztyerek jelentkeztek, onnan is a legszegényebbek, de kis kézi iparosok, falusi szabók, suszterek és ilyen foglalkozásúak gyermekei is. Számomra ter-

23

K É K

megszűnése után – a Tanárképző Főiskola Neveléstudományi tanszékén neveléstörténetet és (népművelési) közművelődési ismereteket oktatott. A hatvanas években már dolgozott azon, hogy Szegeden is létrejöjjön a Népművelési tanszék és meginduljon a főhivatású népművelők képzése. 1975-ben a tanszék megalakulásakor átkerült a Népművelési tanszékre, majd 1976/77-es tanévben – nyugdíjba vonulásáig – tanszékvezetőként is irányította a képzést. Oktató-nevelő munkája és sokrétű társadalmi tevékenysége mellett nagyszámú publikációja jelent meg. Munkái a közművelődés igen széles körét érintették. Elsősorban a művészeti nevelés szakmai, módszertani kérdéseivel foglalkozott. Nagy odafigyeléssel szerkesztette a tanítók és tanárok számára készült *Módszertani Közlemények* c. folyóiratot. Utolsó nagyobb munkája a tápéi népi együttes történetének feldolgozása volt. Ennek megjelenését már nem élhette meg. 1983. december 12-én meghalt. Életútja során sohasem tévesztette el a leg-

mészetszerű volt, hogy a tanítóképzőben a helyzetem nem sokat változott, hiszen környezetem ugyanazt az értékrendszert sugározta, amit már ismertem, amelyben eddig is éltem...

...Befejeztem két évet, ám a tanulmányaim folytatása veszélybe került. Édesanyám azt mondta, hogy nem bírja fizetni a tanítástomat, abba kell hagyni a tanulást, el kell menni inasnak. Szerencsémre, segítségemre sietett az árvaház igazgatója. Barabás tanító maga mellé vett „kis tanító bácsinak”. Nem titkolom, hogy nagybátyám és az árvaház igazgatója osztálytársak voltak. Kettőjük közreműködésével kerültem az árvaházba. A tanítóképzőt ilyen körülmények között sikerült befejezni...

...Már az árvaházban alakítottam egy énekkart. Sokat énekeltünk elsősorban népdalokat, melyeket műdalokkal is kiegészítettünk. Volt egy cigánygyermekem. Pistának nagyon jó fülhallása volt. Mindig noszogattam: „kis tanító bácsi” énekeljünk már valami szebbet! Szóval érezte, ha nem is a népdalt, de jó hallása volt. Az árvaház vett neki egy

hegedűt, amelyen nagyon szépen megtanult játszani. Tanítottam hegedűlni, mert mi a tanítóképzőben éveken át tanultunk zongorázni és hegedűlni...

...A tanítóképző sokat jelentett... rengeteg hatást gyakorolt rám... mondhatni döntő hatással volt rám *Bálint Sándor*, aki akkor, mint fiatal tanár egy éven keresztül tanított bennünket. Érdekes, hogy földrajzot oktatott, mégpedig Magyarország földrajzát. Persze, hogy azzal kezdte, hogy *ezt a hazát szeretni kell*, és különösen az erdőt, és a nagy mesemondásait is beleillesztette óráiba. Ő hozta létre azt a néprajzi egyesületet, amelyet elég sokan támadtak abban az időben. Azt mondták róla később, hogy nacionalista...

A kultúra nyomában

szívvel címűt, amely miatt *Attilát* eltávolították az egyetemről. Így akarták segíyezni. Hát mindjárt megvettük. Tíz fillérbe került akkoriban egy zsíros kenyér a szomszéd boltban. Olyan nagy, friss, hófehér kenyér, nagyon szép, ma már nem tudnak olyat sütni. Kevés zsírral megkengették, aztán megsózták, paprikázták... igen finom volt...

...Amikor ötödikesek lettünk, akkor engedélyt kaptunk arra, hogy valamelyik katolikus ifjúsági szervezetben tevékenykedjünk. A tanítóképző ugyanis a katolikusoké volt, ezért joggal várták el, hogy ilyen jellegű közösségekhez kötődjünk. Jómagam leginkább annak a szervezetnek az összejöveteleire jártam, amelynek *Ortutay Gyula* volt a vezetője. Ő később nemzetközileg is elismert tudósa lett Magyarországnak, és hát a szegedi fiataloknak is oszlopos tagja volt a maga idejében...

...Előadásokat hallgattunk, meg beszélgettünk. Jók voltak az előadók. Főként történelmi témájú előadásokat szerveztek. Mátyás király és kora más szemmel, a francia forradalom, mit hozott 1848 Magyarországnak, mit hozott a parasztságnak, a munkásságnak... Meg kell mondani, hogy tulajdonképpen mindegyik elég sok politikai töltséssel bírt...

...Abban az időben különféle közösségekben tevékenykedtem. Egy-egy ünnepi alkalommal zöld sapkával (ez volt a színházi sapkánk) jelentünk meg. Azok közé tartoztam, akik nagyon erősen szembeálltak az ún. Szent Imrésekkel, akik fehér sapkát viseltek. Alakítottunk egy asztaltársaságot is. *Pásztai Pali* volt a vezetője, nem tudom, hogy mi történt vele. Azt vállaltuk, hogy minden olyan verset, amit mi haladónak ítéltünk meg, és amelyről tudjuk, hogy megjelent, tűzön – vízen át megszerez-zük és felolvasó ülésen előadjuk...

...A tanítóképzőt 1932-ben végeztem el. Szerettem volna elhelyezkedni, de ez nem sikerült. A világválság még erősen éreztette a hatását... Protektorom sem volt. Állás nélküli voltam. Levelező viszonyban álltam a mezőhegyesi cukorgyárral, hogy átvevő lehessenek... Aztán az utcán kóborolva

a Kossuth Lajos sugárúton, ahol jelenleg a rendőrség épülete áll, található egy telek, megláttam egy hirdetőtáblát, amely katonai sorozásra invitált. Bementem a helyiségebe...

– Na fiam told le a gatyádat – mondta a sorozótiszt.

– Ezen ne múljon – válaszoltam.

...Levetkőztem, megmérték a magasságomat, körülapogattak. Hátra arc, bal láb, jobb láb... szóval alkalmas lettem. Október 1-én már Hódmezővásárhelyen találtam magam a 9. gyalogezred, 2. zászlóaljánál. Egy évig bírtam, utána leszereltem. Viszont megismerkedtem egy tanítóval, *Gyapjas Jánossal*, aki megkérdezte tőlem, hogy nem mennek-e ki helyette *Nagymágyocsra*, ahol tanítani, meg a templomban orgonálni kellene. Miért ne – válaszoltam. Hát már megyek is – mondtam. Jelentkeztem *Szilágyi Sándor* főjegyzőnél és egy *Bálint Ferenc* nevű plébánosnál. Mindjárt ki is utaltak számomra egy lakást...

...Egy kerek esztendőig tanítottam és orgonáltam a templomban. Összeszedtem egy csomó pénzt, mert az aratáskor cséplőellenőr voltam. Megjegyzem, hogy nemcsak gabonát cséptünk, hanem szójababot is, egészen novemberig. Hajnalban négy órára kimentem a géphez, aztán bejöttem és tanítottam nyolctól tizenkettőig. Bekaptam az ebédet és egy órákor már ismét a gépnél voltam. Orgonistaként is kerestem, mert a templomnak egy kihelyezett „leányvállalata” működött az egyik majorban. Minden hónapban egyszer kimentünk a plébánossal, aki megtartotta a misét én meg orgonáltam hozzá...

...Ahol munka kínálkozott, azt elvállaltam. Ilyen időket éltünk... Az 1937-es évben megpályáztam *Taksonyban* egy állást. Nevemmel és német nyelvtudásommal megnyertem. *Taksony* lakossága abban az időben 75 – 80%-ban sváb volt. Igazi népművelői munkám ott és akkor kezdődött. Emlékszem ácsoltunk egy szabadtéri színpadot a templom előtti téren. A templom dombon állt, a domboldalon pedig elért 4-5 ezer ember. Előadtuk a *János Vitézt* némi problémával. Lovon, lóháton trombitáló színészekkel, valódi libákkal és birkákkal mutattuk be a darabot. A baj először a birkákkal történt. Mikor János megérkezett a nyájjal, volt

...Ma is azt tartjuk, hogy a régi tanítóképző több pedagógiát és emberséget adott, mint a jelenlegi tanítóképzés, a főiskola és az egyetem. Ez így igaz... Ebben a rangsorban az egyetemi oktatás az utolsó helyen áll. Nincsenek meg a feltételei annak, hogy olyan mintaadó emberi kapcsolatok alakuljanak ki a főiskolán vagy az egyetemen, ami a tanítóképzőkben létezett. Az én időmben a tanítóképzés öt-éves volt. Az ötödévben a tanárnak már felnőtt emberekkel van dolga... felnőtteket kell képezni és ez más, mint a gyerek. Igaz, a tanítóképző nem nyújtja azt a tudást, tudományt, amit az egyetem. Ez természetes. Ám az sem tagadható, hogy sok vezetői pozícióba azok kerültek később, akik elvégezték a tanítóképzőt... Ők voltak az ún. „prepák”...

...Az akkori tanítóképzés nyitottá tette az embert. Érdeklődővé tett bennünket az egyszerű emberek iránt... Nem tagadom hatással voltak rám a szegedi fiatalok. Emlékszem első, vagy második képzős lehettem, amikor az egyetemisták tíz fillérért árusították *József Attila* ominózus versét, a *Tiszta*

A kultúra nyomában

vagy 40 darab, a színpad közepén összefutottak, összedugták a fejüket és nem mentek semerre sem. Egyenként kellett letaszigálni őket a színpadról. Aztán komoly problémát okozott a jelenet török háborúja is. Nem tudtam, hogy az ágyúba mekkora töltetek keltenek. Amikor aztán a mozsarak megszólaltak az összes közeli ház ablakai betörték, nagy volt a ribillió. Meg kellett a községet nyugtatni. Később aztán még számos népszínművet mutattunk be... persze nem ennyire élethűen...

...Az 1930-as években engem is megérintett a gyöngyösbokréta. Nem vonzott igazán. Talán a mesterkedtség volt az, ami nem tetszett nekem. Paulini Bélával nem találkoztam, de megismerkedtem egy Papdi Imre nevű emberrel, aki járta az országot. Kutatta, kereste a jó táncosokat, ám a tánchoz nem értett...

...Megnősültem. Egy magyar lányt vettem el feleségül. Hitler már évek óta bőmbölte a magát. Mondtam, menjünk el. Ha a németek megnyerik a háborút, az nem biztos, hogy nekem jó lesz, de az sem lesz jó, ha veszítenek. A hitleri terminológiában a magyar legfeljebb harmadrendű nép besorolását kapja. Ha Szovjetunió nyeri a háborút az nekünk megint nem lesz jó. Tanácsaltanok voltunk. Ezért maradtunk!...

...1942-ben Tápéra kerültem... Tápén dolgozott egy Szotyola István nevű írnok, akitől megtudtam, hogy kántortartató választás lesz a településen. Gyere el – mondta. Téged megválasztunk. Írtam egy kérvényt. A pályázatomat 23 igen és egy ellenében elfogadták. Állásom lett Tápén 1942-ben...

...Számomra nem volt idegen terület Tápé. Gyermekkoromban sokat jártunk ki futballozni a rétre, és különösen tetszett az, hogy az emberek nagy része népviseletben jár. A sokszínűség vonzza a gyermek szemét. Talán mint-ha húzott volna valami Tápé felé...

...A falu számomra igazán az élet iskoláját jelentette. Kezdetben a színjátszók felé orientálódtam. Különösen emlékezetes számomra a Csácsi puszta című darab. Adva van egy magyar betyár, aki kirabolja a szállitmányt, amit Bécsből küldenek. A darab elég ellen-szenvesnek állítja be az osztrákokat... A figyelmem később egyre inkább az éneklés felé fordult. Megalakítottunk

egy énekkart, amelynek kettős célt kellett szolgálni: egyházat és világit. Bevalom: különösen kedveltem Bárdos Lajos és Kodály Zoltán műveit...

...Közben katona lettem 1943 január és 1945 áprilisa között. Voltak, akik ezért később fasisztának tituláltak. Leszerelése után 1946-ban Török Jóska-t, Bartos Magdit és engem is felszólítottak arra, hogy valamelyik (Kommunista Párt, Kisgazdapárt, Parasztpárt) pártba lépünk be, mindenki legyen valamelyik párt tagja...

...Abban az időben különféle irányultságú öntevékeny csoportok működtek Tápén. Mindegyik pártnak volt együttese. Ez komoly problémákat okozott még egy családon belül is. A feszültségek csökkentése érdekében megindultak a pártok közti tanácskozások, annak érdekében, hogy egyesíteni kellene a kulturális közösségeket. Néhányan úgy vélték, hogy ez segítené elő a politikai egységet is... Tápé esetében Török Jóska-t nem, személyemet viszont akarta a helyi vezetés. Úgy tudom, hogy Jóska szülei felkerültek az ún. „kuláklistára”, Jóska-t letartóztatták és a kihallgatások során összeverték...

...Muharai Elemér. Ő érdekes színfolt volt a népművelői munkámban. Úgy vélem, hogy Muharai nagyon közel állt a parasztpáthoz, a népi írókhoz, azokhoz, akik a felnövekvő nemzedék fő oszlopának tekintették a parasztság fiait. Nagyon jó kapcsolat alakult ki közöttünk. Muharait ugyan próbáltuk megnyerni és bevonni a munkánkba, ám – talán sokrétű elfoglaltságai miatt – ez kevésbé sikerült...

...Nagy volt a készülődés Rákosi születésnapjára. A régi iskolának két használható terme volt, amely megtelt emberekkel. Mindenki akart valamit produkálni. [De mit is ír az újság. Nem a kedvetekért tettem ki. Véletlen, hogy itt van. Felolvasom.] Révai József írja mondja: „... az új szocialista falu kialakulásának útját nemcsak a gépállomások jelzik, hanem a kultúrotthonok is, amelyekben a kocsmák és a templom helyett a falu kulturális és társadalmi életének központjaivá kell válniuk. Olyan művészeti értékekkel fogták őket össze – ez már minket dicsér –, hogy amikor az egyforma régi tápai

pruszlíkba, bő, virágos selyemszoknyába öltözött lányok kikerültek a nézőtér elé, egyszerre felcsattan a taps...” Az egyik műsorunk vezetőjéről például a következőket írta Boldizsár Iván, „...ez a tiszta arcú lány, vagy menyecske a múltban talán csak az urak cselédje lehetett volna. Most olyan tiszta, csengő hangon, érthetően, csupa mosoly, csupa derű, ahogyan konferál...”

... Sok lehetőség... adódott azoknak, akik részt kívántak venni a község közösségi életben. Molnár Imre, aki énektanár volt, akart valamit csinálni. Adtunk neki betanítási és vezénylési lehetőséget, ám valami oknál fogva kevésbé élt vele... Neheztelés volt-e benne, ma sem tudnám megmondani...

25
K É K

... Igen nagy sikert ért el a tápéi színjátszó csoport 1951. március 15-én a budapesti találkozón. Országos első helyezést értünk el. Kaptam is egy kitüntetést, a Magyar Népköztársaság Érdemérem arany fokozatát. Török Jóska pedig abban az elismerésben részesült, hogy a VIT-en az ő táncscsoportja képviseli a magyarokat...

... A színjátszók műsora tulajdonképpen egy keretjáték volt. Egy narrátor dallal és dallam nélküli szöveggel elmondja azt, amit el kell neki mondania és bekonferálja a számokat. Azzal kezdte, hogy a főhős találkozik a barátnőjével. A szöveg tele kinrimekkel és csasztuska-szerű mondatokkal. Középpontban egy lakodalom áll. A menyasszonyt gyertyával körültáncolják az öregasszonyok fekete tápéi ruhában. Amikor kiszalad a menyecske, akkor utána vágják ezeket a gyertyákat. Persze ott vannak a férfiak, akik gondoskodnak arról, hogy tűz ne legyen. Ez a termékenység jele. A tűz, a tojás, a mogyorófa-vesszővel való fenékreverés, aprószentek napja mind-mind a termékenység szimbólumai...

A kultúra nyomában

... A műsor másik részében megcsináltuk a gyékényest. Ez ugyanolyan, mint más vidéken a fosztóka. Össze-
gyűlnek valahol, ahol a gyékénnyel kapcsolatos munkákat végzik. A lányok már ott vannak, aztán egy csomó asszony, idősebb férfi és dalolva jönnek a legények...

Visszahoztuk a *lakodalmast* is. Műsorszám lett a *merigető*. Történelmi tény, hogy a tápaiak a *Tiszából* merítették a vizet, oly módon, hogy elkerítetek egy-egy kis területet. Azt jól besóderozták, ami azon átszűrődött az már tűrhetően tiszta víz volt...

... A munkásságunkat megelőzte egy szisztematikus anyaggyűjtés. *Molnár Imre* kapta-vállalta azt a feladatot, hogy összegyűjti azokat a néprajzi tárgyakat és dokumentumokat, melyek szükségesek voltak a hagyományok korszerű ápolásához. Rengeteget megismertünk a múlt század utolsó két évtizedéről. Például beszélgettem olyan emberrel 1942-ben, aki a nagy árvíz idején 17 éves volt, szem és fültanúja volt az eseménynek. Akadt olyan is, aki elmesélte, hogy 1970-es években hogyan szervezték meg a kukoricatörést...

... Az lepett meg engem igazán, hogy a legtöbb nyilatkozó a nagyszüleire hivatkozott. A nagyapám, öregapám mondta, mert az apám nem ért rá, dolgozott, de az öreg otthon pipált...

... Nagyon fontosak az emberi kapcsolatok. Soha nem álltam oda a színpadra, mint egy feszes valaki. Soha nem fordítottam sem a közönségnek, sem másnak hátat. Nem éreztem azt, hogy tanítóként vékony pénzűnek tekintenek. *Tápén* a tanító képviselte az úriembert, a nadrágos embert, a valakit... Érték vádák... Egyszer vettem részt olyan ebéden, ahol a püspök is velünk ebédel. Bémálás volt. Meghívott a plébános...

... *Tápé* valamennyi családjának valamilyen tagja valamikor tagja volt a tápéi együttesnek. Ez fantasztikus...

... Az 1957 után hivatalnoki munkát vállaltam. *Szeged* város népművelési csoportjának vezetője lettem. Meg kell említenem. *Dénes Leó* polgármesterrel, majd tanácselnökkel komoly összetűzésem támadt. Egy tanácsulésen felállt és elmondta, hogy a magyar népdalok nem sokat érők, mert nem fejeznek ki semmit. Az orosz népdalok azonban igen.

Erre én azt mondtam, hogy ezzel nem értek egyet, sőt kereken visszautasítom. Ez az 1950-es években történt. Éreztem, hogy ezzel betettem magam mögött a kaput. Kértem a Végrehajtó Bizottságot, hogy helyezzenek vissza valamelyik iskolába. Így letten a *Tisza-parti* iskola igazgatója, ahonnan a minisztérium meghívott a tanítóképzőbe, melyet 1963. március 8-án megszüntettek, mert a főhatóság feleslegesnek tartotta. Közben megszereztem a doktori címet...

... Engem átvett a Szegedi Tanárképző Főiskola. Keresett a zeneiskola is. Nem vállaltam, mert ott a hangszeres tanárokon volt a hangsúly. Én játszottam ezenazon, de nem annyira, hogy a tanárok között megálljam a helyemet...

... *Papp Gyula* az akkori elnökhelyettes azt mondja: szeretnénk kiemelni. Azt válaszoltam erre, hogy népművelést szeretnénk tanítani – feleltem neki. Akkor volt a harmadévesek részére az első felévben ilyen stúdium. Megkaptam. Munkatársaimnak nyertem meg *Tóthpál Jósikát, Barna Lacit, Szigeti Miklóst, Miklós Sanyit és Molnár Zoltánt*.

... Rájöttem arra, hogy amit *Tápén* meg tudtam csinálni, azt *Szegeden* nem lehet. Elmentem a konzervgyárba, abból kiindulva, hogy ott sok tápéi dolgozik. Volt némi eredmény. Létrejött egy zenekar, amit *Budai Sándor* vezetett. Tőlem tanulta meg azt, hogy aki érvényesülni akar, annak tudni kell. Voltaképp innen indult *Sándor* szakmai karrierje...

... Összeállítottam egy ének-zenei anyagot. Jómagam sokat köszönhetek *Péczeli Attilának és ifj. Lelle Józsefnek*. Kicsit hibáztatom *Juhász Antalt és Ilia Mihályt*, hogy ők kiválasztották a 106 dal felét, és a kötetben csak ez a fél kiválasztott jelent meg. A hiányzó másik fél keresztmetszetet adott volna a tápai népdalok variánsairól. Az igazsághoz tartozik, hogy a kötet lektora *Sárosi Bálint* ugyancsak helybenhagyta a szerkesztői döntést... Belátom azt is, hogy hibát követtem el, amikor nem álltam ki a (pedagógiai) közművelődési nyári egyetem mellett...

... Azt gondolom, hogy a népművelés egyenlő a népművelővel. Adva van egy *Steiner Béla Pitvaroson*. Amíg *Béla* ott volt, olyan együttes működött, ének, zene, tánc és színjátszás létezett, hogy le

a kalapot. Amikor *Béla* eljött, megszűnt minden. Ez a szakma személy és személyiség függő! Komolyan szükséges tudomásul venni azt, hogy nem a népművelőhöz igazodik a falu, hanem a népművelőnek kell igazodnia a faluhoz!

Fontos az emberség a humánus, a humánus magatartás. A másikat is embernek kell nézni, akármilyen keveset is tud... és segíteni kell... Csak a tudás az erős és a gazdag tud hatékonyan segíteni! *Ellenzolgáltatást és hálát pedig ne várjatok... és sajnós... ne feledjétek, akiknek segítetek, néha azok közül kerülnek ki a legádázabb ellenségeitek...*

... Kapcsolataim a volt hallgatókkal? Nemrég *Sopronban* jártam. A feleségem bement egy üzletbe, magam a kirakatokat néztem. A kirakatok nézése közben a vállaamon egy súlyos kéz nyomását éreztem. „Az elvtársat letartóztatjuk” – hangzott a szöveg. A büntetés végrehajtó intézet tisztjei álltak körül, akiket én tanítottam. Arra invitáltak, hogy igyak meg velük egy pohár italt. Mondtam, hogy nem lehet, mert a feleségem vásárol a boltban. Erre bemegy az egyik az üzletbe, belekarol a feleségem karjába, és azt mondja: asszonyom az Ön férje a világ legnagyobb emberé, ezért a védelmünket élvezze!... Jó érzés volt, hogy megismertek a volt tanítványaim...

... A népművelés nélkülözhetetlen velejárója a szolidaritás a segítőkészség és a tolerancia. *Fiúk, ezt soha ne felejtsetek el...*

JEGYZET

- 1 Waldmann József, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanszékvezető főiskolai docenseként számos alkalommal megfordult az interjú készítő munkahelyen. Segítette a Bördányi Művelődési Ház, majd később az újszegedi November 7 (ma Bálint Sándor nevét viselő) Művelődési Központ ismeretterjesztő tevékenységét. Nyugdíjba vonulását követően az interjú közlő – Józsi bácsi személyes ajánlására – 1978-ban gyakorlatvezetőként, majd 1979-től főiskolai tanársegédként kapcsolódhatott be a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola keretei között induló felsőfokú népművelő képzésbe. *Eszik Zoltán* közreműködésével, rögzített interjúra a már a gyógyíthatatlan nagybeteg és nehezen kommunikáló Józsi bácsival 1980. április 10-én került sor.

Bevezető

Munkámban a rendezvény szervezés egy meglehetősen speciális, ugyanakkor rendkívül lényeges elemével fogok foglalkozni, mellyel gyakran találkozhatnak egy-egy üzleti vagy szakmai rendezvény résztvevői, mégis kevesen vannak tisztában a rá vonatkozó viselkedési és egyéb szabályokkal. Ez az elem pedig nem más, mint a gasztronómia, hiszen a rendezvények többségének része valamiféle vendéglátás, mely a főesemény jellegének megfelelően az egyszerűtől a luxusig, igen sokféle lehet. Elsősorban az üzleti rendezvények esetében hangsúlyos szervezési rész, de máshol

hatnak a zsidó vallásúak, vagy például a vegetarizmus hívei sem, nem beszélve arról, hogy a társaságban lehetnek olyan személyek is, akik betegségük miatt speciális diétára szorulnak.

A vallással kapcsolatos alapvető étkezési szabályok összefoglalására álljon itt egy rövidke összehasonlító táblázat! A rendszerezés alapját képező kutatásban hét vallás egy-egy neves képviselőjének ugyanazt a tíz kérdést tették fel étkezési szokásaikkal, előírásaikkal kapcsolatosan. A táblázat ezen kérdésekre adott válaszait összegzi.¹

Mivel e tanulmány keretei nem teszik lehetővé a részletesebb elemzést, ezért csak néhány jellemzőt emelek ki: jól látható, hogy az egymáshoz terüle-

Szécsiné Járasi

Anikó

A rendezvénygasztronómia szépségei és buktatói

27

K É K

is szóba kerülhet a gasztronómia. Célom, hogy bemutassam: a gasztronómia nem pusztán szórakozás.

A terület számos veszélyt rejt magában a vendég és a szervező szempontjából is. Sok magas rangú vagy anyagilag előkelő helyzetű vendég sem tudja például, hogyan illik étkezni egy fogadáson (bizonyára mindenki látott már jól megrakott tányérokkal lavírozó „kiéhezett” embereket egy-egy ilyen rendezvény alkalmával), és arról is keringenek rémtörténetek a szakirodalomban, hogy vannak, aki nem tudják, mennyi alkoholt illik fogyasztani például egy koktélpartin. De hagyjuk a kirívó eseteket, maradjunk meg ennél hétköznapibb szinten: az átlagember egész biztosan zavarba jön, hogy melyik ételhez melyik evőeszközt válassza az óriási kínálatból.

Szervezőként sem egyszerű az esemény, hiszen meglehetősen bonyolult feladat az összes vendég igényeit figyelembe venni. Semmiképpen sem szabad azonban megfedkezni a vendégek vallásáról és étkezési szokásairól, hiszen bizonyos ételeket nem fogyaszt-

tileg közelebb található vallások bizonyos kérdésekben hasonlóan vélekednek, például a katolikus és a protestáns hívők körében is bűn pazarolni az ételt. E kitétel magyarázata elsősorban az európai táplálkozástörténetben keresendő, hiszen a Római Birodalom bukása óta rengeteg természeti csapás, háború, illetve járvány volt ezen a területen, mely nyilvánvalóan befolyásolta a megfelelő táplálékellátást. Vagy egy másik példa: az ázsiai területen előforduló vallásokban korlátozások vannak a húsfogyasztást illetően, igaz, ezek vallásonként eltérő jellegűek. A táblázat, annak ellenére, hogy csak néhány jellemzőt vizsgál, egyértelművé teszi számunkra, hogy mindig utána kell néznünk, vendégeink milyen vallásúak, és adott esetben pontosan ismernünk kell az illető vallás étkezési előírásait, mert tévedésünk akár politikai konfliktushelyzetet is teremthet.

Ha ezt a kérdést tisztáztuk, további bonyodalmat jelent az ülésrend megszervezése, hiszen egy oldottabb, kötetlenebb rendezvényformáról van szó, ahol

A kultúra nyomában

	katolicizmus	protestantizmus	iszlám	judaizmus	görögkeleti	buddhizmus	hinduizmus
	Lezseck atya, a Jeruzsálemi Szeretési Testvérség papja	Lars Palmgren, a svéd egyház lelkes vezetője	Tebbal Abdelhalim, medán Intézete	Gerard Zyzek, a pártisi Jesiva igazgatója	Pere Gérard de LaGarde, a pártisi Miasszonyunk, a Szentháromság és a Boldogság és a Saint Genevieve parókiájának rektora	Bounket Khamgone, a Teochew Buddhista Méditációs Központ igazgatója	Vishwanath Shastri Indiai és Mauritiusi Közösségek Hindu Központja
Tiltják a hús fogyasztását?	nem	nem Attól eltekintve, hogy az elhullott állatok húsa tilos fogyasztani.	igen A Korán szerint tilos elhullott vagy kivérzett állatból, Istentől más istenségek bármely más istenségeknek áldozott állatból, továbbá disznóhúsból enni.	igen Kötelező a rituális vágás. Tilos a tisztátalan fajtákból, vagyis a nem kerülő, illetve nem használt patájú állatokból enni, csak az olyan halakat szabad fogyasztani, amelyeknek pikelye és uszonya van, tilos a puha testű, hejás állatok (kagyló- és rákfélék) fogyasztása.	nem	igen A szigorúbb Mahájána-hívők vegetáriánusok. A kevésbé szigorú Hinájána hívői mindent fogyasztanak, de csak naponta kétszer étkezhetnek: egyszer kora reggel és egyszer délelőtt.	igen A szent tehén húsát nem szabad fogyasztani. Egyes kasztok egyáltalán nem esznek húst. Minél magasabb kasztba tartozik valaki, annál inkább tiszteltetben tartja a vegetáriánizmust.
Tiltják bizonyos zöldek és gabonafélék fogyasztását?	nem	nem	nem	igen Ültetés után három évig tilos a gyümölcsfák termésének fogyasztása. Minden Izrael földjéről származó zöldségre rituális szabályok vonatkoznak.	nem	nem	igen A brahmanok és a magasabb kasztok „tisztá” (szafja) zöldeket és gabonaféléket fogyasztanak.
Tiltják bizonyos ételek együttfogyasztását?	nem	nem	nem	igen Tilos a tej és húsos ételek együttes fogyasztása.	nem	igen A Mahájána-hívők nem fogyasztanak hússal együtt főzött zöldeket.	nem
Tiltják bizonyos italok fogyasztását?	nem	nem Szemes italokat azonban csak mértékkel szabad fogyasztani.	igen Az erjesztett italok fogyasztása kerülendő.	igen Bort kizárólag vallásos zsidók készíthetik. A pészak het napja alatt tilos minden erjesztett gabonából készült ital fogyasztása.	nem Kivéve böjt alatt.	igen Tilos a szemes italok fogyasztása.	igen A szemes italok az úgynevezett negatív kategóriába tartoznak, és a brahmanok számára tiltottak. A többiek is csak mértékkel fogyaszthatnak alkoholt.
Tartanak böjtöt?	igen Nagyböjt idején (húsvét előtt 40 napig) péntekenként, továbbá hamvazószerdán és nagypénteken tilos húst enni. Az áldozást megelőző egy órában tilos szilárd ételeket és alkoholt fogyasztani.	igen Húsvét előtt 40 napig tart a nagyböjt.	igen Serdülőkortól kezdve minden egészséges és szellemileg ép mohamedán számára kötelező a Ramadan böjt. 29 vagy 30 napon át teljes böjtöt tartanak, amely két órával napkelte előtt kezdődik, és napnyugtakor ér véget.	igen Osz elején (jom kippur) van egy nagyböjt, amikor tilos enni és inni. Ezen kívül vannak egyéb böjtek is különféle események, például a Jeruzsálemi templom lerombolásának emlékére.	igen Az áldozást megelőző hat órában tilos szilárd ételt és alkoholt fogyasztani. Szerdán és pénteken húst nem esznek. Nagyböjt idején nem szabad húst, halat, tejtermékeket, bort és olívaolajat fogyasztani.	nem	igen Sokféle böjt van, de ezek megtartása nem kötelező.

A kultúra nyomában

Elternek a férfiakra, illetve a nőkre vonatkozó étkezési szabályok?	nem	A nőknél azonban terhességük alatt nem kell böjtölniük.	nem	Eredetileg voltak olyan törvények, amelyek értelmében a nők rituális fürdőt vettek étkezés előtt.	nem	nem	nem	nem	A nők azonban nem léphetnek be a konyhába, amikor menstruálnak.
Vannak csak a gyermekekre érvényes különleges étkezési előírások?	nem	A gyermekek azonban 14 éves korukig nem böjtölnek.	nem	Serdülőkorig mentesülnek a böjt alól.	igen	Lányoknak 12. fiúknak 13 éves kor fölött nem szabad tiltott ételeket adni.	nem	nem	nem
Vannak a temetések idején betartandó étkezési szabályok?	nem		nem		igen	A halál bekövetkeztétől a temetésig a család nem ehethúst és nem itathat bort.	nem	igen	igen
Vannak az étkezés sorrendjére vonatkozó szabályok?	igen	Minden étkezés előtt és után halál kell adnunk Istennek.	igen	A bal kéz használatát helyesebb mellőzni az étkezés során.	igen	Nem szabad főtt ételt elfogadni nem zsidóktól, még akkor sem, ha az csak kóser élelmiszerekből készült.	igen	igen	igen
Vannak speciális étkezési szertartások?	nem	Az ételt azonban nem szabad pazarolni.	nem	Kezet kell mosni, mégpedig először a jobb kezét.	igen	Kenyér fogyasztása előtt kötelező a rituális mosás. Étkezés előtt és után minden ételt meg kell áldani.	nem	nem	igen
	katolicizmus	protestantizmus	islám	judáizmus	görögkeleti	buddhizmus	hinduizmus		

az egymás mellett ülőknek elkerülhetetlenül szólniuk kell egymáshoz. Ezért gondosan ügyeljünk rá, hogy ellenségek ne kerüljenek egymás mellé még akkor sem, ha a protokolláris sorrend azt kívánná, hiszen kettejük esetleges vitája nagyobb problémát okozhat, mint a protokolltól való apró eltérés.

Természetesen számtalan kérdés vetődik fel ezeken túl is egy-egy adott rendezvény esetében. A következő részben ezeket tekintem át.

Gasztronómiai rendezvények általános szervezési feladatai

Az előkészítés során elsőként a rendezvényszervezésben megszokott

29

K É K

kérdésekre kell válaszolnunk: kiknek szól a rendezvény? ki a megrendelő? mi a célja a rendezvénnel? mikor és hol lesz? milyen anyagi, tárgyi és személyi források állnak rendelkezésünkre?

Az elsődleges feladat tehát a meghívottak körének meghatározása: gasztronómiai rendezvényt többnyire a megrendelő számára fontos személyeknek, például üzleti partnereknek, támogatóknak szokás szervezni. Ha nagyobb rendezvény kiegészítő eseményeként van jelen a gasztronómia, úgy célunk lehet a VIP-személyek megvendégelése is.

Ha tudjuk, kiket akarunk meghívni, a létszám ismeretében kiválaszthatjuk az alkalom jellegének leginkább megfelelő helyszínt. A döntésnél elsődleges a megfelelő színvonal, de természetesen az ár sem elhanyagolható tényező.

Ha megvan a helyszín, a következő tennivaló a fogadóbizottság kijelölése a vendéglátók soraiból, hiszen az érkező vendégeket (fontosságuk miatt) személyesen kell fogadni.

Következő feladatunk a meghívók elkészítése, melyen minden fontos tudnivalót fel kell tüntetnünk: a helyet, az időpontot, a rendezvény jellegét, és ez utóbbival összefüggésben az öltözködési előírásokat. A meghívón jeleznünk kell azt is, hogy a megjelenésről visszajelzést kérünk, mert a szervezés a létszám ismerete nélkül elképzelhetetlen: enélkül nem határozható meg az ételek és italok, a terítékek mennyisége, de az ülőhelyek száma sem. A meghívásra érkező visszajelzések alapján készíthetjük el az ültetési rendet (amennyiben ültetési alkalomról van szó), figyelembe véve a protokolláris rangsort, és a fentebb említett emberi kapcsolatokat.

30

KÉK

Ezt követi a menü- és italsorok összeállítása, egyeztetése, a bevezetőben részletezett vallási és étkezési szokások alapul vételével.

Ha minden összeáll, az előzetes munka utolsó fázisa az áralku megkötése a vendéglátóhellyel. A lebonyolítás minden egyes esetben speciális szabályok szerint zajlik, erre a következő fejezetben térünk ki. A befejezést tekintve minden gasztronómiai rendezvény hasonló: az étkezés végét a fővendég távozási szándéka jelzi.

Ültetési és álló alkalmak szervezése

Szorosan véve csaknem kizárólag vendéglátásról, annak különböző formáiról van szó, melyek a partnerrel való találkozás kötetlen keretét adják, céljuk a kapcsolatok kiszélesítése, a jó viszony ápolása, a kellemes képzettségének a gasztronómiai élmény révén.

A vendéglátás többféle lehet, ez mindig az alkalomtól függ. Elsődlegesen álló és ültetési alkalmakat különböz-

tesítünk meg, de ezeken belül is több alcsoport található.

Ültetési alkalmak esetében fontos a fogások sorrendje, az ízek és a színek harmóniája. Ez többek között azt jelenti, hogy az egymást követő fogások jellegükben eltérőek legyenek (tehát például halászlé után ne adjunk sertéspörköltet), valamint azt is, hogy a választékban érvényesítsük az idényszerűséget. Rendkívül fontos szerepe van a látványnak is: a szépen, ízletesen tálalt étel fokozza a vendégek étvágyát.

Az ültetési étkezéseknél a francia étkezési rendet alkalmazzák: hideg előétel, leves, meleg előétel, főétel(ek), sajtok, desszertek, gyümölcsök, kávé és tea. Az italokat az ételek jellege szerint választják és szolgálják fel, mindig a húsfőételhez igazodva, például a fehér húshoz nehezebb fehérbor (badacsonyi), a barna húshoz nehezebb vörösbor (egri, villányi) illik.

Az ültetési rendet többnyire ültetőkérttyűk jelzik, de van olyan rendezvény is, amelyen érkezés után szóban ismertetik az ülésrendet.

Az álló alkalom tipikus jellemzője a nevében is megtalálható: az ételeket és az italokat az ilyen típusú rendezvényeken állva kell elfogyasztani, ülőhely általában nincs, vagy csak nagyon kevés (utóbbi esetben a hölgyeknek és az időseknek van fenntartva). Az álló alkalom lehet például állófogadás vagy koktélparti, ennek előírásait a következő alfejezetben részletezem.

Álló alkalmak

Az állófogadás formális, hivatalos jellegű, ünnepélyes alkalom, belépni csak meghívóval lehet, melyen feltüntetik a kívánt öltözetet is: uraknak frakk vagy szmoking, hölgyeknek nappal kisestélyi, este nagyestélyi. A meghívó nem kötelez megjelenésre, de megtiszteltetésnek vehető. A rendezvény célja többnyire munkaalkalom vagy bemutatkozás, tehát a szervező (házigazda) egy adott téma érintett partnereit, képviselőit látja vendégül.

Állófogadás délben, délután vagy este rendezhető, időtartama délben egy, este másfél, két óra. A vendégek foga-

dásakor a házigazda, illetve a vendéglátók a bejáratnál egy vonalban felállva, egyenként üdvözlik a vendégeket, akik kezét szorítanak a fogadóbizottsággal és megállás nélkül, folyamatosan továbbhaladnak.

A meghívott vendégek bárkivel beszélgetést kezdeményezhetnek, úgy, hogy üdvözlik egymást, kezét fognak vagy bemutatkoznak.

A vendégeket érkezéskor a felszolgálók itallal kínálják, ha sok a vendég, italtulná szolgálják ki őket. A fogadó ital lehet bármilyen rövidital. A vendégfogadás után pohárköszöntő van, ezért a fogadó italt nem illik azonnal meginni, hagyni kell belőle a köszöntőre, melynek végén koccintani nem szükséges, legfeljebb azokkal, akikkel éppen beszélgetünk. A fogadás közben bort, sört kínálnak, a végén kávét. Különleges alkalmakkor konyakkal vagy pezsgővel zárnak.

A vendéglátás többnyire bűféasztalról történik, de előfordulhat, hogy az ételeket a felszolgálók kínálják körbe tálcskáról. Hideg és meleg ételek is felszolgálhatók. Ezen kívül desszertek, gyümölcsök is szerepelnek a kínálatban. Az ételeket a terem közepén vagy a falnál felállított, kasírozott svédasztalról szedik a vendégek, vagy szervírozzák a pincérek. A meleg ételeket chafingben tárolják, vagyis olyan edényzetben, melyben melegen tartható.

A tányérokat, szalvétákat, evőeszközöket (kanál, villa) és hamutartókat a kisegítő asztalon helyezik el. Az étkezés végeztével ezeket egy másik, erre kijelölt asztalra helyezik.

A fogadás végén el kell búcsúztatni a vendégeket, ez a házigazda feladata, hasonlóképpen az üdvözléshez.

A koktélparti hagyománya az USA-ból származik, a fogadás egyszerűbb formája. Az öltözet viszonylag kötetlen, csak a szerény elegancia követelmény (nőeknek kimondottan ilyen alkalomra készül a koktéluha). Az érkezés és a távozás ideje is szabadabb, mint az állófogadás esetében.

Csak néhányféle italt, valamint aprósüteményt vagy szendvicssalatkákat szolgálnak fel, tehát jóval szerényebb a kínálat, mint az előző rendezvényfajtánál. Az italokat a felszolgálók kínálják körbe, ezek lehetnek röviditalok

A kultúra nyomában

vagy hosszú italok, ezen felül többféle üdítőital, esetleg egy-egy fajta bor is a vendégek rendelkezésére áll.

Belépés csak meghívóval (de a meghívás lehet informális, például történhet telefonon is). Szokásos időpontja: délelőtt 11–13 vagy este 18–20 óra között, de bármikor rendezhető. Kötetlen kikapcsolódási, beszélgetési alkalom. Időtartama napközben körülbelül fél óra, este maximum másfél óráig tart.

A *parti* általában valamilyen ünnephez kapcsolódóan divatos: karácsony, szilveszter, farsang alkalmával szokták rendezni.

Népszerű változata a *garden party*, melyet kerti fogadásnak vagy kerti koktélpartinak is nevezhetnénk, csak kicsit más kínálattal: a garden partyn sokféle salátát szolgálnak fel, érvényesítve az idényjellegzet (mint egyik fontos gasztronómiai alapelvet). A kerti parti jellemző étele a grill. Minthogy rendezése a nyári hónapokra esik, a szabadban rendezik, ez sokféle lehetőséget ad a rendezvény színesítésére. Szervezése során fontos figyelembe venni az időjárási körülményeket.

Álló-ülő fogadás (buffet-dinner)

Átmenet az állófogadás és az ültetési étkezés között. Rendszerint a vacsorát helyettesíti, de az ültetési alkalomnál kevésbé formális, ezért rugalmas, könnyen bonyolítható és közkedvelt forma. Időtartama kb. két óra, az érkezés módja a fogadáshoz hasonló, távozás a fővendég búcsúzását követően. A házigazda állva fogadja a vendégeket, akik ezt követően aperitifet kapnak, állva gyülekeznek és társalognak.

A teremben az ételek büféasztalokon vannak elhelyezve, több fogásnak megfelelő választékban: hidegtálak, meleg ételek (chafingben), desszertek, gyümölcsök, sajtok. A vendégek az étkezést a házigazda invitálására kezdik meg úgy, hogy a büféhez mennek, ahol felszolgálók segídeknek az ételek szedésében – majd kisebb társaságokban helyet foglalnak az asztaloknál. A helyiségben ugyanis a meghívott vendégek teljes létszáma asztalok vannak elhelyezve, ahol az ültetés általában kötetlen, bár a díszvendégek számára a központi helyen álló asztalt lefoglalják.

Az ital kínálására italbüfét állítanak fel, de ezek felszolgálása történhet a

felszolgálókon keresztül italkocsiról, tálcáról, sőt rendelési formában is.

A vendégek kötetlenül felállhatnak, újra szedhetnek maguknak, de a saját, gyümölcs, desszert felszolgálását már rendszerint a felszolgálók végzik. A felszolgálóknak nagy figyelmet kell fordítaniuk az asztalon levő használt és üres edényzet folyamatos leszedésére. A vendégek szabad mozgása, a társaságon belüli helycserék miatt a poharakat is le kell szedni.

Előfordulhat, hogy a kávé másik helyiségben, a szalonban kerül szervírozásra, ez egyúttal jelzi a rendezvény végét is.

Ültetési alkalmak

Az ültetési alkalmak esetében az összes vendég számára vannak üléshelyek a teremben. A vendéglátás mértéke azonban a céltól függően rendkívül sokféle lehet. A fejezetben csak néhányat emelek ki.

A *kínálás a tárgyalóasztalnál* legyen egyszerű, szerény, de gyakorlatias. Összetétele, mennyisége a tárgyalás időtartamától függ. A tárgyalóasztalra előre be lehet készíteni: a mappát, az íróeszközt, a poharakat, az üdítőitalokat, a sós süteményt, a papírszalvétát, a hamutartót – esetleg a virágdiszt. A kávé és a tea felszolgálása már menet közben történik. Ügyelni kell arra, hogy a szervírozás ne zavarja meg a tárgyalás menetét, ezért halkan és tapintatosan kell végezni. Ha az üdítő felmelegedett, a szünetben cseréljük hidegre, vagy szolgálunk fel mellé jegget. Ilyenkor hozzunk tiszta hamutartókat is.

A *villásreggeli* szűk körben zajló vendéglátási forma, időtartama nem haladja meg az 1 órát, időpontja délelőtt 9–10 óra körül szokásos. A villásreggeli munkaebéd jellegű étkezés, mely ételválasztékában egyesíti a reggeli és az ebéd ételeit. Hidegtálakat és az állófogadason is megszokott meleg ételeket kínálunk ilyenkor. Az aperitívtől el lehet tekinteni, szokás azonban sört, továbbá a kávéhoz konyakot szervírozni. Az alkalom az étkezés mellett kötetlen beszélgetésre is lehetőséget nyújt.

A *munkaebéd* és a *munkavacsora* hagyományát is a gyakorlati élet alakította ki. Jellegében viszonylag kötetlen, mégis hivatalos jellegű, melynek keretén belül gyakran folytatódik a munka, a megbeszélés. Célszerű a tárgyaláshoz közeli étteremben, annak különtermében rendezni. Protokollaris ültetés jellemzi, a helyeket ültetőkártyák jelzik, külső ünnepélyesség – például cégzászló vagy virág – nem alapkövetelmény, de az alkalom jellegétől függően kérhető. A menü előre megrendelhető, de lehet akár étlapról is választani. Az általánosan elterjedt forma szerint a vendégek menüsorból választhatnak. A fogások száma 3–4, ilyenkor az étkezési sorrendet a menükártya jelzi. Ital-

31
K É K

ként bor vagy sör, illetve üdítő fogyasztható. Pohárköszöntő rendszerint nincs, de a házigazdának illik néhány üdvözlő szót mondania.

A *díszétkezés* a legünnepélyesebb forma, a legnívósabb, legelőkelőbb gasztronómiai vonatkozású rendezvény. Tekintélyét az előkelő helyszín, az elegáns díszítés, az értékes teríték és a különleges ételek adják meg. Ilyen alkalmakkor „gála” porcelánnal, ezüst tálaló- és evőeszközökkel terítenek. Szép abroszok, textilszalvéták, elegáns kristálypoharak sora található az asztalokon, ezen kívül gyertyák, virágdiszkek emelik a rendezvény fényét.

Az időponttól függően megkülönböztetünk díszebédet és díszvacsorát. Szervezése protokollaris keretek között zajlik: előzetesen meghívót küldenek, és a meghívást vissza kell igazolni. Ennek megfelelően a létszám köztött. A díszétkezés időtartama 2–3 óra.

A meghívók a meghívottak előtt fél órával érkeznek, ellenőrzik az előkészületeket. A bejáratnál fogadják a

vendégeket. A pontos megjelenés kötelező! A vendégeket üdvözlés után aperitíffal kínálják a felszolgálók. Az ültetési rend ismertetése után kezdődik az étkezés.

Elő- és főételeket, desszertet és kávét szolgálnak fel. Jellegzetessége, hogy az összes ételt egyszerre hozzák be. Ezt a vendéglátásban tükörszervíznek nevezik, időpontját a teremfőnök jelzi a személyzetnek. A díszétkezésen 5–8 féle fogás van, az étkezés menetét a vendégek számára a menükártyák jelzik. Az étel- és italsort a gasztronómiai szabályok figyelembevételével kell összeállítani (a vendégek vallása, étkezési szokásai valamint az alapanyagok idényszerűsége meghatározó).

32 K É K

Minden vendég előtt ásványvíz van, és minden fogáshoz a hozzá illő italt kínálják. Ügyelni kell arra, hogy az italok az ételt követően azonnal legyenek betöltve. Díszétkezésnél nem kell a borokat bemutatni vagy kóstoltatni (ezt elvben a vendéglátó előre elvégzi).

A díszétkezés fontos, elmaradhatatlan és ünnepélyes eleme a *pohárköszöntő*. Ezt először mindig a vendéglátó mondja, majd a meghívott fővendég válaszol. Ezután csak akkor folytatódhatnak további köszöntők, ha többoldalú és egyenrangú delegációk vesznek részt az étkezésen. A köszöntő ideje az első hal- vagy húsfogás után van, amikor a tányérokat már leszedték.

A pohárköszöntőt mindig feláll a helyéről – ez egyben a figyelemfelhívás módszere is. A beszéd közben inni, dohányozni vagy beszélgetni nem illik.

A felszolgálóknak ügyelniük kell arra, hogy a pohárköszöntő előtt a poharakat teletöltsék, ezt követően a felszolgálást be kell szüntetni, s ha zárt teremben vannak, akkor helyes, ha a felszolgálók elhagyják a termet.

A kultúra nyomában

A pohárköszöntő első eleme a fővendég, majd a többi női és férfi vendég megszólítása és üdvözlése. Ezután az alkalom méltatása következik, és a beszéd a jókívánságok kifejezésével zárul.

Utána koccintás következik – az asztal elrendezésétől függően ez lehet csak a pohár megemlése, vagy kortyintás az italból. Ha a köszöntő az ország vezetőire, vagy az uralkodóra hangzik el, akkor mindenki felállva koccint. A válaszköszöntő hasonló ceremóniával zajlik le.

A kávé felszolgálása már a vacsora végének közeledtét jelzi, ennek elfogyasztása többnyire már másik helyiségben (a szalonban) történik.

A díszétkezés befejezése a házigazda feladata. Megköszöni a fővendégnek és a vendégeknek a megjelenést és asztalt bont. Az étterem ajtajáig kíséri a vendégeket, és ott búcsúzik el tőlük.

Ízelítő a rendezvény- gasztronómia szabályaiból

Éttermi és étkezési etikett

Mivel a gasztronómiai rendezvények többsége vendéglátóhelyen zajlik, nem árt ismernünk a vendéglátóhelyekre vonatkozó általános etikett-szabályokat, akár meghívók, akár meghívottak vagyunk. Íme néhány!

Az étterembe a férfi lép be először. Az érkezőket valakinek fogadnia kell. Kabátját a férfi veszi le először, majd lesegíti a hölgyét, távozáskor pedig fordított sorrendben cselekszik. Először a hölgy ül le. Neki adják először az étlapot is, kinyitva, majd a gyerekeknek, időseknek, végül a férfiaknak. Ha meghívják, ne a legdrágábbat rendeljük, ha vendéglátók vagyunk, ne a legolcsóbbat. Telefont ne használjunk. Ha nem ízlik az étel, ne fogyasszuk el, ebben az esetben nem is kell kifizetni, kérhetünk másikat, de a végén már ne reklamáljunk, ha közben nem tettük meg!

Az asztal, a terítés már külső megjelenésében is elárulja az étkezés jellegét. Az evőeszközök és a poharak számából a fogások számára következtethetünk.

A tányér használata

Ez okozza talán a legkevesebb gondot. A felszolgáló ugyanis mindig leszedi a feleslegeset és feladja a következő fogásnak megfelelőt.

Tálalóeszközök használata

Tálról, tálcáról való szedésnél csak a tálalóeszközt vehetjük igénybe, de azt a szájhoz nem érinthetjük. Ha a szervírozáshoz két eszközünk van, akkor azt két kézzel kezeljük.

Evőeszközök használata

Az evőeszközök fejlődése szinte egyidős az étkezési kultúrával. Kezdetben kézzel ettek, később nemcsak az evőeszközök palettája bővült, hanem szabályok születtek az evőeszközök használatáról is. Lássunk ezekből néhányat! *Evőeszköz nélkül fogyasztható:* számos gyümölcs, amihez ebben az esetben kézsítsünk kézmosót; ezen kívül a virslifélék, a száraz teasütemények, a lángosok és a pogácsák. *Kiskanállal fogyaszthatók* egyes előételek, a rákkoktél, a lágytojás, a kompótok, a pudingok, a felfújtak, az apró szemű gyümölcsök, az ananász, a gyümölcssláta. *Csak villa illik* a főti téstákhoz, néhány előételhez, a fasiozotthoz, a karfiolhoz, a gombához (ha nem köret). *Villát és kanalat használnak* néhány előételhez, a spagettihez és a makaronifélékhez.

Az evőeszköznél két dologra kell ügyelni: tudnunk kell, hogy mit milyen ételhez használjunk, másrészt, *hogyan* használjunk, amihez egy bizonyos etikett-szerű jelrendszer is párosul. A felszolgálók az evőeszközöket az egyes fogások sorrendjében helyezik az asztalra, és általában a vendégek is ebben a sorrendben használják azokat.

Az evőeszközt mindig a felső harmadánál kell megfogni úgy, hogy biztos, de kényelmes fogásunk legyen. Ha csak egy eszközt használunk, akkor azt jobb kezünkben tartjuk. Ha kettőt, akkor a jobb kézben a kés, a bal kézben a villa helyezkedik el. Ügyelni kell arra, hogy a kanalat vagy a villát ne pakoljuk meg túlzottan, mert illetlen, ha az étel az evőeszköztől visszapotyog. Fontos szabály, hogy a kés a száját nem érintheti. Ha egyszer elkezdjük használni az eszközt, az abroszra már nem tehetjük vissza.

Ha az étkezést valamilyen okból szüneteltetjük, de később még folytatni szeret-

A kultúra nyomában

nénk, akkor az evőeszközöket jobbról és balról a tányéron keresztbe fektetjük. Ugyanez üres tányéron azt jelenti, hogy éhesek maradtunk, és az elfogyasztott ételből utánkínálásra várunk még.

Ha befejeztük az étkezést, azt úgy hozzuk a felszolgáló tudomására, hogy a kést és villát egymással párhuzamosan a tányér jobb szélére helyezzük.

Az ételek tálalása

Többféle tálalási mód létezik (például: angol, francia, svájci-amerikai, orosz), ezek közül Magyarországon kettő terjedt el: az angol (tálon hozzuk ki, majd a vendég tányérjára szedjük) és a svájci-amerikai (tányéron hozzuk ki).

A legmagasabb szintű protokoll rendezvényeken szokás, hogy a hűtött vendégek előtt szeletelik fel, abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a szakszerűen elvégzett szeletelés látványa fokozza a vendégek étvágyát. A szeletelésnek szigorúan meghatározott szabályai vannak²:

- a szeletelést végző szakembernek tisztán és gyorsan kell dolgoznia, az ételnek nem szabad kihűlnie;
- az egészben sült húsok, pl. bélszín, hátszín, kacsamell felszeletelése után a szélső szeleteket a férfiaknak, a középső szeleteket a hölgyeknek tálalják. A szárnyasok esetében a világosabb részeket a hölgyeknek, a sötétebb részeket az uraknak adják;
- a szeletelés közben kipróbálódott pecsenyét ráöntik a felszeletelt húsételre;
- ha szakemberek vagy vendégek szeletelnek, mindig a hús rostjaira merőlegesen tegyék azt!

A vendéglátóknak az ételek felszolgálása során különleges evőeszközökre is szükségük van, például: csigafogó, csigavilla, halkés, halvilla, sajtkés, kaviárkanál, kaviárkés, steakkés.

Italok felszolgálása

Poharaknál azt a szabályt kell követni, hogy az ásványvizet pohár mindvégig használható és a teríték mellett marad. Az egyéb poharak vonatkozásában az a mérvadó, hogy mindig a legutoljára felszolgált italt illik fogyasztani.

Sörök

Ahhoz, hogy a sör valóban élvezhető ital legyen, a fogyasztás pillanatában

elengedhetetlen a márkára jellemző pohár használata. Ilyen például a hagyományosan ismert kis füles korsó, melynek úrtartalma 3 dl. A korsó általában fél literes, de létezik literes változata is. A legtöbb helyen 2–2,5 dl a sörspoharak mérete, de van 3 és 5 decis vékonyfalú sörspohár is. Sörspohár híján a sör vizespohárba is tölthető.

A sörfelszolgálás alapelvei közé tartozik például, hogy a felszolgált sört csak hitelesített pohárba lehet kitölteni. Ha a vendég melegen (langyosan) kéri a sört, ún. sörmegitőt visznek az asztalhoz. A vendéglátásban alapelveként jelenik meg az is, hogy a csapolt sört tálcán szabad felszolgálni, és az is, hogy palackos sör esetén a sörmítást mindig a vendég asztalánál kell végezni. A felszolgálásra vonatkozó szabály: a betöltés a vendég jobb oldaláról történik.

Borok

A borok kategorizálása többféleképpen történhet. Az egyik osztályozás szerint például természetes borokat (pl. asztali bor, tájbor), likőrborokat (pl. csemegebor, fűszerezett bor) és szénsavas borokat (pezsgők, habzóborok) különböztetnek meg. De létezik kategorizálás a borok savtartalma illetve alkoholtartalma szerint is.

A borok választása mindig a hűtélhez igazodva történik. A felszolgálók az adott fogásnak megfelelő bort kínálják. A bort a rendelő megkóstolhatja (kivéve disztékezésen) Ha a vendég jónak találja: a felszolgáló tölthet a hölgyeknek, majd az uraknak, ha viszont nem elégedett: visszaküldheti és kérhet másikat. A felszolgálónak a bort úgy kell betöltenie, hogy a vendég számára a címke látható legyen. A poharat nem töltjük tele, csak 2/3 részéig, viszont a rendezvény befejezéséig folyamatosan gondoskodni kell az utántöltésről is.

Minden bornak megvan az optimális fogyasztási hőmérséklete: a habzóborok esetében ez 6°C, az aszúborok esetében 12–14°C, a különleges vörösborok pedig 17–18°C-on élvezhetőek leginkább

A különféle bortípusokhoz különféle poharak illenek: a sommelier pohara (a kóstoló pohár) 2,5 dl és 155 mm magas. A habzóborok pohara széles

talpú, széles, de alacsony peremű, úrtartalma 2 dl. A könnyű, fiatal fehérborokhoz enyhén kifelé ívelő, 2 dl-es pohár illik. A fiatal, könnyű vörösbor pohara befelé ívelő, 1,6–1,8 dl úrtartalma. A testesebb vörösboros pohár öblösebb, 3–3,2 dl. A tokajis pohár vékony falú, 0,8–1,2 dl-es.³

Pezsgők

5°C-on, pezsgősvödörben, jéggel szolgálják fel. A pezsgőt nem kell kóstoltatni. Először az ünnepeltnek vagy a hölgynek töltönek, kehely vagy kupa alakú pohárba, a pohár 3/4 részéig.

Röviditalok

A röviditalok lehetnek párlatok vagy

33
K É K

likőrök. A párlatokat tovább osztályozhatjuk aszerint, hogy miből készültek. Így megkülönböztetünk: gabonapárlatokat, gyümölcspárlatokat, borpárlatokat és rumféleségeket.

A gabonapárlatok közé tartozik például a gin (ezt talpas pohárban, jéggel és citrommal szolgálják fel) vagy a vodka (ezt jeges szeszes kehelyben szervírozzák). A gyümölcspárlatok voltaképpen a pálinkafélék, ezeket vékony falú szeszes kehelyben, szódával együtt adjuk a vendégeknek.

A borpárlatok csoportjának legelterjedtebb itala a konyak. Ezt az étkezés végén, a kávé mellé szolgálják fel szobahőmérsékleten, speciális pohárban, szódával.

Rumféleségeket vékony falú szeszes kehelybe töltik. Önállóan is előfordulnak, de koktélapaként is szolgálhatnak.

A különféle párlatokon túl a röviditalok közé soroljuk a likőröket is. Ezek inkább a hölgyek körében kedveltek. Általában a kávé mellé, vagy aperitifként szervírozzák, vékony falú talpas kehelyben, szódával.

Báritalok

A gasztronómiai rendezvényeken jelen vannak a különféle kevert italok is, legjellemzőbben a koktélpartin fordulnak elő. A koktélok története Nyugat-Európából indult el, Amerikában vált világhírűvé, és a világ szinte minden országában meghonosodott.

Gasztronómiai szempontból léteznek⁴:

- Welcome-koktélok: az üdvözlő italok az aperitifet helyettesítik, vagyis étvágygerjesztőként kínáljuk őket. Űrtartalmuk 4–6 cl.
- Digestivek: szerepük az emésztés elősegítésében van.
- Happy Hour-koktélok: csalogató jellegű üzleti fogás, általában a 16–19 óra közötti időszakban érvényes, ami-

A kultúra nyomában

A rendezvénygasztronómia eredete

Végezetül tegyünk egy kis utazást a történelemben! Nézzük meg, mióta vannak gasztronómiai rendezvények, és voltak-e ezeknek a maiakhoz hasonló szabályai!

A gasztronómiai rendezvények története azonos a rendezvényszervezés történetével, mely egészen az ókorig nyúlik vissza. A rendezvények minden történelmi korszakban mást és mást jelentenek, ennek megfelelően mindig különböző formában nyilvánulnak meg. Minden rendezvényre rányomja bélyegét a szervező „intézmény” jellege.

Az első „rendezvények” vallásos, illetve politikai színezetűek voltak. Történelmi tanulmányaiból mindenki emlékezhet a győztes hadvezérek ünneplési szokásaira. Nagymesterei voltak ennek az ókori asszírok, akik a leigázott nép vezetőit is meghívták az ünnepi lakomára. A vendégnek egy domborművekkel díszített folyosón kellett végighaladnia, mely a félelmetes ellenfelet ábrázolta, így mire a lakoma helyszínére ért, már tudta, hogy be kell hódolnia a hatalmas győztesnek.

A rómaiaknál is nagy szerepe volt a győztes csaták ünneplésének. Rómában a rendezvényszervezés állami monopólium volt, a szálakat az uralkodó tartotta kézben. Ő volt az események főszervezője és személyesen is részt vett a rendezvényeken. Célja a tömegek befolyásolása volt, Juvenalis megfogalmazása szerint: „Kenyeret és cirkuszt!”. A rómaiak egyik fő rendezvénye tehát a cirkuszi játék volt. Ezen kívül vásári komédiákat, gladiátorjátékokat rendeztek. Leghíresebb összejöveteleik azonban a lakomák voltak, melyek mindig meghatározott protokolláris szabályok szerint, fényűző keretek között zajlottak. A vendégeket a házigazda rabszolgája hívta meg, az eseményre saját rabszolgájuk kísérte el (majd támogatta haza) őket. Késni nem volt szabad, a szállóige szerint a „későm jövőre a csont” volt. Étkezés előtt a vendégek megmosdottak és ruhát váltottak, majd jobb

lábbal (!) az ebédlőbe léptek. A lakoma italáldozattal indult, majd a fogások sora következett (bizonyára mindenki ismeri a lucullusi lakoma kifejezést...). A házigazdák szervezőképességét mutatta, hogy a római lakomáról senki sem távozott üres kézzel: mindig valamilyen ajándékkal kedveskedtek vendégeiknek, hogy kellemes emlékekkel térhessenek haza. Verus császár például mindenkinek ajándékkul adta pincérét, és az általa fogyasztott állatból egy egéset. A szerencsésebbek így sült ökorrel térhettek haza, a kevésbé szerencséseknak sült kacsa jutott... Heliogabalus is híres volt bőkezűségéről: az ételekbe drágaköveket szórattott, s aki megtalálta, hazavihette. Nem szükséges magyarázni, mennyi szervezési munka állhatott egy-egy ilyen esemény hátterében...

Az étkezési szokásokat tekintve a rómaiak kanállal vagy kézzel ettek, csak a nagyobb darabokat vágták fel néha késsel és villával. Tányérjaik agyagból vagy fémből készültek, akár a görögöké. A kézmosó csésze és a szalvéta viszont náluk jelenik meg először.

A görögök legnevesebb rendezvényei kétségtelenül az olimpiák voltak ie. 776 után. Nemcsak a főeseményt bonyolították le kiváló érzékkel, de az előkészítő és befejező mozzanatokot is a legapróbb részletekig megtervezték. Minden olimpia a játékosok felvonulásával kezdődött, valamint a győztesek felvonulásával és lakomával zárult. Az ötnapos rendezvény ideje alatt a nézőkről sem feledkeztek meg: a sportjátékok szüneteiben koncertekkel, előadásokkal szórakoztatták őket. Lakomák azonban az olimpiáktól függetlenül is szerepeltek a görög mindennapokban. Reggelijük spártaian egyszerű, akár az ebédjük, mely általában borba mártogatott kenyérből és vízből állt. A fő étkezésük a kora esti órákban zajlott, akik tehették, vacsorára vendégeket hívtak. Hüst csak néha ettek, de borral annál gyakrabban öblítették le a falatokat. Tányérjaikat és serlegeiket agyagból vagy fémből készítették, a folyékony ételekhez kanalat használtak, de egyébként kézzel ettek. Az ülve étkezés lassan kiment a divatból, félfekvő helyzetben, a direkt erre a célra kifejlesztett szőfán táplálkoztak.

Az ókori Egyiptomban a fáraók udvarában hatalmas ünnepi lakomákat tar-

34 KÉK

kor a vendéglátóhelyek látogatottsága alacsony. A koktél mellé gyakran kedvezményes étel- és italfogyasztás is jár.

• Klasszikus v. standard koktélok: vékony falú, szintelen poharakban szolgálják fel őket. Ismertségük a koktélkedvelők körében maximális.

• Long drinkek: nevükből adódóan hosszú italok, általában egy decilitert meghaladó mennyiségben készítik őket.

Üdítőitalok, gyümölcslevek, ásványvizek
Az italok sorában említést kell tennünk az alkoholmentes frissítőkről is. A vendégek körében népszerűek a különféle rostos és szénsavas üdítőitalok, de lényegesen nagyobb hagyományuk van az ásványvizeknek. Magyarországon a XIX. század óta folyik az ásványvízforrások feltárása és már az 1900-as párizsi világiállításon díjat nyert a jelenleg Margitszigeti Kristályvízként forgalmazott gyógyvíz. Az üdítőket és az ásványvizeket általában 2 vagy 3 dl-es, márkajelzéssel ellátott pohárba töltik.

tottak. Számítalan fogást szolgáltak fel a legkülönbébb halakból, süteményekből, gyümölcsökből, miközben szigorúan vigyáztak arra, hogy az étel mellé megfelelő ital is kerüljön az asztalra. A lakoma alatt zenészek szórakoztatták a vendégeket.

A középkor rendezvényeinek meghatározója a katolikus egyház volt. Elsősorban vallásos körmeneteket, misztériumjátékokat rendeztek. Azonban a világi vonal sem elhanyagolható, melyben a politikai szándék dominált. Céljuk a hatalom bemutatása, a presztízs-növelés volt. Elsősorban a királyok udvarára voltak jellemzőek a rendezvények, melyek megvalósulási formái az esküvők, a temetések és az udvari lakomák voltak. Fő látványosságnak számítottak a lovagi tornák. Ha ma vágyunk ilyesmire, külföldre kell utaznunk, hogy igazi középkori világ részesei lehessünk. Romániában Dracula gróf kastélya a középkorturizmusnak. Egy kicsit messzebb, Spanyolországban, egy Valltordera nevű helyen „hamisítatlan” középkori várra bukkanhatunk, melyben ma is az akkori szokások szerint folyik az élet. Ha kifizetjük a borsos árú belépőt, rögtön egy herceggel találkozhatunk, aki házigazdaként fogadja vendégeit. Egy terem felé tessékel, melyben központi helyen az aréna áll. Körben a lelátókon ülnek a „meghívottak”. A menü: fejenként egy egész sült csirke, egészben sült burgonya, hozzá egy üveg vörösbor. Természetesen, középkori szokás szerint, „hiányos” étkezés-llel. Miközben zajlik a lakoma, odalent az arénában fényes felvonulással kezdetét veszi a lovagi torna. Kétségkívül alaposan megkomponált rendezvényről van szó, mely a középkori írott forrásokon alapszik.

A középkor úri lakomái a reneszánszban teljesedtek ki, melynek szülőhazája Itália földje, s Beatrix, Mátyás felesége révén került a magyar királyi udvarba. Óriási fényűzés, diszes kül-sőségek jellemezték a reneszánsz emberközpontú kultúrájának udvari rendezvényeit.

Az étkezési kultúra szempontjából a középkor kezdete ideiglenes megtorpanást hozott. A húst kanállal és hatalmas villákkal szorították le, késsel vágták fel, és rakták a szájukba, azu-

tán kupából ittak rá egy jót. Hiányoztak viszont a tányérok, s a kézmosó csészéről és a szalvétáról még csak nem is hallottak. Még Nagy Károly idején is (747–814) az asztal homorú mélyedéseiben szolgálták fel az ételt, és onnan fogyasztották el azt a vendégek. A középkor végén jött divatba az étkezés előtti és utáni kézmosás, mivel egy tálból ettek. Jobb körökben az en-nivaló megfogásához csak a hüvelyk-, a mutató- és a középső ujjat illett használni. Ekkoriban, jóval az asztal-kendő elterjedése előtt, kezét és száját törölni csak az evőeszközök mellett elhelyezett saját kendőbe lehetett.

A XVI. század kezdetén tűntek fel először egy itáliai udvarban a maihoz hasonló villák, hogy megkönnyítsék az akkoriban divatos széles, keményített gallérú ruhákban való étkezést. A villa lassú elterjedésének egyik magyarázata, hogy az egyház nagyizolációnak minősítette a villahasználatot, így ke-ményen üldözte is.

A késsel és villával való étkezés Itáliából terjedt át Franciaországba, ahol nem sokkal később az udvari etikettbe is bekerült. Lassan, a polgárosodás megindulásával párhuzamosan a köz-nép is átvette a főúri étkezés szokásait, és bizonyított tény, hogy a XVIII. szá-zadra már nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában általánossá vált a táplálkozásnak ez a módja.

A XIX. században és a XX. század elején az eddig ismert étkezési kultúra tovább finomodott, ami az értékes ét-készletek, az ezüst evőeszközök meg-jelenésével és a gasztronómia fejlődé-sével magyarázható.

A II. világháború után a gasztronómi-ai kultúra is „amerikanizálódott”, an-nak összes előnyével és hátrányával együtt. Megszűnt számíthatatlan szigorú szabály, a táplálkozás lazább és szaba-dabb lett. Mégis, az utóbbi években az amerikai stílusú gyorsétkezdék és ha-sonló szolgáltatások mellett újraéledt egy disztíngáltabb étkezési kultúra, mely ismét az izléses, gyönyörű evő-eszközöket és a klasszikus illemszabá-lyokat hangsúlyozza, előtérbe állítva az egyes nemzetek hagyományos konyhájának tiszteletét.

Most tekintsük át röviden a magyaror-szági helyzetet! A gasztronómiai kul-túra hazai kiteljesedése – mint arra már korábban utaltam – Mátyás udva-rához, ezen belül Beatrix nevéhez köt-hető. A palotában szigorú napirendet vezetett be, rendbe hozatta a kopott falakat és bútorokat, hazájából drága terítékeket rendelt, és itáliai szakácsai révén fejlettebb konyhakultúrát te-remtett Magyarországon. Meghonosí-totta a porcelán, valamint a kés és a villa használatát.

A barokk idején hazánkban tovább folytatódik a reneszánsz lakomák ha-gyománya, a különféle családi ünne-ppek szokásai tovább élnek a főúri ud-varokban.

35
K É K

A reformkorban a társasági élet nagy változásokon ment keresztül. A neme-si kúriák felől egyre inkább a polgáro-sodó réteg igényei felé tolódott el a hangsúly. Középpontba kerültek a színházak, hangversenyek, bálók, sza-badtéri rendezvények, s a kaszinók-ban, valamint egyes magánházaknál élénk tudományos, politikai élet folyt. Úgy tűnik, néhány évtizedig keveseb-bet törődtek a gasztronómiai rendez-vényekkel, bár étkezési kultúránk fi-nomodása, számos újdonság elterje-dése éppen e korszakhoz köthető, s éppen a társasági élet fontossága ka-pcsán alakult ki. Így például ennek kö-szönhető a cukrászat fejlődése, hiszen a cukrászdák mint a társasági élet szinterei működtek, vagy a kávéházak elterjedése, melyek sok fontos ese-mény kiindulópontjává váltak (peldá-ul 1848-ban a Pilvax kávéház).

Az Osztrák–Magyar Monarchiában folytatódott a reformkori hagyomány, de kiegészült az uralkodó, Ferenc Jó-zsef udvari rendezvényeivel. Legendás inycen volt az osztrák császár – ma-

gyar király, akinek szertartásos étkezési szokásai nem kis fejtörést és szervezőmunkát jelentettek főszakácsának és a kb. 130 fős konyhai személyzetnek.⁵ Nagy jelentősége volt lakomáinak a protokollnak: gondosan ügyelt a rangsorra, melyeket virágdíszekkel is kifejezett: a főhercegnőknek, titkos tanácsosok, miniszterelnökök feleségeinek orchidea járt, csakúgy, mint a külföldi uralkodónők udvarhölgyeinek. A miniszterek feleségei rózscsokrot kaptak. A „harmadrendű” hölgyvendégeknek már csak ciklámen és jácint jutott.

Az asztal általános virágdíszei a csokrok és girlandok voltak. A csokrok elhelyezésének többféle szabálya léte-

A marsall-tábla volt Ferenc József kedvenc ebédlőasztala. Amíg más udvari ebéd húsz perc alatt lepergett, az uralkodó tábornokai körében akár egy órát is eltöltött a terített asztal mellett.

Az uralkodó halálával hosszú időre be is fejeződött hazánkban a gasztronómia központi szerepe. Nálunk is elterjedtek az általános európai és világtendenciák, a „sokat evés” helyét átvette az egészség megőrzésére való törekvés. Persze ma is vannak olyan vendéglátóhelyek Magyarországon, melyek visszaidézik a régi korok hangulatát (ilyen helyszín például a budapesti Royal Corvin Mátyás Étterem vagy a lillafüredi Palota Szálló), illetve gasztronómiai rendezvények is állnak e cél szolgálatában (például a Nagyszakácsiban évről évre megrendezett reneszánsz főzőverseny, vagy a szege-di halfesztivál). A magyar gasztronómiai hagyományok továbbélését jelzi a Benke László és Gribek Lajos által készített A magyarok asztala c. kódex, mely a világ harmadik legnagyobb könyve. A magyar gasztronómiai kultúra történetét és jellegzetességeit tárgyaló kódexet 2005. augusztus 28-án mutatták be a Parlamentben, és az utóbbi néhány napban Szegeden is látható volt a halfesztivál alkalmából.

Befejezés

Miután az ember megismerte a tüzet és azzal (tágabb értelemben) az étkezés örömeit, az évezredek során kialakította a lakóhelyére és korára jellemző étkezési kultúráját: az evési és ivási szokásait éppúgy, mint a terítési rendet.

Az étkezési kultúra a korszellelem állandó visszatükröződése. Időről időre változik, és akár a művészet, mindig más fejez ki. Ezért alkotta meg minden kor a saját egyéni stílusát. Ez az edények, a poharak, az étkeszlet és az összes evőeszköz alakjában éppúgy megnyilatkozik, ahogy a kortárs házakon, bútorkon, ruhákon vagy éppen ételeken.

Csizmadia László: *A vendéglátás ételei és találatuk*. Budapest: Belkereskedelmi Továbbképző Intézet, 1982.

Füzy Pálné–Dr. Király István–Dr. Sándor László: *A vendéglátás etikája a gyakorlatban*. Szentendre: Nicols Szervező és Kiadó.

Hans Tapper: *A szépen terített asztal*. Hajja & Fiai Könyvkiadó, 1995.

Szeleczy Arnold: *Incyciklandó*. D&B 2001 Bt., 2003.

HVG Infotár 1993–1998 (elektronikus kiadás), 1996/34. szám (1996. augusztus 24.), 56–57.

JEGYZETEK

- 1 Forrás: HVG, 1996/34. (1996. augusztus 24.), 56–57.
 - 2 Szeleczy Arnold: *Incyciklandó*. 2003. 121.
 - 3 Szeleczy Arnold: *Incyciklandó*. 2003. 140.
 - 4 Szeleczy Arnold: *Incyciklandó*. 2003. 156.
 - 5 Néhány furcsaság: az udvari orvos, dr. Kerzl előírta, hogy az uralkodónak milyen hőmérsékletű italokat szabad felszolgálni. Beleértendő ebbe a tej, tea vagy kávé éppúgy, mint a pezsgő és a konyak.
- Ferenc József azt is meghatározta, hogy milyen pirosra sült csirke található neki. Néha ötven-hatvan csirkét is megsütöttek, hogy az övé előírászerű legyen. Hetenként kétszer viztartályban hozott élő rajnai lazacot ebédre.
- Münchenből naponta külön hűtőkoszában hozatott egy hordó sört, hogy az ebédhez egy kis pohár frissen csapolt bajor sört ihasson. Ha Pesten volt, akkor is csak schönbrunni vizet ivott.

Szuromi Pál

Tisza-parti kísérletek Jegyzetek a Szegedi Művésztelepről

Tizenegy nyár, tizenegy esztendő. Mindössze csak ekkora múlttal rendelkezik a Szegedi Művésztelep. Így hát az ország egyik legfiatalabb alkotói műhelyének tekinthetjük. Innen adódik, hogy a szakmabelieken kívül alig tudnak működéséről. Pedig e kollektíva pályafutása egyszerre természetes és rendhagyó, egyszerre egyenletes és dinamikus lüktetésű. Elég, ha megemlítem: e tizenegy szűk esztendőben mintegy hatvan-hatvanöt fiatal és középkorú alkotó dolgozott e telepen. Ez pedig tisztos, tekintélyes lét-

lemű Makói Grafikai Műhely példája és meglepő lezárulása indukálta (1995).

Aligha kétséges: a Maros menti gárda – Kocsis Imre vezetésével – érdemi frontáttöréseket hajtott végre a hazai grafikában. Ne feledjük, nálunk a hetvenes, nyolcvanas esztendőkből leginkább a historikus szellemű, narratív és szimbolikus felfogás hódított (l.: Kondor- és Lakner iskola képviselőit). Hogy mást ne mondjak: a Miskolci Biennálékon kezdetben a fotóval készült műveket sorra-rendre kiszűrték. Még nem voltak „szalonképesek”. A makói

37
K É K

szám. Másrészt a szegedi kolónia kezdetben grafikai profillal munkálkodott. A mostani időkre ellenben univerzális kísérleti bázis lett belőle. Ennyiből is sejlik: a Szegedi Művésztelepnek máris megvan a maga sajátos, tanulságos históriája.

Persze kezdjük a legelején! Annál is inkább, mivel a hazai kultúrtörténet néha meglepő átfedéseket produkál. Szegeden tudniillik van valami parányi hagyománya a művésztelepi létformának. Ez mindenekelőtt Rudnay Gyula nevéhez kapcsolódik, aki a makói turnusok után itt akart gyökeret eresztetni növendékeivel. Ám egy röpké nyár elmúltával máris továbbálltak (1926). Hiába volt parádés kiállításuk, igényes katalógusuk, ez lett az első és utolsó bemutatójuk. Nem tudjuk pontosan: kinek, minek köszönhető e tiszavirág életű ténykedés. Annyi azonban bizonyos, hogy mintegy hetven év elmúltával is hasonló sorrendiséggel alakultak az események. Elvégre a Szegedi Művésztelep megteremtését elsősorban a több évtizedet megért, progresszív szel-

telep tagjai viszont épp az ofszet- és színtanyomás differenciált kimunkálásán szorgoskodtak, amivel a fotóhasználatnak is természetes polgárjogot akartak biztosítani. És mindezt sikeresen végig is vitték. Jórészt nekik tulajdonítható e korszerű, hatásos technikák szélesebb körű elterjedése, s ezzel együtt a lakonikusabb, öntörvényűbb és intellektuálisabb szemlélet térhódítása.

Más kérdés, hogy összegező érvényű, országos dimenziójú kiállítás-sorozatok után igazában mégsem szűnt meg a Makói Grafikai Telep (Szeged, Pécs, Miskolc, Budapest). Igaz, a nevesebb, idősebb művészek mind-mind visszavonultak: befejezettnek tekintették e munkálkodásukat. Jöttek azonban az agilisabb, fiatalabb alkotók, akik egy-egy alkalommal már részt vettek a kolónia tevékenységében (pl.: Gaál József, Bukta Imre). Mi több: a megújult városvezetés is észbe kapott, hogy kár lenne veszendőbe hagyni a felhalmozott szellemi, technikai értékeket. Már csak azért is, mivel a Szegedi Grafikai Műhely meg-

születésének híre nyilvánvalóan ide is eljutott. Így aztán amolyan versenyhelyzet alakult ki e közeli városok között. Szerencsére a rivális pozícióból nem származott semmiféle ellenséges, bomlasztó ténykedés. A két rokon szellemű kolónia mindmáig békésen, tartalmasan megfér egymás mellett. Szinte kiegészítik, felerősítik egymást. Mintha pontosan éreznék, hogy lényegében közös gyökereik.

Mert bárhogy is vesszük: a Makón elmaradt művészi generációváltásból egyszeriben két szellemi műhely pattant ki.

Ez pedig alighanem unikum.

De nézzük most már konkrétabban is: miként startol, miként alakul a Szegedi Grafikai Művésztelep pályája. Meg kell

beszélve a különféle installációs művészekről. Lehet: e műfaji sokszínűség gyanúsra tünhet a tájékozatlan érdeklődőnek. Csakhogy korszakunk képzőművészetéből egyre inkább eltűnnek a hagyományos kifejezési határozónak. Amivel persze a világszemléleti, művészetértelmezési különbségek továbbra is megmaradnak. Nos, a szegedi műhely szellemi kohézióját legfőképp egy ilyenféle egység biztosítja. Erről a későbbiekben természetesen még szót ejtek. Most inkább az a lényeges, hogy az induló telep – vállalt profiljának megfelelően – mihamarabb normális műtermekhez, egyben érdemleges grafikai gépparkhoz szeretne jutni. Elsőként a Tömörkény Művészeti Szakközépiskola kínálja fel szakmai, technikai lehetőségeit, ami nagyrészt Kalmár Márton szobrászművésznak köszönhető. Rövidesen kiderül ellenben: az itteni elavult eszközökkel aligha lehet igényesebb műveket létrehozni. Ráadásul az intézmény igazgatója és gazdasági vezetője is ellenségesen viselkedik a kolónia tagjaival. Szóval: halmozódó gondok, feszültségek.

Ez az a pont, amikor ténylegesen kétségessé válik a szegedi műhely sorsa (1997). Miként lehet így tovább munkálkodni? Érdemes-e a helyi kiskirályokkal hadakozni? Szerencsére a dolgok kedvezően alakulnak. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Rajz és Művészettörténet Tanszéke időközben készségesen felajánlja levegős, öblös rajztermeit és technikai eszközeit az alkotótelep képviselőinek. Jóllehet itt is csak egy szitagép, egy csillagprés található, de mellettük mód van a számítógépek, fénymásolók használatára is. Úgyhogy mindenképp kényelmesebb, biztonságosabb körülmények közt vagyunk. Ez pedig elsősorban Arany Sándor festőművész, tanszékvezető segítőkészségét dicséri. Ugyanakkor a városi önkormányzat kezdettől fogva anyagi és erkölcsi támogatást biztost a művésztelep érdemi működéséhez. Semmi kétség: elsősorban ezek azok a mecénások, akiknek jóvoltából a szegedi kolónia mind a mai napig él és serényen munkálkodik.

S közben sorra-rendre szervezik, rendezik évenkénti munkakiállításait. Ez annyira természetes, megszokott,

hogy tán említeni sem érdemes. Hogy mégis ezt teszem, ennek nyilvánvaló tartalmi oka van. Mert a szegedi képtár, a Bartók- és Kálvária Galéria után a művésztelep tárlatai egymásra az Impala Házhoz kapcsolódnak. Tudnunk kell: ez egy meglehetősen periférikus helyzetű, átlagos léptékű pinchehelyiség. A művészek mégis váltig ragaszkodnak hozzá. Mintha ösztönösen is azt éreznék: ez az ő igazi otthonuk. És lássunk csodát: az alkotók megérzései ezúttal is pontosak. A szegedi Impala Ház tudniillik pont arról nevezetes, hogy rendszerint a legbátrabb, legkorszerűbb művészi törekvéseknek biztosítanak fórumot. Kiderül így: valami különös, szerencsés egymásra találásról beszélhetünk.

Az utóbbi esztendő tárlatai mindenestre egy-két szervezeti, tartalmi újdonságról is hírt adtak. A telepen már angol, ír, német művészek is együtt szerepeltek a többiekkel. Ami annyit tesz, hogy a nemzetközi nyitás is ott sejlik a telep programjában. Aztán a közelmúlt esztendő kiállítási plakátjain a kolónia már csak Szegedi Művésztelepnek jelöli önmagát. Ez egyszerre önkritikus és progresszív belátás. Mert az itteni szakmai, technikai géppaloma semmiképp sem vetekedhet a többszörösen kipróbált, kiváló makói adottságokkal. Mindazonáltal nyilvánvaló szükség van egy olyan alkotótelepre, amely a művészi kifejezés aktuális szakmai, technikai lehetőségeit kutatja. S ezzel máris helyben vagyunk.

Annál is inkább, mivel nálunk tudtommal ez az egyedüli interdiszciplinális kísérleti alkotótelep.

*

Ha valamivel konkrétabb képet akarunk nyerni a Szegedi Művésztelep szakmai, szellemi pozíciójáról, akkor a vázlatos érvényű esztétikai, művészi jellemzést sem kerülhetjük el. Az itt dolgozó fiatal és középkorú alkotók zöme ugyanis nagyjából a nyolcvanas években indult el önállóan. Jószerivel egyetlen generációt képviselnek (30-as, 40-es korosztály). Ezért pályakezdésük egy meglehetősen összetett, átmeneti jellegű műtörténeti periódusra esik. Ebben az időben még tekintélyes tábora van a legkülönbébb avantgárd és neoavantgárd törekvéseknek, noha a haladás irányát leginkább a transz-

38

K É K

hagyni, az induló esztendőket itt is a lelkesedés, a mérlegelés és a keserű csalódások szövénnye járja át. Ami a belső biztonságot, munkakedvet illeti: e tekintetben szemlátomást minden rendben van. A nyári műhely szerveződései rendje ugyanis korántsem véletlenszerű, esetleges művészi meghívásokra alapozódik. Nem, ennél közvetlenebb, bensőségesebb felállásokról beszélhetünk. Vagyis hát: egymást respektáló kollegiális és baráti kollektíváról. E középkorú és fiatal alkotók egyébként többségükben fővárosiak vagy szentendreiek. A rajtoló telepnek mindenestre pusztán csak hat résztvevője van, s Kótai Tamás grafikusművész lesz a bázis vezetője (Gallusz Gyöngyi, Szelley Lellé, Imre Mariann, Szűcs Tibor, Bányay Péter). Úgyhogy ők az alapítók, a honfoglalók.

A későbbi esztendőknél azután egyre-másra módosul a csoportok összetétele. Az átlagos létszám már nyolc, tizenkettő körül mozog, ahogy a Kótai által meghívott alkotók műfaji minősége sem kizárólagos. A grafikusok mellett járnak ide festők, fotósok, nem

avantgárd, az „új szenzibilitás” képviselői határozzák meg (lásd Hegyi Lóránd elméleti és szervező tevékenységét). Ennek ellenére úgy tűnik: az utóbbi tendenciákban is ott feszül egynehány feloldásra váró, belső önelentmondás. Miként lehet például az önfeledt gesztusok vagy a magánmitológiák szabadságára hivatkozni, amikor az avantgárd társadalom- és embermegváltó hite ekkorra már jócskán elpárolgott a művészetből?

Nos, a fiatal alkotóknak lényegében efféle dilemmákkal, kihívásokkal kellett szembenéznük. Hogy van-e még értelme annak a romantikus, kortársi örökségnek, amely a művészi tevékenységet afféle heroikus, mitikus módon értelmezi? S ezzel párhuzamosan hova vezethet az a fellépés, amelyik elsősorban a felfokozott érzékiségben, a túldagasztott szubjektivitásban éli ki önmagát? Mi sem természetesebb, minthogy a sajátos művészi választokat mindenkinek egyedül kellett ki-munkálnia. Még akkor is, ha a generációs affinitás mostanában is létezik. Jellemző például: a kilencvenes évek környékén mind Bereznai Péter, mind Koronczai Endre pályáján egy-egy radikális fordulat következett be. Valahogy megcsömöröltek korábbi színpompás és gesztikus táblaképeiktől, s különféle védekezési manőverekhez folyamodtak. Az utóbbi alkotó először végtelen hatású vászon-montázsba szerkesztette át egyik munkáját. Végül fogta a fehér festéket: lekente vele egész produkcióját. Bereznai viszont a fekete színhez fordult, s ezzel vetett véget a varázslatos tónusok kábító násztáncának.

Fehér és fekete tónusok? Igen, ezek a legegyszerűbb, legelvontabb színelemek. S talán önmagukban is elmondanak valamit egy jelentős művészeti fordulat lényegi alapállásáról. Hisz a *kilencvenes esztendők elejétől* a hazai művészetben egy nyilvánvaló generációs szemléletváltásról kell tudomást vennünk. Enélkül a Szegedi Művésztelep szakmai, szellemi törekvései aligha értelmezhetők. A fiatalok jó része ugyanis idegennek érzi magától a heroikusra duzzasztott, túlszobjektivizált magatartást. S azt az illúziót is elvetik, hogy korszakunk alkotója még mindig amolyan tiszta, eredeti látvány- és élményszónakal rendelkezik. Szó sincs erről. Akár

tetszik, akár nem: mi valamennyien többé-kevésbé manipulált, medializált személyek lettünk. Innen adódik, hogy ezek a művészek szelidebb, tudatosabb és puritánabb mentalitást képviselnek. Miként a legkülönbébb fotókat, reprodukciókat és technikai masinákat is autentikusan bevonják az alkotás folyamatába. Szinte együtt sodródnak napjaink civilizációs, kommunikációs fejleményeivel.

Persze a magam részéről nem érzek túlságosan éles, kizárólagos határvonalakat a korábbi időszak és a mostaniak felfogása között. Nem elég, hogy egynehány szemléleti, stílári tendencia majdhogynem nyíltan folytatódik, de mellettük a rejtett, bűjtatott áramlások is óhatatlanul szerepet kapnak (pl.: informel, minimál-art, art povera, hiperrealizmus elemei). Más lapra tartozik, hogy a jelenlegi fiatalok ilyen formán is többnyire friss, újszerű kifejezési módszereket követnek. Ugyanúgy elutasítják a közvetlen látványból adódó heterogén esztétikai igazságokat, mint a nonfiguratív képszervezés sterilebb formaproblémáit. Mintha egyenesen a művészet létét is zárójelbe tennék. És csakugyan: e generáció tagjai *legfőképp az analitikus, mérték-tartó és meditatív konceptualizmus szellemiségét kultiválják*. Nem véletlen így, hogy igen gyakran tüzetes sorozatokban, talányos modellekben – egyáltalán alternatív érvényű formái, tartalmi viszonylatokban gondolkodnak (lásd Gerhes Gábor, Lévay Jenő, Wechter Ákos, Eperjesi Ágnes, Chilf Mária, Előd Ágnes és Erőss István munkásságát). Majdhogynem úgy, akárcsak a tudományos kutatók.

Ez az analitikus, puritán és intellektuális szellemiség szinte szükségszerűen előrelendítette a *szakmai alap kutatások* felfezdülését. Ami annyit tesz: az alkotók általában komoly fenntartásokkal kezelik a „közkezen forgó” korszerű formaelemeket. Nekik közel sem bizonyos, hogy racionális formai szigor csupán csak az alaki különállások katonás rendjét jelentheti. Miként szakmai, technikai kísérleteikben is az anyaghasználat ismeretlen, újszerű lehetőségeit feszegetik. Hadd mondjam el itt, hogy pályája elején a Szegedi Művésztelep még egyéni bemutatókat is rendezett az Ifjúsági

Ház Galériájában. Csontó Lajos konstruktivista látszatú sorozatai például azon hezitáltak: vajon mennyiféle érzelmi, lírai lágy-ságot bír elviselni a mértanias rendszerszerűség. Imre Mariann viszont profán, puritán installációkat állított elénk, amelyekből bizonyos kifinomult, misztikus sugallatokat is kicsiholt. Hisz a megvilágított üvegrészletek nyomán e törékeny tárgyak alig ismert árnyéklekeivel szembesülhettünk.

Ezek az egyéni és kollektív tárlatok – nem is szólva egyéb hazai és nemzetközi szereplésekről – azt is megmutatták, hogy korszakunkban a *hagyományos festésetcentrizmus jócskán megcsappant*. Igaz, akadnak néhányan, akik ezt az utat követik, bár ők is jellegzetes, egyé-

ni nyomvonalakon kutakodnak. Elég most csak Erdélyi Gábor következetesen épülő monokróm piktúrájára utalni, aki ügyszólván az időtlen csend és semmi birodalmából halad az éterikus sejtelmek valószínűségei felé. Király András pedig olyanféle vizuális látomásokat állít elénk, amelyeken a dolgok, cselekvések finalitása egyszerűen kérdésessé válik. Egészében mégis azt látjuk: ez a generáció *főként a térbeli, plasztikai kifejezés felé orientálódik*. Eből származik, hogy kézenfekvően megnőtt az *objektok*, az *installációs együttesek szerepe*, s ezzel együtt a *kiállítási terek* szisztematikus kihasználása, bekalkulálása és művi átszellemítése is egyre gyakoribbá lesz (lásd pl. Berhidi Mária, Szij Kamilla, Imre Mariann, Bukta Imre és Kovács Dénes munkásságát).

Ami tehát az egyik oldalon konceptuális áttételesség és elvontság, az a másikon már vitális erejű tárgy- és térmágia.

Ennyiből is látszik: a fiatal alkotók művészetszemlélete ugyancsak tágas szóródású. Ami az egyik térfelel látványos és rejtélyes fotó- vagy komputer-

printek sorozata, az a következőkben már mindennapi, profán és szakrális tárgyhasználat. S ami egyfelől az objektivitás rafinált megkísértése, az másfelől a belső, szubjektív tartományok elmélyültebb kibontása. E változatos, kontrasztos törekvések képviselői mégsem kerülnek egymással szembe. Itt *nemigen akadnak ellenséges esztétikai frontok*. Mintha számukra nem is annyira az ellentétekre épülő, duális észjárás lenne helyénvaló, hanem *a termékeny kiegészülésekben rejlő, triádszerű gondolkodás* (lásd Rudolf Steiner és Beuys szellemiségét). *Kótai Tamás* például úgy rugaszkodott el nemesen kimunkált dekoratív, emblematikus felfogásától, hogy újabb művein majd-

kozmosz energiákról. Úgyhogy e fiatalok művészi észjárása több ponton is ténylegesen összevág a kortársi világ tudományos szemléletével. Ők is bizonyos „ismeretelméleti metaforákat” produkálnak (Umberto Eco kifejezése). Innen adódik, hogy a meglepő véletleneket éppúgy respektálják, akárcsak az ésszerű kauzalitásokból kibontható rendhagyó eredményeket. Ennek ellenére váltig ragaszkodnak *kifinomult, reduktív formanyelvükhöz*. Itt van mindjárt *Gallusz Gyöngyi*, aki olyanfajta puritán és geometrikus mozgalmú grafikai lapokat alkot, amelyek egyszerre démonikus és misztikus térélményeket sugallnak. *Szűcs Tibor* fotóin viszont alkalmanként az elemi anyagszerűség és a spirituális fényyszerűség paradox feszültségeit élvezhetjük. *Koronczy Endre* figurális látletelei pedig a nyomhagyás, a fizikális megbélyegzettség különös, modern válfajait vizsgálja.

Mintha a testiség őskori kultusza napjainkban is újra feléledne.

Hogy mi köze van e sokrétű művészi, szellemi üzeneteknek korszakunk civilizációs, emberi paramétereikhez? Nos, erről a legnehezebb szólni. Amint említettem: ezek az alkotók korántsem akarnak dörgedelmes erkölcsi ítéleteket vagy feltétlen érvényű szubjektív indulatokat megfogalmazni. Ennél szelídebb, bonyolultabb a helyzet. Mindekelőtt azért, mivel ők *nem a kívülállóak fölényes, cinikus pozícióból szemlélődnek*. Igaz, a rálátás, a bölcselkedő humor is ott van látómezejükben, ám a türelmesen vizsgálódó analitikus, alázatos magatartás is. Így lehet az, hogy miközben jó néhány fotóprinten a jóléti világ látványos mutatóit idézik, addig valójában e komédiák *csipós vagy választékos kritikáját* adják. Mint ahogy puritán, visszafogott színháshasználatuk is jócskán ellentmond az egyre harsogóbbá váló környezeti, mediális jellegzetességeknek. És az sem mellékes, hogy e fiatalok igen gyakran az apró-cseprő, már-már je-

lentéktelennek tűnő dolgokra irányítják figyelmünket. Egy-egy falevéltre vagy felhőfoszlányra, netán egy-egy érdekes testjelre. Mintha nem szeretnék, hogy rohanó életünk felszínes nagyvonalúsága teljességgel elkábítson bennünket. S ezzel együtt látásunk, értelmünk elevensége is szükségképpen elszürküljön.

Elvégre a tér vigasztalanul sivár, egyhangú annak, aki nem érzékeli a mikrovilágok angyali és ördögi gazdagságú kisugárzását.

Sok szó esik mostanság társadalmi életünk tragikus széthullásáról, a polarizáció rémségeiről. Logikus hát, hogy művészeti kultúránkban nosztalgikus érzékiséggel fordulunk a hatvanas évek markánsabb, de kollektívebb eseményei felé. Persze most, a század- és ezredforduló környékén már némileg másképp gondolkodunk egyén és közösség, művészet és korszerűség viszonyairól. Tudjuk például: igazi kollektívát csak valódi egyéniségek alkothatnak. A kortárs fiatal alkotóktól mindenestre távol áll a romantikus szirupú, túldimenzionált kapcsolatkeresés. Egyebek közt innen származik, hogy a Tisza menti műhelyben is egyre-másra változik a résztvevők gárdája. Miként másfelé tekintve is azt tapasztaljuk: e generáció tagjait legfőképp csak az érdemleges szakmai, művészi feladatok képesek rövidebb-hosszabb akciókba összekovácsolni (pl. Pantenon, Újlak, Block, „C” csoport, Túlsó Part). És ez így van rendjén. Annál is inkább, mivel az utóbbi évtizedben nálunk szemlátomást egyre gazdagabb, dinamikusabb lett az intézményi, szervezeti struktúra, amely nem csupán társadalmi háttérrel, hanem az eddigieknél is biztonságosabb, erőteljesebb művészi kibontakozást nyújthat az alkotóknak. Természetesen a kísérleti profilú Szegedi Művésztelep mozgó „hajója” is ebbe az irányba szeli a vizet. Más kérdés, hogy esztétikai eredményeiket és művészi „fogásaikat” pusztán csak egy átfogó, reprezentatív kiállítás bírja méltóan dokumentálni.

40 K É K

hogynem az apró, talányos motívumokat átfogó tetemes hiány- és űrzónákat tette meg főszereplővé. Ezzel a szokványos háttér funkcióját akarva-akaratlan kétségbe vonta, s a bensőséges, szakrális térformák pszichosztatikus vízióit teremtette meg. Ugyanakkor *Bereznai Péter* koncentrált, sötét ragyogású napképei az emberi létezés katartikus, transzcendens méltóságáról tesznek tanúbizonyságot.

De máskülönben is: e generációt egészében is a *szellemi, technikai nyitottság* elve élteti. Nem csupán a térbeli végtelenségre, netán a formai átfedések izgalmaira aspirálnak, de a művi elemek strukturális rétegezetséget is komplexen kiaknázzák. Ebben a közegben a legjelentéktelenebbnek tűnő emberi, tárgyi motívum is igencsak fontos lehet, nem beszélve a dolgokat átjáró

Szirmai Éva

Egy (-két) antológia ürügyén

41

K É K

(Változó ünnephierarchia)

1952-ben „elmaradt” a március tizenötödike.¹ Voltak ennek természetesen előjelei is: az újonnan berendezkedő hatalom már 1948-ban, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésekor érzékelhetővé tette viszonyát mind a 100 évvel azelőtti eseményekhez, mind március 15-e korábbi kultuszához. 1949-ben a behelyettesítés ünnepe zajlott, elsősorban a történelmi személyiségek panteonjában. Kossuth és Petőfi (halálának centenáriumáról meg kellett emlékezni!) arcképei mellett megjelenik az új hős, Rákosi portréja, hogy aztán alig egy év elteltével teljesen kiszorítsa őket. 1950-től kezdve

Rákosi-rendszer – mint Gyarmati György rámutat – még a saját szája íze szerinti átiratban is csak mellékesen kívánta „használni” negyvennyolcat. (...) Éppen azért volt olyan zavaró, mert március eszményei élő, működő és működtethető ideákként szervesültek a politikai közgondolkodásba, amit totális diktatúrával el lehet ugyan fojtani, de kiiktatni legfeljebb az egyedül uralt-irányított nyilvánosság szintjén. A polgárt alattvalóvá lehetett ugyan terrorizálni, de gondolkodása még ezen státusában sem volt maradéktalanul átprogramozható. Annál is kevésbé, mert ha nem mondhatták is, de tanulták, tudták, illetve saját bőrükön tapasztalták: a márciusi pontok szinte egytől egyig feleseltek a Rákosi nevéhez kötődő rendszerrel.²

nemcsak az ünnepek értelmezési módja, hanem az egész ünnepstruktúra és ünnephierarchia átalakul: április 4-ét törvényerejű rendelettel „Magyarország legnagyobb nemzeti ünnepévé” teszik, augusztus 20-át pedig az „új kenyér” és az „alkotmány ünnepeként” domesztikálja a hatalom. Ezzel párhuzamosan a hagyományos egyházi ünnepeket igyekeznek visszaszorítani, munkanap lesz Karácsony másnapja és Húsvét hétfője. Ez a tendencia (a munkaszüneti nappal jegyzett ünnepek számának csökkentése) 1951-ben eléri március 15-ét is: a minisztertanács március 10-i rendelete értelmében az 1945 óta „pirosbetűs” ünnep napját munkanappá nyilvánítja. 1952-re nyilvánvalóvá vált, hogy mi a legnagyobb probléma március 15-ével. Azon kívül, hogy ellentétben a Horthy-korszak ünnepfelfogásával, amely legalább a függetlenségi ethosz fenntartásával megpróbálta a maga számára használhatóvá tenni az ünnepet, és nem akadályozta meg, hogy a különböző szerveződések fenntartsák, őrizték a maguk forradalom-felfogását, a

De egyébként is: 1952-ben fontosabb és könnyebben befogadható ünnepe volt a rendszernek, március 9-én Rákosi Mátyás 60. születésnapját kellett emlékeztetnie, hiszen ezzel sokkal inkább volt képes reprezentálni saját hatalmát. Március 15. tehát túl közel került a modern hős születésnapjához és a hivatalosan szentesített ünnephez, az ideologikusan sokkal egyszerűbben kezelhető április 4-éhez.

A Rákosi 60. születésnapjára rendezett ünnepségsorozat sem volt természetesen előkép nélküli. 1949. december 21-én ünnepelte a Szovjetunió (és – a korabeli terminológiával élve – az egész haladó világ) Sztálin 70. születésnapját. Rákosi akkor aktív szervezője volt a magyarországi megemlékezés-sorozatnak, nem érthette tehát meglepetésként, hogy 3 évvel később, születésnapjukor, ugyanazok az ünneplési formák jelentek meg, mint a modellül szolgáló ünnepségsorozat esetében.

Nemes János – akkor az MDP központi Vezetősége agitációs- és propaganda osztályának munkatársa – visszaem-

lékezéseiben³ részletesen leírja az előkészítő munka fázisait, az események menetét, a születésnap munkafelajánlásokat, a népi mozgalom eredményeként létrejött ajándékozási szertartást és az ajándékokból rendezett kiállítást, a születésnapra megjelentetett két ünnepi kiadvány (Rákosi Máttyás *élete képekben*, Magyar írók Rákosi Máttyásról) keletkezésének történetét és az Operaházban megrendezett ünnepséget. Egyértelműnek gondolja, hogy *a modell, a követett példa ezúttal is a Szovjetunió és Sztálin volt.*⁴ Pedig az ünnepségsorozat minden eleme sokkal korábbi kultuszformáknak feleltethető meg, egyrészt a hatalmi reprezentáció olyan műfajainak, amelyek már az ókorban is léteztek, de vi-

a szakralitásból eredeztethetőek, valamint sajátos nyelvhasználat jellemzi. Ebben az értelemben teljes és feltétlen odaadasként, rajongásként értelmezzük a kultuszt, amely eleve felmenti imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól, abszolút tekintélyként és fenntartás nélkül követendőként fogalmazza meg önmaga számára. A kultusz, mint szokásrend *szentnek tekintett helyek felkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhitatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételtől és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; mint nyelvhasználat pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésre nincs mód.*⁶

Mind a vallásos, mind a profán kultuszra jellemző, hogy tárgyának feltétlen elfogadása valamiféle felhatalmazással – vagyis hatalommal való felruházással jár. A kultikus tisztelettel övezett személy, mű, tett, tekintélyével a kultúrában olyan helyzetet teremt, amely erőszak, parancs nélkül, de nagy hatékonysággal irányt jelöl ki. Az általunk elemzendő hatalmi kultusz⁷ abban különbözik a hagyományos, antropológiai értelemben definiált kultusztól, hogy már kialakulását is egy, a hatalom által kisajátított kultikus folyamat alapozza meg. A kultusz megalapítását primitív fokon éppúgy, mint a dogmatikus vallásokban és a profán kultuszokban is magának az istenségnek (ill. ősöknek, kultúrhéroszoknak) tulajdoníthatják: maguk az istenek és szentek jelölték ki, hogy hol és hogyan tiszteljék őket. A hatalmi kultuszt meg kell alapozni, ki kell téríteni a medréből a működő kultikus gyakorlat nyelvét, beállítódását és szertartásrendjét, reprezentálni kell a korábbi kultusz tárgyával való egyenesági rokonságot, mert csak ez az eredeztetés hatalmaz fel az új kultikus formák kialakítására, illetve sokkal inkább a már működő kultusz kisajátítására. A legegyszerűbben úgy lehet ezt elérni, ha korábbi kultusz(ok) hatalmi jeleit (mind a képeket, mind a verbálisakat)⁸, mint a kollektív tudatba beépülteket, működőket adaptálja, kisajátítja az új hatalom.

Ennek a kisajátítási folyamatnak az első eleme feltétlenül a múltértelmezés módosítása. A történetírásnak – de végző soron a történelemnek sem – nincs köze a múlt mitikus elsajátításához, hiszen a mítosz leginkább olyan *múltfikció, amelynek érvényes tartalma – üzenete – van a jelen számára.* Az érvényesítést, a mítosz „újraolvasását” nem az egyén végzi, hanem egy csoporttudás előállítása érdekében a kiváltságos – mert hatalmi helyzetben lévő – „hivatásos” interpretátorok. Romsics Gergely értelmezése szerint *ennek a folyamatnak, amennyiben nyersanyagát történeti fikciók képezik, a végpontja a múlt felszámolódása, amely paradox módon épp a múlt kultuszában történik meg.* A múltból ugyanis csak az marad meg a csoport tudatában, amelynek a releváns mitológiákban helye van, és ezek a részek sem multként őrződnek meg, hanem a jelenről és a jelenhez szóló üzenetként. A történeti kultusz legjellemzőbb vonása, hogy formát kínál a *fiktív múltból leszűrt tudás jelenben való elhelyezésére.*⁹ Ennek a formának a leglényegesebb eleme az emlékezés, az ünneplés helyének, idejének és módjának kijelölése, hiszen ezek alkalmasak leginkább arra, hogy kultikus csoportot hozzanak létre heterogén tömegből.

Amennyiben a hatalmi kultusz megnyilvánulási formájaként értelmezzük a Rákosi Máttyás 60. születésnapjára rendezett ünnepségsorozatot, nyomon tudjuk követni azokat a rituális elemeket, amelyek nyilvánvalóvá teszik a kisajátítási folyamat működési mechanizmusait.

(Szent tér és szent idő)

Az ünnep ideje elkülönül a hétköznapi időtől, elsősorban azért, mert „megszentelt” idő. Az ünnepek és a rítusok szabályszerű visszatérése kezekedik az identitásbiztosító tudás közvetítéséért és továbbörökítéséért, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását. Az ünnep mint a kultuális emlékezet elsődleges szerveződésmódja az írástalan társadalmak idejét köz- és ünnepnapokra tagolja.¹⁰ Az ünnepnap mind cselekvésformáiban, mind külsőségeiben elkülönül a köznapoktól, ennek az elkülönülésnek legnyilvánvalóbb jele az ünnepi díszlet, az ünnepi tér kialakítása.

rágkorukat a reneszánsz, később pedig a barokk udvari kultúra idején élték, másrészt pedig azoknak a liturgikus hagyományoknak, amelyek a zsidó–keresztény kultúrkör alapjait képezik.

(Kultusz, hatalom, reprezentáció)

Antropológiai értelemben egy vallási rendszer ritusainak összességét tekintjük kultusznak, *azt a társadalmilag szabályozott formát, melyen keresztül a hívők és a közösség hitrendszeréhez tartozó istenség (ill. természetfeletti lények vagy erők) közötti kapcsolat megvalósul, tehát egy közösség és a „természetfeletti”-nek tartott lények és erők egymáshoz való viszonyának társadalmilag rendezett gyakorlati formáját.*⁵ A szabályozott kultusz részei a rituális cselekmények, a szentnek tartott szó, hely és idő, tárgyak, valamint a rituális cselekményeket végrehajtó személyek. A kultusz profán értelmezésében ugyanezeket az elemeket kell figyelembe vennünk, vagyis a kultuszt alapvetően beállítódásként célszerű definiálni, amely beállítódás olyan szokásrendet hív elő, amelynek elemei

Mint a bevezetőben már jeleztem, az 1948 és 1952 közötti időszak az 1848/49-es forradalom és szabadságharc kultusza kisajátításának jegyében múlt el. Gerő András a Kossuth-kultusz 1945 utáni megnyilvánulási formáit elemezve arra a következtetésre jut, hogy 1948-ban a forradalmi hagyomány interiorizálása elsősorban a hősök kultuszán keresztül valósult meg. Az egyeduralomra törő kommunista párt a Kossuth-kultuszban vélte megtalálni azt az üzenetet, amely képes lehetett biztosítani totális legitimitációját. Kossuth a független, szabad haza meg nem alkuvó képviselője, Petőfi a következetes demokrata, Táncsics pedig maga a dolgozó nép – és természetesen felsorakozik melléjük méltó örökösük, maga Rákosi Mátyás és az általa vezetett kommunista párt, hogy 1848 (Rákócziól eredeztethető) örökségét beteljesítse. Néhány ponton persze át kellett írni az üzenetet, hiszen a szabadság kérdése neuralgikusnak tűnhetett a hazánkban állomásozó szovjet hadsereg árnyékában, mint ahogy egy nyilvánvalóan Moszkvából irányított rendszer sem elégíthette ki feltétlenül a nemzeti függetlenség eszményét. Ezért aztán egyszerűen ellenségnek deklarálták azt, aki ilyesmire utalt vagy akár burkoltan rákérdezett. Válasz helyett pedig reakcióként kiátkozás, fenyegetés következhetett.¹¹ 1949-re már nyilvánvalóvá vált, hogy a forradalom hősei kizárólag Rákosi Mátyásban reinkarnálódhatnak. Innentől kezdve az ünnepi dekoráció egyenértékű elemévé válnak a Kossuth-portrék mellett a Rákosi-fotók.¹²

1952-ben a kisbírók és a néprádiók vagy a falvak, települések központjában kihelyezett megafonokon keresztül a következő közleményt tették közhirrre: *Március hó 9-re, vasárnap reggelre házat mindenki díszítse ki, az udvarát és utcát takarítsák el, házaikra a zászlót tűzzék ki, hogy méltóképpen ünnepelhessük Rákosi Elvtárs 60. születésnapját.*¹³ A dolog pikantériája, hogy a nagy nap vasárnapra esik, amely egyébként is megszentelt nap, munkaszüneti nap, épp ezért az ünnep jellegét valami egyéb módon, az állami ünnep kellektárának (zászlók) kötelezővé tételével, illetve a pogány (a későbbiekben az egyház által is interiorizált) hagyomány (megtisztu-

lás, megtisztítás) követésének előírásával is jelezni kellett.

A vallásos ember számára – írja Mircea Eliade – a tér nem homogén. Törések és szakadások találhatók benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől. (...) Létezik tehát egyfajta szent, vagyis „erővel feltöltött”, jelentőségeli tér, és létezik más, nem-szent ter, következésképpen nincs struktúra és szilárdság nélküli, egyszóval „formátlan” tértartomány. A térnek ezt az inhomogenitását a vallásos ember úgy éli meg, mint a szent, vagyis az egyedül valóságos, valóságosan létező tér és minden egyéb közötti ellentétet, ami azt mint formátlan tágasság veszi körül.¹⁴ De vajon csak a vallásos ember számára adatik-e meg, hogy megéle a jelentőségeli térrel való találkozást? Mindenkinek megvannak a maga személyes szent helyei, legyenek azok bármennyire is profánok. A közösség szintjén pedig az ünnepi tér lehet a valóság- (vagy éppen történelemalapítás) szakralizált helyszíne. Szakralizált, nem pedig szakrális, hiszen a profán ünnepnek éppen az a jellegzetessége, hogy monumentumokhoz, vagyis jelentésben gazdag együttesekhez kapcsolódnak. Olyan, a politikai felsőbbség által kijelölt privilegizált helyekhez, amelyek tudatos megválasztása azt a képzetet erősíti, hogy az ünnepségek voltaképpen célja az események történelemmé avatása.¹⁵ Az ünnep, az ünneplés színtere a reneszánsz óta a város, az utca, amely attól lesz sajátosan kétarcú (külső és belső) tér egyidejűleg, hogy az ünneplő közönség és az ünnep díszletei elválasztják a profán tértől. A mi esetünkben – talán éppen azért, mert a kultikus szokásrend még nem találta meg a maga formáit, a kisajátítottakkal pedig ellentmondások a viszonya – az ünnepi helyszín, az ünnepi tér sokkal inkább az elkülönülést, a profántól való eltávolodás motívumát sugallja, mint hogy a közösségi ünnep utcai alkalmait preferálná. A központi születésnap ünnepség helyszíne március 8-án este az Operaház. Az ünnepi dekoráció, a meghívottak köre, az ünnepi műsor minden eleme ugyanazt a képzetet erősíti, amelyet Dobi István akkori miniszterelnök üdvözlő mondata megalapozott: *Szétéphetetlen egységbe kovácsol bennünket a szeretet a legelső magyar*

ember, Rákosi Mátyás iránt.¹⁶ Mint Nemes János megjegyzi, Dobi a címet-rangot Vörösmarty Mihály Főti dalából kölcsönözhetette:

A legelső magyar ember
A király:
Érte minden honfi karja
Készen áll.
Lelje népe boldogságán
Örömét,
S hír, szerencse koszorúzza
Szent fejét!

Ez a (talán véletlen vagy legalábbis akaratlan) elszólás, a király-Rákosi asszociáció, csak azért tűnhet furcsának számunkra, mert az eddigiek alap-

43 K É K

ján a forradalom kultuszának továbbélését várnánk. De – ahogy ez már a helyszín kiválasztása is jelzi – Rákosi Mátyást nem népszerűként, forradalmárként kívánták reprezentálni az ünnep szervezői, hanem egyrészt sokkal inkább a barokk udvari kultúra elemeit használván fel, a néptől mint alattvalótól elkülönülő arisztokratát, másrészt az ikonográfia egyéb elemei alapján egyfajta szent-kultuszt igyekeztek megvalósítani. Ennek jeleként kell értelmeznünk az ünnepség hivatalos részének olyan elemeit, mint társadalom minden rétegének képviselőiben megszólaló születésnap köszöntőket, a fegyveres-hatalmi demonstrációként is értelmezhető katonai bevonulást az ünnepség színhelyére, ill. a gyerekek körmenetszerű megjelenését az Operaházban. A hatalmi reprezentáció tehát két forrásból táplálkozik, egyrészt az udvari kultúra, másrészt a liturgia elemeit használja fel. Imre Zoltán a teatralitás fogalmával írja le a hatalmi kultusznak ezeket az elemeit, de a terminológiai eltérés ellenére ugyanazokra a következ-

tevésekre jut: A politikai célokra használt teatralitás nem új jelenség. A nyilvános felvonulásokat, állami ünnepeket, bevonulásokat és győzelmi ünnepeket már az ókortól úgy tekintik, mint a siker vizuális és anyagi terminusok alapján realizált bizonyítékát; mint a dominancia szimbolikus értelemben való demonstrálását; és mint a világi autoritás hegemoniájának és mindenek felett állásának reprezentációját. (...) Ezt a retorikát a hatalom intenciója szerint azért szervezik, hogy legitimálja a világi autoritás égisze alatt kibontakozó mindennapi élet megszervezését.¹⁷

Ebben az évben tehát az 1948 óta zajló folyamat elérte a végkifejletét: ahogy Rákosi Mátyás átvette Kossuth helyét a forradalom hőseinek arckép-

ja és közös reménye a csodálatos ereklye erejéből és áldásából való részesedés.¹⁹

A Rákosi-ereklyék „felmutatása” nyilvánvalóbban a Munkásmozgalmi Múzeum Rákosi elvtárs harcos élete című kiállításán érhető tetten. Ezen a kiállításon – amelyet a Szabad Nép tudósítása szerint már az első napon 11 ezer, a következő napon pedig ötezer-kétszáz látogató tekintett meg – két külön termet rendeztek be azokból az ajándékokból, amelyeket az ország lakossága az ünnepet megelőző hetekben Rákosi Mátyásnak küldött. Ez az ajándékozási folyamat (a szent áldozat!) ugyancsak egy sajátos zárandoklat formájában zajlott. Nemes János idéz egy levelet, amely éppen arról tanúskodik, hogy bár a korábbi (vallási) rítus elemei magától értetődő természetességgel jelennek meg az aktuális kultikus beállítódásban,²⁰ ezek fogadásának még nincsenek meg a szervezeti keretei.

Hasonló zavar érhető tetten egyébként az ajándékokban is. Egyrészt, mintha maga az ajándékozó sem lenne képes eldönteni, hogy milyen minőségben fordul áldozati adományával az ünnepelt felé, hogy emberként, vezérként vagy isteni tulajdonságokkal felruházott hatalmasságként közelítsen-e hozzá. Így aztán békésen megfér az ajándékok között a népviseletbe öltöztetett baba az egyes szakmákra utaló jelképsorozatokkal, a legkülönbébb anyagokból létrehozott Rákosi-portrék a Kőszegi Nemez- és Posztógyár által felajánlott házipókokkal. Másrészt viszont nyomom követhető egyfajta ikonografikus zavar is. Legjellemzőbb példái ennek talán a hazai népi alkotóművészek ajándéktárgyai. *Népünk azokat a tárgyakat küldte ajándékba, amelyeket legszebbnek érez, amit élete ünnepi alkalmain használ, amit legkedvesebbjeinek szokott ajándékozni. Erről tanúskodik az is, hogy elküldte azokat a darabokat, amelyeken a régi magyar népi alkotás remekei új életre elevenednek.*²¹

Zelnik József a hazai fazekasok által felajánlott tárgyakat formai mutációik, disztízisük változatai és feliratozásuk alapján elemzi. Ez utóbbiban egészen nyilvánvalóan jelentkezik a hagyományos folklór-formula és a politikai retorikai formulák szervesen illeszkedése.

A kultikus folyamat talán leglényegesebb elemei a szobrok és képek, hiszen ezekben közvetlenül jelenik meg, mutatható fel a kultikus imádat tárgya. A képmás helyettesíti eredetijét, tehát – hasonlóan az ereklyéhez – a vele való találkozás magát a transzcendenciával való találkozást jelentheti. A *Rákosi Mátyás élete képekben* című díszalbum és az ennek „melléktermékeként” elkészült *Rákosi Mátyás hősie harca a magyar népért* című, öt darab, egyíves fali-táblából elkészült sorozat jellegzetes példái egy korszerű hagiográfia megalkotásának. A nyilvánvaló történelemhamisítástól és a személyes élettörténet meghamisításától²² sem visszariadó alkotókat egyetlen cél vezérelte: olyan képet kellett alkotniuk (ezúttal a szó szoros értelmében!) a Vezérről, amely minden elemében a hatalmi legitimációt szolgálja. Ennek érdekében újra csak azokat a zsidó–keresztény hagyományból eredeztethető ikonografikus jeleket használják fel, amelyek mindenki számára ismertek, csak éppen az új környezetbe helyezéssel a Vezér szakralizálását szolgálják. Ide sorolhatók az „áldozati bárány” vagy „Isten báránya”, a „mindennapi kenyérünk”, az „engedjétek hozzám a kisdedeket” motívumok képi megjelenítései²³. A képek másik csoportja az albumban kifejezetten a Vezér hatalmának genealógiai megalapozását szolgálja, ezért a személyes élettörténet tényei háttérbe szorulnak egy másfajta „családtörténettel” szemben, a személyes rokoni kapcsolatokat – képileg gazdagon (és hamisan) illusztrálva – az ideológiai rokonság váltja fel.

(Imák és szent szövegek)

A születésnap időpontjára már kialakultak azok a nyelvi minták, amelyek a kultikus nyelvhasználatot megalapozzák. A fentiek alapján talán már egyértelmű, hogy a hatalmi reprezentációt ugyanolyan anakronisztikus, a jelen kurzushoz nem szervesen illeszkedő köznyelvi és irodalmi beszédmód alapozza meg, amelynek forrása it ugyanott kell keresnünk, ahol a kultusz egyéb elemeinek eredetét.

A közbeszédben a közvetlen megszólítás (érdekes, hogy még egy-egy szövegen belül is keverednek az önöz és tegező formák, talán annak hatására, hogy a politikai nyelvhasználat is prefe-

44

K É K

csarnokában, úgy vette át a személyes ünnep, a születésnap, a forradalom kultikus ünnepének idejét és helyét.

(Ajándékozás és zárandoklat, ereklyék és szent képek)

A kultikus szokásrend egyéb elemei is szinte teljes kiterjedésükben megfigyelhetők az ünneplés folyamán. Az ereklyekultusz természetes eleme a kereszténység történetének; elsősorban arra a hitre épül, hogy az ereklyében maga a transzcendencia, a halálón is diadalmaskodó Isten ölt testet. Ez a hit azonban csak akkor működőképes, ha az ereklye autentikussága bizonyítható – vagyis a *hihetőség előállítása*¹⁸ a kultusz leglényegesebb eleme. Ennek a folyamatnak az eszköze a körmenet, amikor a hívó találkozik a szent testtel. Victor Turner a hasonló zárandoklatok legfontosabb funkcióját abban látja, hogy ezen nem szokványos, köztes állapotban az ideiglenes komunitashoz csatlakozás révén *jelképesen megszűnnek a mindennapi társadalmi szerepek. A communitas közös cél-*

Művészetek, értelmezések

(lásd: halottaiból feltámadott)

Hozzánk szól vezérünk szava

(lásd: Isten szava)

Hogy dolgozó parasztságunk

Lelje meg a boldogulás

Virágzó szép útját végképp

(lásd: jöjjön el a te országod)

Szeretett nagy vezérünk

Rákosi elvtárs

Fényes vezérlő csillagunk

Téged soha el nem hagyunk

Mindhalálig veled vagyunk

(lásd: most és mindörökké,

amen)²⁶

rálta a demokratikusnak ható tegezős megszólításokat, de még inkább amiatt, hogy a szakrális szövegekben [imákban, zsoltárokbán] természetesen működik az egyes szám 2. személyű odafordulás), az állandósuló jelzős szerkezetek (drága Rákosi elvtárs, drága édesapánk,²⁴ Sztálin legkiválóbb magyar tanítványa, bölcs, szeretett, nagy vezérünk stb.) és az üdvözlő szövegek megtervezett szerkezete a legfeltűnőbb. A hivatalos retorika hasztalan borít leplet lepel után a valóságra – eljön egy pillanat, amikor a szavak fellázadnak ellene és arra kényszerítik, hogy a mítosz alatt feltárja a hazugság és az igazság alternatíváit²⁵ – írja Zelnik. Bár a leleplezésre még várni kell néhány évet, ezek a példák egyértelműen mutatják a kultikus nyelvhasználat legjellemzőbb jegyeit.

Az irodalmi(nak tekinthető) szövegek vizsgálata esetében hasonló következtetésekre juthatunk. Létezett egyrészt egy – leginkább talán a folklórral rokonítható – vonulat, amely a korszak jellemző műfajában, a csasztuskában jelentkezett. Érdekes ennek a populáris műfajnak a magas kulturális alkotássá avatódása, amikor az Operaház színpadáról, az ünnepi program összes résztvevőjének (több száz ember) tolmácsolásban hangzott fel az ünnepi alkalomra újraformált dal:

*Gyertek lányok, öltözzetek fehérbe,
Szórjunk rózsát Rákosi Mátyás elébe.
Hadd járjon ő a rózsában bokáig,
Éljen, éljen Rákosi elvtárs sokáig!*

Ugyanide – a folklorisztikus alkotások csoportjába – sorolható a népi szakrális szövegek, a Szűz Mária-litániák hangulatát idéző vers, amely a Szabad Nép ünnepi számában jelent meg és Zelnik a következőképpen értelmez: Egy parasztasszony, természetesen tszcs-tag írta. A versből vett következő idézetek egyértelműen vallásos formulaik vagy azok kontaminációi:

S hatvan évvel ezelőtt
Született egy nagy vezér
(lásd: betlehemi jászolban)
Majd börtönbe vettetett
Minden kint elszenvedett
(lásd: keresztre feszítettett)
Tizenhat hosszú börtönév
Nem törte meg erejét

A nép egyszerű gyermekeinek szájába adott kvázi-liturgikus szövegek mellett a hivatásos irodalom nagy seregszemléje érdemel még kitüntetett figyelmet. A Magyar Írók Szövetségének születésnapjára felajánlásaként is értelmezhető a Magyar írók Rákosi Mátyásról című antológia, amelyet az utókor csak Rákosi-emlékkönyvként emleget. Az Írószövetség körlevélben szólította fel tagjait, hogy küldjenek írásokat a kötetbe, a Szépirodalmi Könyvkiadó vállalta a kiadást, de a tényleges szerkesztést (vagyis a válogatást) Horváth Márton megbízása alapján Rényi Péter és az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya végezte. A kötetbe végül 33 szerző 35 szövege került be, a legváltozatosabb műfajokban. Nemes János visszaemlékezései szerint – az akkor még/már teljes vagy fél szilenciumra ítélt Németh Lászlón, Kassák Lajoson és Szabó Lőrincen kívül – három neves író nem szerepel az antológiában: Nagy Lajos, Füst Milán és Tersánszky Józsi Jenő. Míg az első kettő esetében úgy véli, hogy „stílusos” megfontolások miatt maradhatott ki, utóbbi esetében egyértelmű a politikai „összeférhetetlenség”. Ez a mókás garabonciás, de magatartásában, erkölcsi és irodalmi elveiben hajlíthatatlan író-óriás egy olyan novellát küldött, amely felért az egész születésnapjára szertartás és általában a vezér ajnázása elleni tüntetéssel, „A nadrágtartógyáros” volt a címe Hősnének, a nadrágtartógyárosnak az a szenvedélye, hogy hőzentrágeres szobrokat készített magáról és azokat pincéjében raktározta.^{27 28}

Bár a kötetet emlékkönyvnek nevezi a hagyomány, meg kell állapítanunk, hogy ebben az esetben sem nem a hagyományos, sem nem a napjainkban

megszokott emlékkönyv-műfajjal van dolgunk. Az eredeti emlékkönyv, az album amicorum – egészen a XIX. századig – elsősorban a peregrinussághoz kapcsolódik, funkciója, hogy az utazó igazolja – később demonstrálja –, hogy kivel került kapcsolatba, kinek a jóindulatát, támogatását sikerült elnyernie. (Ennek a jelentésnek a továbbélése volt megfigyelhető elsősorban az általános iskolás gyereklányok emlékkönyv-szenvedélyében.) Már ebben az emlékkönyv-típusban is a személyre szabott bejegyzés képviselte az igazi értéket, ugyanis csak ez volt képes reprezentálni a valóságos kapcsolatot, amely tulajdonosa és a kor szellemi tekintélye között létrejött. A XIX. szá-

45
K É K

zadban némiképp átalakul a műfaj, leginkább az emlékkönyvversek és alkalmi rögtönzések tárháza lesz, míg a XX. századra elnyeri máig ismert formáját – illetve sokkal inkább formáit. Az egyik ezek közül általában tudományos szaktekintélyek emlékeztetét hivatott ébren tartani, és zömmel olyan írásokat tartalmaz, amelyek nem a személyiségre, sokkal inkább az életművére, tudományos eredményeire utalnak, vagyis az inspiráló szellemet hivatottak jelezni. A másik típus viszont a kultikus beszédmód műfajaként fogható fel, hiszen elsődleges funkciója a személyiség iránti tisztelet kifejezése, vagyis míg az album amicorum a tulajdonosa pozícióját volt hivatva a tekintély által megerősíteni, a korszerű emlékkönyv a címzettje iránti kultikus tisztelet megnyilvánulási formája.

A Rákosi-emlékkönyv ez utóbbi csoportba tartozik. A benne megjelenő szövegek az alkalmi irodalom minden jellegzetes vonását magukon viselik.

Az alkalmi irodalom és a hatalmi reprezentáció természetes kapcsolata már

az ókortól nyomon követhető. Bár igazán megnyugtató és minden szempontból kielégítő definíciót nehéz találni az alkalmi költészetre, hiszen koronként és országoként változik a jelentése, Predrag Matvejevitich meghatározása szerint leggyakrabban valamely esemény alkalmára készített költeményeket jelöl, ahol az esemény adja meg jelentőségüket és aktualitásukat.²⁹ Elsősorban az ünnepekhez, megemlékezésekhez, szent és profán rituálékhoz köthető szövegek összefoglaló elnevezése a műfajok sokaságát fedi, de a mi szempontunkból különösen lényegesek a már Homérosztól létező dicsőítő énekek (*enkómion*), de még inkább a reneszánsz és a barokk udvari kultúra szín-

Matvejevitich írása bevezetőjében megkísérli tisztázni az alkalmi (*poésie de circonstance*) és az elkötelezett (*poésie engagée*)³¹ költészet viszonyát. Különösen a XX. században nagy jelentősége van ezek elválasztásának, ahol a már említett két fogalom mellett megjelenik a egy harmadik, a pártos irodalom fogalma is.

A Rákosi-emlékkönyv szerzőinek motivációját nem hivatott kutatni ez a dolgozat, de értelme sem lenne, ha következetesen haladunk eddigi gondolatmenetünk mentén. A hatalomnak legitimációra volt szüksége, a legitimáció elérésének egyik lehetséges útja a hatalom jeleinek el/kisajátítása, egy hatalmi kultusz megalapozása és működtetése. A kultusz verbális formái közül talán a leghatékonyabb az alkalmi irodalom, amely a hatalom és a művész kölcsönös érdekviszonyára (a hatalomnak ugyanis az az érdeke, hogy a kultusz megalapozódjon, a művésznek pedig az, hogy – ebben a korszakban talán nem túlzás ezt állítani – képes legyen meg/túlélni) tehát, erre az érdekviszonyra épülve képes a hatalmi reprezentációt a legszélesebb körben megvalósítani. Innentől kezdve tehát ugyanúgy nincs értelme meggyőződést, elkötelezettséget számon kérni az antológia szerzőitől, mint ahogy a produktumokat is csak nagyon erős megkötésekkel lehet esztétikai értékítéletnek alávetni.

(Antológiák újraválogatása)

2002-ben a Korona Kiadónál megjelent egy kötet (Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitativ antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956) L. Simon László szerkesztésében és Buda Attila bevezető tanulmányával. A kötet meglehetősen nagy visszhangot keltett, itt most egyetlen hozzászólót idéznék. A Kortárs 2002. októberi számában Csoóri Sándor reagál Ács Margit egy, az antológiával foglalkozó szövegére,³² majd érintettként (hiszen éppen a Rákosi-emlékkönyvben szereplő versét is beválogatták az antológiába) vall az 50-es évek irodalmi életéről, saját nagy hitéről és nagy csalódásáról.³³ A két írás egymás mellett jól érzékelteti az érintettek értetlenségét, de talán feleslegessé teszi a

magyarázó vallomástételt, vagyis inkább a magyarázkodást. Csoóri jól látja, hogy az antológia válogatása meglehetősen esetleges, a benne megjelent szerzők emberi bátorsága (vagy gyávasága), kvalitásai, munkássága, de még irodalmi értéke sem mérhető ezen szövegek alapján.

Ha azt mondtuk, hogy a Rákosi-emlékkönyvben való részvételkor nem feltétlenül szükséges a szerzők motívációját vizsgálni, ebben az esetben nem tekinthetünk el a szerkesztői szándék elemzésétől. A bevezető tanulmányból a szembenézés, a számvetés szándéka valószínűsíthető a kötet létrejöttének alapmotívumaként. De vajon képesek-e akár a korról, akár a kor irodalmáról, művészeti életéről képet adni azok a szövegek, amelyek keletkezésük pillanatában alkalmi (a szerkesztő által használt szóval: agitativ) irodalomnak minősültek, és mint ilyenek a fentebb elemzett mindenféle más elem mellett a kultikus beállítódás nyelvi formáiként értelmezhetők csak? 2002-ben ezek a versek paródiaként hatnak, nem többek, mint az eredeti közegükből kiszakított szobrok a Szoborparkban, amelyek éppen „szövegegyüttesként” vesztik el eredeti jelentésüket és tesznek szert egy másikra, az éppen aktuális hatalom által megszabottra.

JEGYZETEK

- 1 Jelen tanulmány egy nagyobb munka része, amely – egyebek között – nemzeti ünnepeink hivatalosan szentesített rituáléjával foglalkozik. Azzal a tudathasadással helyeztet, amely abból adódik, hogy a hagyományos ünneplési módokra mindig ráakad a megújítás, az új hagyomány teremtésének igénye, hiszen a mindenkori hatalom számára elengedhetetlen önmaga definiálása a történelmi térben, a történelmi hagyomány átértelmezése, végső soron pedig kisajátítása. Ez a kisajátítási folyamat jól érzékelhető a helyszínek megválasztásában, kialakításában és dekorációs közhelyeiben, az ünnepi formák és szövegek, általánosságban a kultusz elemeinek változásában.
- 2 Gyarmati György: *Március hatalma – A hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Bp.: Paginárius, 1998. 112–113.

te minden műfaja. Bene Sándor a klaszszikus humanizmus időszakában vizsgálja a hatalom és az éppen csak kialakult értelmiség diskurzusát, amely elsősorban arra a felismerésre épül, hogy az irodalmi dicsőítés önmagában nem elegendő, ha ehhez nem járul egy, a szélesebb közönség számára is elérhető hatalmi reprezentáció, amelynek legkézenfekvőbb alkalmá az ünnep, a diadalmenetek.³⁰ Bene és Matvejevitich egyaránt fontosnak gondolják annak tisztázását, hogy egyrészt az alkalmi költészet művelői és a hatalom birtokosai között egyfajta „üzleti” viszony áll fenn, hiszen – különösen a reneszánsz időszakában – a mecenatúra intézményeinek kialakulása tette lehetővé a „főállású költőség” működését; másrészt pedig éppen ebből az „üzleti” kapcsolatból következően fel kell merülnie az alkalmi irodalom esztétikai megítélhetősége kérdésének. Vagyis, hogy meghatározott funkciónak (hatalmi reprezentáció kiszolgálása ellenszolgáltatás fejében) alárendelt költészet esetében működtethető-e esztétikai értékítélet.

- 3 Nemes János: *Rákosi Mátvás születésnapja*. Bp.: Láng Kiadó, 1988.
- 4 Nemes, i. m.: 12.
- 5 *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp.: Akadémiai, 1987. t. III. 351.
- 6 Dávidházi Péter: „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp.: Gondolat, 1988. 5. Dávidházi ugyan az irodalmi kultuszutatást megalapozó definíciónak szánja idézett kultuszfogalmát, de megítélésem szerint bármely profán – a későbbiekben részletezendő – hatalmi kultusz leírásakor kiválóan alkalmazható.
- 7 Szándékosan kerülöm a „személyi kultusz” kifejezést dolgozatomban, mert a kultuszképződésnek azzal a – sokkal inkább művelődéstörténeti – folyamattal kívánok foglalkozni, amely a történettudományi megközelítésnek legfeljebb a perifériáján jelentkezett eddig.
- 8 A hatalmi jelekről lásd Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *Rejtjelek. Fejezetek a mindennapi élet antropológiájából*. Bp.: Kossuth, 1995. t. 2. 25–62.
- 9 Romsics Gergely: Mitosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ*, 2004. július, 60.
- 10 Jan Assman: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp.: Atlantisz, 1999. 57.
- 11 Vö.: Gerő András: *A Kossuth-kultusz*. *Mozgó Világ*, 2003. április, 105–108.
- 12 A *Rákosi Mátvás élete képekben* c. ünnepi albumban van egy jellegzetes kép az 1948. augusztus 20-ai kecskeméti ünnepségről, ahol Szent István és Dózsa György (önmagában is megérne egy elemzést Dózsa megjelenése az aug. 20-ai ikonográfiában...) képe eltörpül Rákosi portréja mellett. Különösen érdekes ezeknek a dekorációknak a triptichonszerűsége, ami szinte az egész korszakon végigvonul.
- 13 Idézi Gyarmati, i. m.: 112.
- 14 Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Bp.: Európa, 1999. 15.
- 15 André Chastel: Ünnepi felvonulások, ünnepélyes terek. In uő: *Fabulák – formák – figurák*. Bp.: Gondolat, 1984.
- 16 Idézi Nemes, i. m.: 11.
- 17 Imre Zoltán: *A diktatúra teatralitása és a színház emlékezte: Rákosi Mátvás és a Nemzeti Színház 1955-ös Tragédia-előadása*. Recepció és kreativitás, MTA Filozófiai Kutatóintézete
- 18 Vö.: Árpád v. Klimó: A nemzet Szent Jobbjá. A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról. *Replika*, 1999. szeptember, 45.
- 19 Idézi Klimó, i. m.: 46.
- 20 Az MDP központi székházának tudakozójában szolgálatot teljesítő Hajdú Tibor

levele Kovács Istvánnak, a Központi Vezetőség titkáranak: „Kedves Kovács elvtárs! Szükségnek tartottuk, hogy az alábbiakat Kovács elvtárs tudomására hozzuk. Rákosi elvtárs közeledő születésnapja alkalmából az üzemek és vállalatok küldöttségei körülbelül egy hónapja már, hogy nap mint nap hozzák a dolgozók vállalásait, amelyet Rákosi elvtárs születésnapjára tettek. A legjobb dolgozók, sztahanovisták ünneplő ruhába öltözve, fölteszik kitüntetéseiket és nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy ők adhatják át Rákosi elvtárs titkárságán a dolgozók vállalásait. Ezzel szemben a titkárság nem hajlandó fogadni ezeket a küldöttségeket. Nap mint nap látjuk, hogy igen rossz hatást vált ki ez a küldöttségekben résztvevő elvtársakból, mert az albumokat és a különböző formában tett vállalásokat egy ablakon keresztül a futárszolgálat levélatvevőjének kénytelenek átadni.” idézi Nemes, i. m.: 35.

- 21 „Az új magyar népi díszítőművészet fejlődésének hatalmas forrása”. *Ethnográfia*, 1952/1–2. Idézi: Zelnik József: *Az ünnep megszállása*. Bp.: Magvető, 1989. 11.
- 22 Vö.: Nemes János, i. m. *Munkában a retusőr* c. fejezete, 14–22.
- 23 Lásd erről Zelnik, i. m.: 43–60.
- 24 Érdekes lenne ezt a patriarchális viszonyrendszert feltérképezni. Koreában a mi edes nagybátyáinknak nevezik Rákosit, logikusan, mert hiszen Sztálin fia, Kim Ir Szen idősebb bátyja (lásd Méray Tibor tudósítását Koreából, idézi Nemes, i. m.: 31.). Míg ’49-ben Sztálinnak „járt ki” a nép atyja-funkció, ’52-ben a köznyelvben Rákosi örökölte ezt, de mivel a kultikus nyelv nem engedi a logikát érvényesülni, ettől kezdve csak a tanítványi – igaz, abból a legjobbat – viszonyt működtethette.
- 25 Zelnik, i. m.: 22.
- 26 Zelnik, i. m.: 17–18.
- 27 Nemes, i. m.: 27.
- 28 Mint 1968. szeptemberében elmondott beszéde tanúsítja, Tersánszky Józsi Jenőnek egészen sajátos viszonya az emlékkönyv-irodalomhoz, még akkor is, ha ezúttal neki szeretnének írótsársai ilyen összeállítani: „...írótsársaim egy vaskos emlékkönyvet szándékoznak kiadni rólam. Ennek anyagába bepillantván nagyon megghatódtam a szeretetnek, elismerésnek felém áramló hangjaitól, főleg olyan írótsársaim részéről, akiket magam is sokra becsülök. Ami észlelni kellett, hogy az emlékkönyv írói sorába olyanok is belekerülnek, akiket a

rolam való kedvező velekedésük vonalán sem becsülök semmire. Ferdítések képes-tettek elírásukból, és főleg az, hogy rólam és az irodalomról való felfogásukban inkább rendszerint vitatható szempontjaikat észleltem. Ez az az elem, amely számára nem jöhet olyan rendszerváltozás, hogy azonnal bele ne hangolódna az értéktelen firkákkal barminő tény felfogásával, ha ezzel előbbre jutnak. A gyakorlatnak is kemény, de most már tagadhatatlan sikeres munkának embere lévén magam erőszakoltam ki a kiadónál, hogy a rólam való emlékkönyvet jégre tegyék. Erdemesebb kartársaim nem nehezíthetnek meg rám, ha nem engedem, hogy miattam érdemtelene korpájába keveredjenek. És itt fogamzott meg bennem az elhatározás, hogy én bocsátok közre magamról emberi, írói, politikai felfogásomról, valamint ezzel kapcsolatban munkássá-

47
K É K

gomról, emlékirat hitelesen. Csupa tényből állítom össze, főleg pedig 1945 év óta, mert hiszen ebben az időben történt meg az velem, hogy míg egyfelől folyvást zaklatásnak, irányításnak, szemrehányásoknak voltam kitéve, mért nem termelék, mint író, nagyobb lendülettel. Am másfelől nagyon is illetékes és számottevő kezék fricskálták le írótlamat a papírról, ha írtam akartam. Petőfi Irodalmi Múzeum.

- 29 Predrag Matvejevitich: *Pour une poétique de l'événement*. [Az alkalmiság poétikájához.] Paris: 1979. 66. [Ford.: Szigeti Csaba.]
- 30 Bene Sándor: Az „Erény múzeuma”, Az irodalmi és politikai nyilvánosság humanista modellje. *Beszélő*, 1999. július–augusztus, 166–181.
- 31 Matvejevitich, i. m.: 66.
- 32 Ács Margit: Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitativ antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956. *Kortárs*, 2002. augusztus, 105–111.
- 33 Csoóri Sándor: Nem csak a beszennyezett remények (Rövid megjegyzés Ács Margit egyik szövegéhez – és egy levél). *Kortárs*, 2002. október, 55–58.

A festészet és a film intermedialis kapcsolata kézenfekvő kérdéskör, hiszen mindkét művészeti ág a vizualitásra alapozódik. E kapcsolatrendszer rendkívül sok irányból elemezhető, megközelíthető. Ezúttal egyetlen kimagasló művészfilm, Andrej Tarkovszkij² *Andrej Rubljov* című filmje kapcsán elemzem a festészet/ikonfestészet és a filmművészet lehetséges összefüggéseit. Az elemzés három fő irányát a filmtéma, az ikonok filmbeli jelenléte és a film képi világa jelöli ki.

Az elsőként kiemelt elemzési szempont tehát a film témája. A téma kultúrtörténeti tekintetben is fontos, hiszen a legjelentősebb orosz ikonfestő története – Tarkovszkij ars poetica

megjelenítése az elemzés második csomópontja. Alkotási folyamatot, festést nem mutat be a film, sőt, Rubljov egyik legaktívabb tette éppen az ikon negációja. Mégis, a film néhány frekvenciált részében – három rövid felvillanásban és az epilógus részletező Rubljov-tárlatában – láthatunk ikonokat. Ezek szerepének értelmezése is érdekes feladat.

Harmadsorban, Tarkovszkij esetében olyan filmes alkotóról van szó, aki a filmjeiben alkalmazott képi világról is részletesen kifejtette teoretikus elveit. Megfogalmazta filmképei viszonyát a naturalizmushoz, az allegorizmusához, és éppen az Andrej Rubljov kapcsán a festészetéhez is. Az Andrej Rubljov filmes képi világa, a festészet és film kap-

Újvári Edit

Képi valóságok Tarkovszkij Andrej Rubljov című filmjében¹

ihletésű interpretációjában, ugyanis semmi konkrétumot nem tudunk Rubljovról néhány XV. század eleji kolostori évkönyv bejegyzésén kívül.³ A Tarkovszkij-teremtette ikonfestő figura a művészi alkotás, – az ő esetében az ikonfestés – lehetetlensége és lehetséges volta között vívódik: az emberek örömeire akar festeni, de a valóság, az emberek kegyetlensége alkotói válságba sodorja. Hogyan lehet az „isten képére teremtett ember” fenséges ikon-teológiai elve alapján az istenséget emberi alakban tükröző szentképeket festeni, ha az emberi világ telve van gonosszággal, áruházzal, erőszakkal, ha az emberekben legkevésbé sem ember-voltuk nemessége, isteni hasonlatossága tükröződik? Az ikon mint szent képi világ és a filmképekben megelevenedő XV. század eleji történeti valóság (pontosabban: valós események adataiból felépített fiktív történeti valóság) látszólag feloldhatatlan ellentét, úgy vélem, a film egyik alapeszméje.

Az ikonfestés és az ikonok filmbeli

csolatának egy lehetséges felfogása, művészi megvalósulása ezekben az ön-elemző írásokban is feltárul.

A film és a festészet képi valóságainak taglalása előtt fontos történeti adalék, hogy Rubljov története mint filmtéma az 1960-as évek Szovjetuniójában teljesen korszerű volt, beleilleszkedett a hruscsovi korszak desztalinizációs, rövid átmenetnek bizonyuló ún. „olvadás” időszakába (pl. a filmnovella 1964-es megjelenése előtti években orosz művészet-történeti és művelődéstörténeti könyvek elemezték és magasztalták Rubljov művészetét⁴). A téma tehát benne volt a levegőben, mégis a filmet – annak képi világa miatt is, úgy mond „durva naturalizmusa, történelemhamisítása” miatt – hivatalos részről és a szlavofil ellenzék részéről is hevesen támadták, vetítését betiltották.⁵ (A Rubljov-film recepció-története önmagában is érdekes tükrök a posztstálini kornak.)

I. Rubljov, az ikonfestő története mint filmtéma. Tarkovszkij a filmművészet eszközeivel elsősorban Rubljov alkotói

lélektani útját mutatja be, ezért nem tekinthető maradéktalanul sem történelmi, sem életrajzi filmnek az Andrej Rubljov.⁶ A film egyes epizódjait összekötő alapkoncepció arra az alapvető paradoxonra épül, hogy a cselekményben megjelenő valóság, az erőszakkal, kegyetlenséggel, irigységgel teli világ egyre sötétebb bugyraiban való alámerülés során Rubljov válságba jut, sőt meg is tagadja az alkotást, de a film végére mégis készen áll a humánumot, szelidséget hirdető ikonjait megalkotni. (Vö. a tanulmány végén: az egyes epizódok és az epizódokban megjelenő ikonok összegző táblázata.)

A tarkovszkiji filmes történetmondás lassú, epikus hömpölygés, sokszor a percek múlásának, az apró történéseknek, arcrezdüléseknek részletező bemutatását látjuk: az idő múlása érzékelhetővé válik (a film 23 év eseményrészleteit jeleníti meg). A XV. század reális világának atmoszféráját megteremtő 9 epizód egymáshoz való kapcsolódása ugyanakkor nem válik esetlegessé: Rubljov festészethez való viszonya és az azt befolyásoló események (amelyeknek az ikonfestő jobbára passzív részese) vezérlőfonalként húzódnak végig a filmen. A film epizódyszerűsége Tarkovszkij meghatározása szerint: „*az élet »szabad« folyásának többé-kevésbé természetesen és szervesen megalkotott képe*”,⁷ amely tehát nem a lineáris időrendre, hanem Rubljov lelki-alkotói fejlődése szempontjából fontos történésekre összpontosít.

Rubljov jellemét és ikonfestői attitűdjét két ellentétpárral is hangsúlyozza Tarkovszkij. Egyrészt Rubljov szerzetestársa, a művelt, de részben éppen festői középserűsége folytán megkeseredett Kirill az ellenpont, akinek jellemgyengeségei (rosszindulat, irigység, kegyetlenség, elvtelen megalázkodás) a 2., 3., 8. és 9. epizódban mutatkoznak meg. Mégis ő az, aki az evangéliumi talentum-példázattal (Mt 25, 14–30) érvel a vezeklő Rubljovnak arról, hogy bűnt követ el, ha nem él a tehetségével és nem fest.

Másrészt a korszak nagy festőegyénisége, a Rubljovnál egy nemzedékkel idősebb Feofan Grek 3. és 4. epizódbeli szerepe jelentős Rubljov alkotói mentalitásának ellenpontozásaként (a történeti források szerint valóban együtt al-

kottak Rubljovval⁸). [Lásd 1. Illusztráció: Feofan Grek és Andrej Rubljov.] A művészet- és művelődéstörténeti elemzések Feofant egyöntetűen Rubljov ellentétéként értékelik. Például Lihacsov ezt írja: „[Feofan Grek a novgorodi Az Úr színeváltozása] templom mellékoltárára festett, híres Troicája (Szentháromság) Andrej Rubljov gyöngéd, és emberi Szentháromság-ikonjával összehasonlítva, az Utolsó ítélet látomásainak képzetét kelti – olyan fenyegető erő fűti szigorú angyalait.”⁹ [Lásd 2. Illusztráció: Feofan Grek: Őszövetségi Szentháromság; Rubljov: Őszövetségi Szentháromság.]

A 4. epizódban a két festő párbeszéde (a moszkvai Angyali üdvözlés templomban folytatott) közös munkájuk idején az ikon spirituális tartalmának értelmezési különbségeire világít rá: a szigorú, kiábrándult Feofan, mint kifejti, nem az emberek számára, hanem Istennek alkot. Keményen ostromozza a nép tudatlanságát, úgy véli, ha Krisztus megtestesülne, újra keresztre feszítenék, a gonoszság, az emberi gyarlóság a történelem során folytonosan ismétlődik. Részben ennek megfelelő látomás a párbeszédük alatt megelevenedő orosz Kálvária-jelenet, részben Rubljovnak a muzsikok szenvedéseit, valamint az írástudók felelősségét, árulását hangsúlyozó szavaira rimel). [Lásd 3. Illusztráció: orosz kálvária-látomás.] Rubljov Jézus küldetésében Isten és ember megbékítését hangsúlyozza, sőt, Jézus saját akaratából történő megfeszítését szereteteit elhagyó kegyetlen tettként értelmezi. Míg Feofan az emberi tudatlanságot ostromozza, Rubljov hitet tesz az emberi jóság mellett, szerinte az ember szeretete nélkül lehetetlenség alkotni. Példaként a Moszkvát sarcoló tatároknak adott váltáságot emlegeti föl: a moszkvai asszonyok hajukat áldozták a város meneküléséért.

Ez az ihlető forrás, az ember iránti bizalom apad el az epizódok szörnyű történéseiben. A rendező így összegezte filmjének lényegét: „Rubljov élettörténete lényegében azt jelenítette meg számunkra, hogy egy koncepció, melyet tanítás útján erőltetnek az egyénre, hogyan ég el az eleven valóság légkörében, hogy azután egyfajta feltárulkozó igazságként támadjon föl hamvaiból.”¹⁰ Rubljov a

Szentháromság-kolostor védelméből kikerülve, a szenvedés poklainak megjárása, a valósággal összeegyeztethetetlen jóság gondolatába vetett hit elvesztése után tér majd vissza eszményeihez, a Szentháromság jelképezte szeretet, jóság és testvériség humánus értékeihez. A 4. epizód ehhez kapcsolódó kulcsmondatát idézem: [Rubljov:] „rögsz az út a láthatótól a láthatatlanig.”

Az eszmények újbóli vállalását Borisz, a harangöntő fiú emberfeletti teljesítménye ösztönzi, hozzá szólnak Rubljov filmbeli záró szavai a 9. epizód végén: „Most már minden jó lesz ... Majd elmegyünk együtt ... Miért sírsz hát? ... Én ikonokat festek, te meg harangokat öntesz ... Elmegyünk a Szentháromság-kolostorba,

49 K É K

dolgozni megyünk ... Micsoda ünnepnap ez az embereknek...”¹¹ A film tehát az 1423-ban zajló harangöntés-epizóddal ott zárul, ahol a híres ikonok megalkotása kezdődött: a történeti források szerint Rubljov 1424–1426 között alkotott a Szentháromság-Szergijev kolostorban.

Az ikonfestő középkori története a filmrendező számára a művészet lényegének, sőt feladatának megközelítésére adott lehetőséget, nem véletlen, hogy Tarkovszkij ars poeticája az Andrej Rubljov film központi eszméivel azonos: „...egy olyan művészet híve vagyok, mely az ideális iránti vágy hordozója, az eszményire való törekvést fejezi ki. Az olyan művészet híve vagyok, mely Reményt és Hitet ad az embereknek. És minél reménytelenebb az a világ, amelyet a művész ábrázol, talán annál inkább érzékelteni kell a vele szembeállított eszményt, máskülönben lehetetlenség volna élni!”¹²

II. Az ikonfestés és az ikonok filmbeli jelenléte az epilógust leszámítva nem hangsúlyos a filmben. Bár a főszereplő

és több mellékszereplő is festő, a hangsúly az alkotói lélektani folyamat filmes ábrázolásán van. Magának a festésnek a folyamatát Tarkovszkij egyáltalán nem jeleníti meg, kész ikonfestmények pedig csak illusztrációként láthatók egyes film-epizódokban. Ezekben az esetekben viszont fontos vizuális üzenet hordozói. Ezeket tekintem át az alábbiakban.

A 3. (Feofan, a görög) epizódban Feofan és Kirill templombeli párbeszéde alatt a templom előtti téren nyilvános kivégzés – keréketörés – zajlik. Feofannak a kínzásban résztvevők, az ítélkezésre vetemedő bűnösök elleni kifakadását hatásosan zárja le a *Pantokrator*-ikon látványa – a filmnovella megfogalmazása szerint –: „A deszkáról

A kőfaragó mesterek megvakittatását követően Rubljov kétségbeesésének indulatos, spontán kifejeződéseként a templom fehér falára sárfoltot mázol, és ez a tett az egyedüli, megjelenített festőaktivitás a filmben. [Lásd 6. Illusztráció: *A sárfoltot templomfalra kenő Rubljov.*] Ez a falra kent sár egyfajta anti-ikonként értelmezhető. Amikor a sárfolt a templomfalra a szentkép helyére kerül, nem csupán a szentség (Rubljov értelmezése szerinti) lehetetlenségét példázza, hanem ez a sár a porból teremtett ember gyarló, bűnös voltát is felidézi – szemben a szentikkal, amely éppen az ember Istenhez való közelségét, a föld és az ég kapcsolódását hivatott kifejezni. Rubljov tette után, indulatát tovább növelve, a kőfaragó céh tagjainak megvakittatását egyedül átvészelő fiú a Bibliából olvas fel, Pál apostol istentiszteletre vonatkozó utasítását a Korintosiaknak írt 1. leveléből (1Kor 11). Ez a rész (a filmben elhangzó másik nyomatékos bibliai szövegrészlet) a szent helyre belépő asszonyok fejének bekötéséről, ennek híján való szegényükről szól, amelyet igaztalan vádként hevesen elutasít az ikonfestő.¹⁴ A feloldást a templomba fedetlen fővel, az eső elől bemenekülő félkegyelmű lány sárral összekevert falra reagáló döbbenete, mélyen őszinte zokogása hozza meg: ez ad erőt Rubljovnak az alkotáshoz. [Lásd 7. Illusztráció: *a félkegyelmű lány.*]

A film 7., (*A rajtaütés* című) epizódja a tatár és az áruló orosz csapatok közös Vlagyimir elleni támadását mutatja be. Ahogy Dante is az árulókat tette a Pokol legalsó bugyrába, úgy ez a valós történelmi eseményeken¹⁵ nyugvó rabló hadjárat is az epizódokban feltáruló emberi gyarlóság mélypontja. Ráadásul az ikonfestő szerzetes megszegi az első parancsolatot: a félkegyelmű lány védelmében embert öl. A Rubljov és céhe által kifestett vlagyimiri Uszpenszkij székesegyház-beli öldöklés és fosztogatás bemutatása során a felgyújtott Deészisz-ikonok (*deészisz* gör. 'kérés, ima') láthatók részletesebben. Az ítélkező Krisztus és a két oldalon az emberiségért közbenjáró, könyörgő Szűz Mária és Keresztelő Szent János áll.¹⁶ Az emberi gonoszság martalékaként tűzben megsemmisülő deészisz-ikonok a holttestek-

kel borított templomban az emberi bűnök megváltoztathatatlanságát sugallja. [Lásd 8. Illusztráció: *az égő Deészisz ikonok.*] Rubljov ekkor, a pusztuló alkotásai között mondja el a látomásában megjelenő, már évek óta halott Feofan Greknek, hogy többé nem fest.

A film katartikus erejű csúcspontja (*A harang* című) 9. epizód vége. Rubljov vezeklési fogadalmát tartva nem fest és nem beszél, az Andronyikov kolostor szerzeteseiként figyel fel a város melletti, hónapokon át tartó heroikus munkára, a nagyherceg parancsára készülő harangöntésre. Ebben az epizódban nem látható ikon, de a hatalmas harang dobormű-diszítése, a *sárkányölő* Szent György lovas figurája olyan képtéma, amelynek jelentőségét, a történethez illő üzenetét érdemes kiemelni. [Lásd 9. Illusztráció: *a harang Sárkányölő Szent György ábrázolásával.*] A keleti egyházművészet gyakran ábrázolt ikonográfiai témája, Szent György Oroszország védőszentje, akit a hitetlenek elleni harcban hívtak segítségül, ezért az új harangon való ábrázolása a tatár iga végső lerázását, a nemzeti összefogás reményét is hirdeti.¹⁷ A harang emberfeletti erőfeszítéssel, kitartással és összefogással történő megalkotása, valamint a sárkányölő szent képtémája együttesen jelzik a rubljovi művészet beteljesülésének lehetőségét. A Szent György mint ikonográfiai téma egy pillanatra már korábban is látható volt: a film 6. epizódjában, a nagyherceg új, palotájában Rubljov egy feltehetően régi Szent György ikon meg-tisztításával foglalatkosodik.

A 10. epizód tulajdonképpen filmes eszközökkel bemutatott festészet: a drámai hangulatú zenei aláfestéssel 8 percen keresztül egy olyan Rubljov-tárlatot látunk, amelyben csaknem minden, a középkori festőnek tulajdonított művet részletező közelképek és totálképek váltakozása jelenít meg. A kamera ráközelítése és távolodása, a képek és képrészletek egymásba mosódó filmbeli egymásutánisága minőségileg más, mint egy képzőművészeti album lapjainak egymást követő látványa. A Rubljov-filmnovella ikon-leírása „*szenvedésekben kihordott, diadalmas vonalakat*”¹⁸ említi; a művészettörténeti értékelések sztereotípiái Rubljov ikonjai kapcsán egybehangzóan a mély humánusmot, a megnyugtató,

50
K É K

az emberekben csaldott, mindentudó Megváltó szigorú arca tekint rá.”¹³ Ez a nagy méretű táblakép Feofan stílusjegyeit összegző pszeudo-ikon. [Lásd 4. Illusztráció: *Kirill és Feofan Pantokrator ikonja.*]

Ugyancsak a 3. epizódban, csupán a háttérben láthatóak a Rubljov tehetségére és sikerére irigy Kirill kolostorbeli cellájában az egyszerű tárgyként, díszletként sorakozó ikonok, a „talentum nélküli” középszerű festő jellegtelen alkotásai. [Lásd 5. Illusztráció: *Kirill.*]

A Vlagyimirban játszódó 6., az Utolsó ítélet című epizód, úgy vélem, a film sajátos ikonmegjelenítése. Alkotói válsága már két hónapja képtelenné teszi Rubljovot a cselekvésre, a nagyfejedlem és a metropolita megbízatásának teljesítésére, az Uszpenszkij székesegyház falképeinek, köztük az Utolsó ítélet és az ikonosztáz megfestésére. A nagyherceg palotájában Rubljov gondolatban Pál apostol szeretet himnuszának sorait idézi (1Kor 13), amely az egyik, a filmben elhangzó hosszabb bibliai szövegrészlet.

Művészetek, értelmezések

vonzó gyengédséget az ember iránti bizalom kifejezését hangsúlyozzák.¹⁹

Az ikonárlat epizódja előtti áttevő kép Tarkovszkij ikonteológia ismereteit és mély intuíciónak jelzi. E tudásnak és intuíciónak nagyszerű filmes megjelenítése az, ahogy a Boriszt vigasztaló Rubljov előtti tűzrakás izzó zsarátnokának közelképekor vált át az addig fekete-fehér film színesbe, majd ezt követik az ikonrészletek, ikonok. [Lásd 10. Illusztráció: Rubljov és a harangöntő fiú a film zárójelenetében.] Mivel ez a filmrészlet, úgy vélem, az ikon spirituális értelmezéséhez kapcsolódik, bár nem festmény-megjelenítés, mégis itt terek ki rá.

Az ikon az ortodox kereszténység felfogásában több mint pusztá szentkép, Pavel Florenszkij teológus–művészettörténész megfogalmazásában „*meny és föld közötti eleven kapcsolat*”.²⁰ Az ikonfestészeti kánon a VII. század vége óta az ember átistenülésének tanát rögzítette, és csak akkor tekinthető többnek pusztá képnél, ha az isteni kinyilatkoztatás történeti valóságban való megjelenítését képviseli.²¹

Amikor Tarkovszkij filmjében az ikonok bemutatása előtti filmképen izzó parazsat látat, ez egyrészt felidéri azt az ortodox tant, amely a lángok által át-szellemített parazsat Krisztus két (emberi és isteni) természetének és megtisztító, bűnbocsánatot hozó erejének jelképeként értelmezi.²² Másrészt felidéri (a Tarkovszkij által is hivatkozott²³) ikonosztáztól szóló Florenszkij tanulmányrészletet, amely az ikon kapcsán az égi és a földi világ találkozásának ritka pillanatairól szól: „*Egy-egy pillanatra folszakad bennünk a tekintetünkkel fölfogható világ szövedéke, s a még észlelhető szakadáson tekintetünkkel fölfoghatatlan, másvilági fuvallat hatol át: a két világ föloldódik egymásban, s életünk a zsarátnok fölött vibráló forró levegőhöz hasonlatos, szüntelen sodró áramlásba kerül.*”²⁴

Tarkovszkij filmjében a 9. epizód vége ez a pillanat, amelyben Rubljov számára, a revelációként ható sikeres harangöntés után, ismét összekapcsolódhat az égi és a földi szféra és ez a kapcsolat megjeleníthetővé válik ikonjaiban. [Lásd 11. Illusztráció: Rubljov: Krisztus ikon, részlet.]

III. A Rubljov filmben alkalmazott képi világ az a kérdéskör, amelynek felvetésére harmadsorban vállalkoztam.

Az ikonfestészet és a filmművészet két, eszköztárait tekintve a vizuális megjelenítés végletes ellenpontjait jelenti; bizonyos pontokon mégis létezik közös nevező. Az ortodox ikonteológia értelmében a szentképet szimbolikus realizmus jellemzi: amely az isteni kinyilatkoztatás történeti valóságára vezethető vissza, és eszményi, kanonizált formák kizárólagosságát jelenti.²⁵ Florenszkij a platonikus esztétika hagyományai alapján hangsúlyozza, hogy a szakrális művészetben a naturalizmus „*hamis kép a valóságról*”, és szembe állítható a szimbolikus ábrázolással, amely a magasabb rendű realitás megfelelő kifejezője.²⁶

Tarkovszkij filmképi realizmusát, hi-telesség-igényét egyértelműen a történeti valósághoz való ragaszkodás motiválja, a rendező saját megfogalmazása szerint, a Rubljov-film képi világának célja az, hogy „*minden lehetséges korabeli forrás felhasználásával a XV. század reális világát idézzük fel a mai nézők számára*”.²⁷ Ezt a filmes világot nem a történeti dokumentarizmus, nem is a naturalista diszletelemek teszik hitelessé, hanem az emberek által megélt helyzetek valós hangulata. Ugyanakkor Tarkovszkij filmjének képi világát határozottan elhatárolta a korabeli festészet képi világától, mint kifejti: „*Ha a korszak festészeti tradícióját és festészeti világát idéztük volna föl, a régi orosz valóság stilizált és konvencionális képe született volna meg, olyan világ, mely a legjobb esetben is csak a korszak miniatúráira vagy ikonjaira emlékeztetett volna. De ez hamis út a filmművészetben. Sohasem értettem, miként is lehetséges egy filmet bármilyen festmény alapján megrendezni. Ez azt jelenti, hogy élővé varázsoljuk a festészet... Holott ez a filmművészet céltudatos megsemmisítését jelenti.*”²⁸

Tarkovszkij *A megörökített idő* című könyvében a filmnek mint a XX. század, a technikai korszak jellegzetes művészetének önálló rendeltetését abban látja, hogy azt kifejezze, amit más művészeti ágak nem tudnak.²⁹ Ez a specifikum pedig nem más, mint az idő megörökítése, hiszen a film minden más vizuális művészeti ágtól eltérően képes időfolyamatot bemutatni. Számára a filmkép: nem konstrukció, nem

szimbólum, hanem az „*az élet »szabad« folyásának ... képe*”³⁰. Az alkotó eszméit, gondolatait kifejező „*élő képek*”, szándéka szerint, mind a túlzott didaktikus jellegtől, mind az allegorizálástól mentesek kell, hogy legyenek (határozottan ellenzi a képi struktúrában alkalmazott szándékosan tendenciózus, ideologikus eljárásokat, vagy az Eisenstein történelmi filmjeire jellemző teatralitásokat).³¹ Az autentikus filmkép mindig az „*időben él*”, képes megjeleníteni az „*időben létező és változó tények és tárgyak élményét*”.³²

A fotografikus ábrázolásból sarjadzó filmkép lényegének megragadására Tarkovszkij az egyetemes művészet köréből a japán haiku költészetet emeli ki, amely „*a kiragadott és megállított, majd a végtelenbe hulló pillanat megismételhetetlenségét*”³³ ábrázolja a költészet eszközeivel. Az ő „*megörökített idő*” film-konceptiója annyiban más, hogy a saját, rendezői időfolyamat alkotja meg a kiragadott pillanatok sokaságából. De e pillanatok művészi szépsége is – különösen Tarkovszkij természeti képei esetében – a mozgásban rejlik: a kimerevített filmkép sosem hordozza azt az esztétikai értéket, mint a folyamatában megelevenedő látvány: pl. a vízi növények természeti képek finomságát a víz hullámzását követő mozgásuk megsokszorozza. [Lásd 12. Illusztráció: Vízi növények.]

A Tarkovszkij filmjeire oly jellemző hosszú beállítások dominanciája a Rubljov-filmben is maradéktalanul érvényesül. A montázs számára részek egyesítésének módja, az összeillesztés technikája, az idő megformálása. A film legfőbb formaalkotó elemévé nem a montázst teszi – elhatárolódva az eisensteini montázstechnikától³⁴ –, hanem azt a ritmust, amely a jelenetekben belüli időtartamokban érvényesül. A filmművészet költőiségéhez szerinte jobban illeszkedő fekete-fehér képet alkalmazza, amely hangsúlyosan különül el az epilógus Rubljov-tárlatának színesben mutatott festményeitől.

Tarkovszkijnak egy olyan gondolatát idézem befejezésül, amelyben – minden különbség ellenére is – azonos nevezőre juthat az ikon és a film képi világa: „*A képi ábrázolással, a véges kifejezésével ragadható meg a végtelen, a szellem az anyaggal, a határtalan korlátokkal.*”³⁵

Tarkovszkij: *Andrej Rubljov* (1966)

Epizód	Az epizódok címe és időpontja	Az epizódok évszaka	Az epizódok fő cselekménye (Andrej Rubljov a 2-9. epizód cselekvő / passzív részese)	Az epizódokbeli látomás	A filmben megjelenő ikonok
1. I. rész	– Proológus	kora tavasz (?)	Jefim repülési kísérlete a hőlégballonnal (repülés és zuhanás)		
2.	1400. A csepűrágó	nyár	Az Andronyikov-kolostorból Moszkvába igyekvő szerzetes ikonfestők (Rubljov, Danyil és Kirill) a vihar elől betérnek egy falusi pajtába, ahol egy vándorkomédiás a felszarvazott földbirtokos történetét adja elő. A komédiást Kirill felbujtására (ezt a 9. epizódban valjára be) katonák viszik börtönbe.		
3.	1405. Feofán a görög	ősz / tél	Feofán – Kirill párbeszéd; Rubljov meghívása a moszkvai Angyali üdvözlétemplom kifestésére.		Feofán Grek: <i>Pantokrator</i> (pszeudo-ikon) Kirill ikonjai
4.	1406. Andrej vívódásai	kora tavasz	Feofán – Rubljov vitája: az emberi vétkek, gonoszság, tudatlanság Feofán sorolta vétkeivel szemben Rubljov az emberség, önfelaldozás erényét állítja.	oroszlán Kálvária (téli jelenet)	
5.	1408. Ünnepek	tavasz (május)	Pogány tavaszünnepek (termékenységi-szerűelmi varázslás) A Vlagyimirba utazó Rubljov leskelődőként figyel a varázslást; majd végignézi társaival a szertartáson résztvevő falusiak üldözését.		
6.	1408. Az Utolsó ítélet	nyár	A nagyherceg megbízásából a vlagyimiri Uszpenszkij székesegyházat kell Rubljov céhének kifestenie. A palotában Rubljov gondolatai: <i>IKor 13.</i> – Rubljov képtelen megfesteni az ember bűnösségét hirdető Utolsó ítéletet – a kisherceg palotaépítésére Zvenigorodban induló kőfaragó-építő céh tagjait a féltékeny nagyherceg megvakíttatja – a falra mázolt sárfoltól megrettenő együgyű lány reakciója újra alkotásra ösztönzi Rubljovot (bibliai felolvasás: <i>IKor 11</i>)		(anti-ikon: Rubljov a kőfaragó céh megvakíttatását követően, kétségbeesésében a templom fehér falára sárfoltot mázolt)
7. II. rész	1408. A rajtaütés	ősz	Vlagyimir lerohanása – a nagyherceg távollétében – az áruló fivér (kisherceg) és egy tatár vezér összefogásával. – pusztítás, rablás, erőszak, kínzás – az Uszpenszkij székesegyház kifosztása és felégetése – Rubljov megöli az együgyű lánnyal erőszakoskodó orosz támadót – Rubljov fogadalma: vezeklésként nem fest és nem beszél többé	A lemészárolt vlagyimiriakkal teli székesegyházban Rubljov a holt Feofán szellemével beszélget	az Uszpenszkij székesegyház falfestményei, a felgyújtott <i>Deézisz</i> ikon
8.	1418. A hallgatás	tél	Rubljov hallgatási fogadalma. Az Andronyikov kolostorba is betérő portyázó tatár csapat magával viszi az együgyű lányt.		
9.	1423. A harang	tavasz – nyár – ősz – tél – tavasz	Borisz, a harangöntő legény fanatikus munkája – Rubljov figyelemmel kíséri a heroikus folyamatot, majd feloldja vezeklő fogadalmát: ismét festeni fog		
10.	– Epilógus		A 9. epizód záró képe (Borisz és Rubljov melletti) tüzrakás izzó zsarárnoka színesre vált; majd Rubljov ikonjai láthatóak. Záró kép: esőben ázó kipányvázott lovak		12 Rubljov ikon* (eredeti alkotások)

* A film végén színesben bemutatott Rubljov-ikonok: *Szentek csoportja* – *részletek; Bevomulás Jeruzsálembe; Krisztus születése; Megváltó a mennyi erőkkel; Krisztus színeváltozása; Lázár feltámasztása; Krisztus megkeresztelése; Angyali üdvözlés; Krisztus születése; Ószövetség Szentháromság; Szent Mihály; Krisztus.*

- Bicskov, Viktor: *A bizánci esztétika*. Bp.: Gondolat, 1988.
- Bunge, Gabriel: *A Szentháromság ikon*. Nyíregyháza: 1994.
- Florenszkij, Pavel: *Az ikonosztáz*. Bp.: Corvina, 1988.
- Kovács András Bálint–Szilágyi Ákos: *Tarkovszkij. Az orosz film Sztalkere*. Bp.: Helikon, 1997.
- Lazarev, Viktor: *Rubljov*. Bp.: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963.
- Lazarev, Viktor: *Bizánci festészet*. Bp.: Magyar Helikon, 1979.
- Lazarev, Viktor: *Középkori orosz festészet*. Bp.: Magyar Helikon, 1975.
- Lihacsov, Dimitrij Sz.: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán*. Bp.: Gondolat, 1971.
- Ruzsa György: *A régi orosz festészet kapcsolatai*. Bp.: Balassi Kiadó, 1998.
- Ruzsa György: *Feofan Grek*. Bp.: Corvina Kiadó, 1982.
- Schönbronn, Christoph: *Krisztus ikonja*. Bp.: Holnap Kiadó, 1984.
- Tarkovszkij, A.–Konszalovszkij, M.: *Az ikonfestő*. [forgatókönyv] Bp.: Gondolat, 1972.
- Tarkovszkij, Andrej: *A megőrkített idő*. Bp.: Osiris, 1998.
- Tarkovszkij, Andrej: *Napló*. Bp.: Osiris, 2002.
- Uspenszkij, Leonyid A.: *Az ikon teológiája*. Bp.: Kairosz–Paulus Hungarus, 2003.
- Filmvilág, 1989/5. (1967-es Tarkovszkij-interjú; Moszfilm dokumentumok; Szolzenyicin: *A Rubljov-film*.)

JEGYZETEK

- 1 Az „IMAGE / TEXT / MULTIMEDIA. Reprezentáció a multimediális korban” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. (Szeged, SZTE, 2005. 04. 25–27.)
- 2 Andrej Arsenyevics Tarkovszkij (1932–1986) orosz filmrendező. A moszkvai filmfőiskolán végzett tanulmányait követően (1954–1961) 1962-től készített mozifilmeket, amelyek – filozofikus tartalmuk, különleges képi világuk, atmoszférájuk révén – a művészfilmek élvonalába tartoznak.
- 3 Andrej Rubljov (1360/1370 k. – 1430) orosz szerzetes-ikonfestő, a középkori orosz művészet kiemelkedő alakja. Ikonfestői tanulmányait a Szergej Pószad-i Troica-Szergejjeva kolostorban végezte, majd Moszkvában és Vlagyimirban alkotott. Legjelentősebb és leghíresebb művét, az Őszöveségi Szentháromság-ikont annak a Szergej Radoznyesszkijnek az emlékére készítette, aki

- az orosz hercegségek viszálykodásának megszűntéért küzdött és az orosz népet rablótámadásokkal fosztogató tatárok elleni nemzeti összefogást tűzte ki célul. Szergej törekvéseinek eredményét jelezte az 1380-as kulikovói győzelem a tatárok felett.
- 4 Viktor Lazarev Rubljovról írt monográfiája 1960-ban jelent meg Moszkvában (magyar kiadás: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963); Lihacsov, D. Sz.: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán*. című műve 1962-ben jelent meg Moszkvában (magyar kiadás: Bp.: 1971.) A jellegzetes értékelés: Rubljov: „az ősi Oroszország legnagyobb művésze” (Lihacsov, 125.); A rubljovi stílus értékelésekor Lazarev, az „ember iránti bizalom” kifejeződését emeli ki. (Lazarev, 1963:11.) Andrej Konszalovszkij – Andrej Tarkovszkij: *Az ikonfestő. Andrej Rubljov*. (A forgatókönyv alapjául szolgáló filmnovella.) Iszkussztvo Kino 1964-es (5., 6.). magyar kiadás: Lásd szakirodalmi jegyzék
 - 5 A film 1966-ban készült el; a szovjet hatóságok 3 évig nem engedélyezték a bemutatását, majd 1969-ben csak a cenzúrázott változat kerülhetett a mozikba. A film 1969-ben a Cannes-i Filmfesztiválon a nemzetközi filmkritikusok díját nyerte el. A Rubljov-film elleni fő vádpont a „naturalizmus”, a kegyetlenség öncélú esztétizálása. Vö.: *Filmvilág*, 1989/5. Szolzenyicin: *A Rubljov-film*.
 - 6 Tarkovszkij, 1998:33.
 - 7 Tarkovszkij, 1998:89.
 - 8 1405 körül írt kolostori évkönyv említi Rubljov nevét először: a moszkvai Kremlben a Blagoveszcenskij-székesegyház ki-festésében vett részt Feofan Grek, Prohor, Andrej Rubljov szerzetes. Lazarev, 1963:12.
 - 9 Lihacsov, 121.; vö.: Uspenszkij, 180–181.
 - 10 Tarkovszkij, 1998:89.
 - 11 Tarkovszkij–Konszalovszkij, 173.
 - 12 Tarkovszkij, 1998:187.
 - 13 Tarkovszkij–Konszalovszkij, 25.
 - 14 „S minden asszony, aki fődétlen imádkozik vagy prófétál, szintén szegényt hoz fejére. Éppen olyan, mintha megnyírták volna” 1Kor 11,5–6.
 - 15 Ivan, tveri nagyfejedelem 1408-ban Jedigej tatár kán vezérrel Moszkvát és az északkelet-orosz városok fosztotta ki, kihasználva I. Vaszilij moszkvai fejedelem litvánok elleni háborúját. Lásd Lihacsov, 160.
- A moszkvai nagyfejedelem nemzeti egy-ségre törekvő politikáját a XV. századi bel-viszály fekezte le (politikai gyilkosságok,

mérgeзések, megvakítások): 1431–1450 között II. Vaszilij Tyomnij (Vak) moszkvai nagyfejedelem és nagybátyja (Jurij, zvenyigorodi fejedelem), unokafivérei közötti harc. Lásd Lihacsov, 12.

- 16 Ez a hármas csoportozat eredeti ikonográfiai hagyománya az ortodox egyházban alakult ki a VI. század során; a XI. századtól a bizánci templomok ikonográfiai programjának fontos eleme; az Utolsó ítélet ábrázolásához kapcsolódva.
- 17 A Diocletianus korában mártírhálált halt keresztény római katonatiszt vértanúlegendáját a XI. század során kapcsolták össze a sárkányölő ősi (számos mitológiából ismert) mondájával, megteremtve ezzel a gonosz erők ellen sikerrel küzdő keresztény lovag mintaképét, Szent Mihály arkangyal földi megfelelőjét. (Seibert, J.: *A keresztény művészet lexikona*. Bp.: Corvina, 1986.)
- 18 Tarkovszkij–Konszalovszkij, 173–175.
- 19 Lihacsov, 127.; Lazarev, 1975:132.; Lazarev, 1963:11.
- 20 Florenszkij, 120.
- 21 A 692-ben összehívott V–VI. Konstantinápolyi zsinat 82. kánonja rögzítette a liturgikus művészet elméleti alapját, az egyház ikonokkal kapcsolatos tanítását: „az ortodox tanítás egyedüli közvetítőjeként a meghatározott módon megalkotott, a szellemi valóságot megmutató, realisztikus képmást ismeri el”. Lásd Uspenszkij, 56.
- 22 Alexandriai Cirill / Kiriillosz (IV–V. század) pátriárka a tűz által átszellemített paraszat Krisztus kettős természetének és a bűnbocsánat kifejezőjeként értelmezi (Schol.IX. 75, 784.). Lásd Schönbronn, 71–86.
- 23 Tarkovszkij, 1998:81.
- 24 Florenszkij, 6.
- 25 „...az ortodox tanítás egyedüli közvetítőjeként a meghatározott módon megalkotott, a szellemi valóságot megmutató, realisztikus képmást ismeri el. [...] a történeti valóság és az isteni kinyilatkoztatás valóságának megjelenítése az egyház lelki tapasztalatának megfelelő, meghatározott formák segítségével.” Uspenszkij, 59.
- 26 Florenszkij, 10.; vö.: 16., 33.
- 27 Tarkovszkij, 1998:77.
- 28 Tarkovszkij, 1998:77.
- 29 Tarkovszkij, 1998:81–82.
- 30 Tarkovszkij, 1998:89.
- 31 Tarkovszkij, 1998:46–47.; 108.; Tarkovszkij interjú 1967-ből. *Filmvilág*, 1989/5.
- 32 Tarkovszkij, 1998:66.
- 33 Tarkovszkij, 1998:105.
- 34 Tarkovszkij interjú 1967-ből. *Filmvilág*, 1989/5.
- 35 Tarkovszkij, 1998:37.

1. A XVI–XVII. század fordulóján működő itáliai hivatásos színtársulatok tevékenységének – az elméletnek és a mögötte húzódó gyakorlatnak – a feltárása esetében az első lépésként szükséges megkülönböztetnünk és átgondolnunk néhány alapvető, ma is használatos fogalmat és szót, amely a korabeli írásos és szóbeli kultúrában mást is jelenthetett. Az egyik legfontosabb ezek közül a 'színház' (*teatro* vagy *theatro*), amelyet az 1600-as években számos színházon kívüli jelenségre is használtak. E szó jelentésmezeje igen tágnak bizonyul a korban, és ha a két leggyakrabban használt jelentéstől – egy adott pillanatban és helyen az emberek egy csoportja egy másik ember-

A másik átgondolandó szó a '*spettacolo*', amelyet leginkább színházi előadás-ként fordítunk magyarra, de amely nem feltétlenül jelenti a mai értelemben vett színházi előadást, vagyis egy dráma színrevitelét, előadását, eljátszását. A vizsgált korban ennek a szónak időnként semmi vagy kevés köze volt a színjátékos tevékenységhez, a színjátékhoz vagy az irodalmi alaphoz, a drámához. A *spettacolo* inkább olyan gyűjtőnév, amely alá minden, főként a látással megragadható, érdekes, különleges, furcsa, szép vagy fenséges, csodálatos, más és más felépítésű és koreográfiájú látványosság tartozott. Olyan eseménynek tekinthető reprezentációról volt szó ez esetben, amely inkább köthető a ké-

Demcsák Katalin

Színházmánia

A színházi szakszavak jelentései és a *commedia dell'arte* elmélete

csoport előtt úgy tesz, mintha más volna, mint aki, és előad, eljátszik egy nem valós, de reális, fiktív cselekvéssort, illetve az az épület, tér, hely, ahol mindez lezajlik – eltekintünk, és a szó mögé pillantunk, meglepő eredményre juthatunk.

A Cinque- és Seicento „színházmániája”, amelynek gyökerei valószínűleg az antik kultúrából erednek, olyan jelenségek, dolgok, emberi cselekvések és törekvések egymás mellé rendelését és egy néven (*teatro*) nevezését takarja, amely olykor igen távol esik a mai színház-fogalmunktól, és kevés köze van a színjátszás korabeli formáihoz, műfajaihoz.¹ Inkább valamiféle széleskörű világlátásról van szó ez esetben, amely metaforává alakította a színházat, ezért ha valóban a színjátszásról, színjáték-formákról, a színészi, dramaturgiai alkotófolyamatokról és befogadási szokásokról kívánunk képet alkotni magunknak, nem csak és nem elsősorban a színház névvel illetett jelenségekre és dolgokra érdemes koncentrálnunk.

pekhez, a festményekhez, a festőiséghez, mintsem a drámák színreviteléhez.

A reneszánsz udvari vagy városi „színház” szervező egysége, az ünnep például olyan látványosság-műfajokat és formákat tartalmazott a Cinquecento elejétől kezdve, amelyeket kevéssé tarthatunk színházi előadásnak: a *trionfórol*, a bevonulásokról (*entrare trionfali*), a legkülönfélébb ünnepi menetekről (*cortei*), a bankettekéről, a *palió*król, azaz versenyekről, csoportos vagy páros bajvívásról, harci játékokról, lovagi tornákról, vízi csatákról (*tornei*, *giostre*, *naumachie*) van szó.² Az ugyanezen az ünnepeken előadott színházi előadásokat pedig gyakran nem is illették e szóval. A drámák – legtöbbször komédiák –, vagy eklogák, dialógusok előadása csak az egyik része volt a látványosságnak. Ha pedig a komédiák el is különültek minden más látványosság-formától és önálló színházi eseményként jelentek meg, az előadásban (*rappresentazione*) használt közjátékok képviselték elsősorban a látványosságot (*spettacolo*).³

Igaz, hogy a reneszánsz színház részének tekinthető eseményeken a látványos diszletek, a megkoreografált táncok és mozgások, a mitológiai és allegorikus alakok csodálatos feltűnése és átalakulása a diadalszekerek jövés-menése közben vagy a harci játékok és versenyek előtt olyan komplex látványdramaturgiára épülő szervezet részeként jelentek meg, amelyet mindenképpen megkomponált előadásnak kell tekintenünk. Előadásnak (*rappresentazione*), színháznak és fikciónak, hiszen például 1579-ben Firenzében I. Ferenc és Bianca Cappello esküvői ünnepségén azok a Vénuszt követő Fúriák, akik tüzet okádtak farkukból és szájukból, nem voltak valódi fúriák, ahogyan Vénusz sem volt maga a földre szállt istennő, hanem csak úgy tett, mintha az lett volna.⁴ A nem valódi, előadott és színháziasított (teatralizált) Fúriák és Vénuszok esetében talán még könnyen elbánunk a szavakkal, de hogyan határozzuk meg például X. Leó pápa 1515-ös firenzei látogatásának nyitányát, a győzelmi bevonulást? Vajon ebben az esetben a Medici család prominens tagja egy színházi előadásban játszó színész-e? Vagy egy szimbolikus és fiktív hódítás végrehajtója? Egy kulturális performansz előadója? Esetleg egyszerűen egy főszerep, a hatalom mozgó emblémája?⁵

Mindez újabb kérdéseket vet fel: vajon hol kezdődik itt a színház, és milyen viszonyban áll azzal a színházzal, ahol műkedvelő vagy hivatásos színészek adnak elő és mutatnak be drámákat, és bennük egy világot reprezentálnak? Vajon színháznak tekintsük-e bármely dolog előadását, ábrázolását, reprezentációját, látvánnyá avatását? A *spettacolo* és a *teatro* szavak önmagukban nem vezetnek el ahhoz a hivatáshoz és értelméhez, amelyet a színjátszást művelő színészek mesterségként választottak Itáliában, és amely a fent említett látványosságokhoz képest más volt. Ha a mesterség értelmét és célját tartalmazó elméletek nyomát kutadjuk, ezek mellett számot kell vetnünk azokkal a jelenségekkel is, amelyek az írásos kultúra mellett létező népi vagy szubkultúrák játékhagyományait képviselték, és amelyek a színház szó a legkevésbé sem vonatkozott.

A Cinquecento és Seicento Itáliájában a színház számos különböző formában és különféle kulturális közegekben virágzott. Reneszánsz udvarok, akadémiák, városi előjárók és polgári szervezetek, egyházi és világi iskolák rendeztek világi és egyházi ünnepek alkalmával színházi előadásokat. A legnevesebb írók írtak különféle műfajú darabokat, a legismertebb építészek terveztek és építettek színházépületeket vagy előadások befogadására alkalmas tereket és színpadképeket, hogy aztán írók és építészek, festők és udvari emberek, egyházi emberek és polgárok együtt vegyenek részt az előadások kivitelezésében, a szervezésben, a tervezésben és olykor a rendezésben és a színjátszásban is.⁶ E kor emberei számára a színház természetes közegként jelent meg, hiszen a terek, utcák, termek, paloták, piacok egyik pillanatról a másikra színházi előadások helyszíneivé válhattak. Ezeken a színházzá alakított helyeken ugyanaz a személy néző és nézett, befogadó és színjátész is lehetett egyszerre. Ezek a sokrétű és különféle kulturális közegekben létező színházi tevékenységek azt sugallják, hogy e kor emberei életében a színház jelentős és *potentans meghatározott* funkciót töltött be.

Erre engedne következtetni az a már említett „színházmánia” is, amelynek alapvető jellemzője, hogy a színházi szakszavak többségét – mint színház, színpad, előadás/látvány (*spettacolo*), komédia és tragédia, előadás (*rappresentazione*) – mindenféle, olykor egymástól távol álló és különböző dolgok megnevezésére használták Itáliában. A színházi fogalmak a köznyelv részévé váltak, így azt gondolhatnánk, hogy e kor emberei olyan világban éltek, ahol az általunk *művészetként* ismert színház szinte mindig és mindenütt jelen volt, a maga konkrét funkciójával, technikáival, esztétikai értékével. A színházi szavak „mániakus” használata azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban színházzal vagy a hozzá kapcsolódó dolgokról van szó a ránk maradt, különböző műfajú szövegekben. A dolgok színháziasításai nem közvetlenül érintették az adott színházi kultúrát, mégis kötődtek hozzá. Olyan háttérként, gondolkodásbeli alapként szolgáltak, amely

befolyásolhatta a hivatásos színházi szakemberek munkáját és elméletét.

2. A színészek írásainak esetében sem biztos, hogy a színház (*teatro*) szó a színházi előadások bemutatására szolgáló helyet vagy az előadást, esetleg a színpadi művek írásban megjelent korpuszát jelenti. Noha Giovan Battista Andreini⁷ írásaiban időről-időre feltűnik e szó, konkrét jelentésében nem lehetünk biztosak. Az esetek nagy részében a színház szó mindenképp valamiféle térre, helyre vonatkozik, amely azonban nem mindig konkrét színházépület. Néhány jellegzetes példa megvilágíthatja ennek a színháznak nevezett helynek az összetettséget és többarcúságát szerzőnk esetében.

55 K É K

Az 1604-ben megjelent *La saggia Egiziana* című párbeszédben Ergasto – aki a történet szerint a világ és főként a színház hazugságaitól menekülve az erdő mélyén, magányosan él – a színház szót olyan komplex értelemben használja, amely egyesíti a színházi teret, a színpadot, az előadásokat és a színészi mesterséget. „Valaha a színházak (*teatri scenici*) rajongója voltam, annyira, hogy sok ezerszer léptem ilyen helyre.”⁸ A *teatro* – és a szinonimaként használt *scena* – tehát olyan hely, építmény, létesítmény, ahová be lehet lépni. Néhány sorral később a színházi előadás vagy művészet elvetemültségéről van szó egy olyan hasonlatban, amelyben a fiatal férfi ezt a művészetet a szépséggel és illatával csábító rózsabokorhoz hasonlítja, amely csak látszólag gyönyörű, de valójában gonosz, hiszen a tuskéi sebeket okoznak. Ez a művészet (*arte*) hasonlóan a rózsához magához vonzza a gyanútlan embert, majd sebet ejt rajta.⁹ A színház olyan helyszín, ahol elvetemült és veszélyes gyakorlatot folytatnak.

A párbeszéd másik szereplője, az idős egyiptomi asszony, aki próbálja meggyőzni a fiatallembert a színházi előadások hasznáról és nemeségéről, válaszában a színház szót szintén előadások befogadására alkalmas helyszin megjelölésére használja, ám azt összeköti egy másik hellyel vagy térrel, amelynek látszólag semmi köze a színházakhoz és a színházakhoz.

„Te, a jóra vak vakond és a hibákra Árgus szemmel néző. Gondolkodj! Azzal, hogy elmenekülsz a pompázatos színházak elől, egyúttal eltávolodsz az egész világ Egétől is, a fenséges színpadtól, ahol minden tanult lélek megtanul örökkévalóvá válni”.¹⁰

56

K É K

Az idős hölgy az egész világ Ege (*Ciel del mondo tutto*), a világmindenség és a színházak között létesít szoros kapcsolatot, mintha a két világ, az égi és a színházi egymás nélkül nem léteznének, és ez a világok közötti kapcsolat azért is fontos, mert itt, ebben a kettős világban tanulhatja meg a tanulni vágyó azt, ami az örökkévalósághoz vezet. Noha ezek a mondatok nem egyértelműek – vagyis nem tudjuk meg, hogy a színpadon játszó tanult fők jutnak-e el az örökkévalósághoz vagy a nézők, illetve minden résztvevő –, magának a kapcsolatlétesítésnek a ténye két dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy amikor Andreini a színházról ír, nem lehetünk biztosak abban, hogy miről is beszél: a világról, a színházról, az Univerzumról vagy az isteni teremtről. A két tér közötti szoros kapcsolat, már-már „egyesülés” másrészt új értelemmel ruhazza fel a színpadokon látható előadások és a színpadtér jelentését is. A színházi előadás nemcsak az emberi lét szféráját érinti, nemcsak az emberek tetteit mutatja be, hanem lehetővé teszi az isteni

és emberi világ közötti kapcsolatok megértését is, és elősegítheti a két világ között létesült határ átlépését is.

A színházi pompa kérdése, amely a *La saggia Egizianaban* az előadások látványban megjelenő minőségére utal, a *La Ferinda* című „kísérleti” komédia olvasókhöz írt előszavában is előkerül,¹¹ és ott egyértelműen a színházi előadás terére jellemző látvány értelmében szerepel. A pompa a színpadképben, a díszletekben, a csodálatos színváltásokban és a ruhák, a kellékek gazdagságában jelenik meg, míg a színház itt az a – többnyire udvarokban vagy városi középületek termeiben található – hely, ahol az operákat (*opere recitative*) adták elő, és amelyeket látva Andreini dramaturgiai és látványdramaturgiai szempontból hasonló jellegű, felépítésű komédiát próbál írni.¹²

La Centaura című darab nézőkhöz írt előszavában szintén szóba kerül a színházi pompa kérdése, ahol a színház szó az előadások színhelyét jelöli. Itt, ebben a térben a címszereplő Kentaurnő és egyúttal a darab furcsa alakja a nő, az állat és a királyi vér egyesülésében képviseli az emberi létezés különböző tereit: a várost, a vidéket és a királyi, hercegi udvart.¹³ A Kentaurnő és az ő testében megjelenő darab szörny-alakja egyetlen egységbe, egyetlen testbe sűríti az emberi létezés egymástól elszakított tereit. Ez a furcsa, valószerűtlennek tűnő egyesítés nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy kritikát fogalmazzon meg korának színházi szokásaival szemben. Az egymást többnyire nem ismerő ikrek színpadi megjelenésével kapcsolatban a kortársai szemére veti, hogy azokat egyforma ruhában jelenítik meg a színpadon, hogy ezzel az egyformasággal a színházi pompát hozzanak létre. Ezt a *csak* gyönyörködtetésre és a szem éhségének kielégítésére szolgáló eszközt veti el Andreini. Valóban – írja – dicséretre méltó a színházi pompa, „de a természetes, és nem a csodálatos”.¹⁴ A látványnak nemcsak gyönyörködtetnie kell, hanem mindekelőtt úgy kell felépülnie, hogy a színpadon látott dolgok hihetőek, valószerűek is legyenek. A képzelt állat furcsa, a tapasztalati világban nem létező, szörnyyszerű alakja mesterkéltségében

válik valószerűvé és hihetővé a nézői fantázia számára, míg az emberi alakok földi jellege megköveteli a hihetetlen elemek kiszűrését.

Az előadások alapanyagára utal egy másik, Andreini által gyakran használt meghatározás, amely szintén színhely értelmében használja a színház szót. „A tér (ti. a városi tér) nem más, mint az emberi esetek színháza” – írja Andreini a *Lo Schiavetto* című komédia olvasókhöz írt előszavában.¹⁵ A városok terei tehát színházak is egyúttal, ahol az emberek tetteit, cselekedeteit, viselkedését láthatja a néző, aki esetünkben épp egy színész. A néző-színész ezeket az eseteket viszi majd el egy másik térbe, a színpadra, ahol aztán a tereken életüket élő „színészek” nézhetik meg a komédiát, viszontlátva önmagukat. Az élet színházként (komédiaként vagy tragédiaként) való értelmezése, amely már Platon *Phileboszában* (50 b) is megjelenik, itt a színjátások gyakorlatára helyezi a hangsúlyt, akik ezt a tereken ellesett életet jelenítik meg a színpadon.¹⁶

A *Teatro celeste* című szonettgyűjteményben szintén több jelentésben szerepel a színház szó. Ebben a műben a színház és a színpad kifejezések már megkülönböztethetetlen szinonimákká válnak, és itt minden korábban említett jelentés egyesül: a földi életvilágot és az előadásokat befogadó színpadot, az égi és a földi szférát, a színházépületeket és színháztermeket, az előadásokat ugyanaz a két szó jelöli. A szonettekben a színház a leggyakrabban olyan tér, helyszín vagy épület, pompázatos színpad, ahol a helyes emberi élet válik *láthatóvá*, és ahol a színészek – az égben szentté váló színészek – művészetének köszönhetően az *erény* győzedelmeskedik.¹⁷ Ám e konkrét tereken túl maga az ég is színházzá válik, ahol a Nap és a Hold a színjátkozó, az angyalok körtáncot járnak, vagy a kar tagjaiként, illetve nézőként töltik idejüket, és ahol földi életük bevégeztével a szent színészek folytatják ragyogó művészetüket.¹⁸ Ebben az égi színházban a leghatalmasabb művész maga Isten, aki a szüzsét írja: „Ott, a Hold és a Nap fákláinak fényében / A három személyű Író hatalmas szüzsét áraszt, melynek nézője az üdvözültek raja”.¹⁹ Az ég, az isteni szféra egyesíti a különféle színházakat. Itt a színjátás olyan, egymástól különböző tudásokat

egyesítő „mesterségge”, technévé válik, amelyet szinte minden égi lakó – az égitestek, az angyalok és a megüdvözült színeszek – ismer és gyakorol. A tánc, az ének és a beszéd egyesülése szolgálhatja az isteni alkotást, mindenek eredőjét, az írást, az isteni szóból szótt történetet. A logosz ebben az égi színházban minden cselekvés alapját képező szűzsé, a történet, amely a teremtő írásnak köszönhetően adja meg az egész létezés rendjét.

Andreini írásaiban a színházi tér és a benne folyó tevékenységek, gyakorlatok sora különféle dimenziókban jelenik meg tehát, túlmutatva az általunk megszokott jelentéseken. Ez a tér-képzet néhány kérdést vet föl. Vajon Andreini bízott és Bevilacqua szavaival élve „aberrált” fantáziájának köszönhető-e csupán, hogy a színház és a színpad szót ilyen tág jelentéstartományban használja? Ezek a jelentések egyéni teremtettségek köszönhetőek, vagy tükrözik azt a kultúrát is, amely metaforává avatta a színház szavait? Ha Andreini ismerte és használta a környezetében használt színház-metaforákat, vajon csak adoptálta ezeket? Költői és intellektuális közhelyek ismételtetéséről van szó csupán? Vagy a színház szó egyes metaforikus, szimbolikus és konkrét jelentéseinek kiválasztásával és egyesítésével Andreini valami látszólag dolgot akart közölni az olvasóval?

E kérdésekre akkor kaphatunk elfogadható és érvényes válaszokat, ha a színház szó lehetséges jelentései nyomába eredünk. Andreini, az egyetemet végzett, művelt polgár, aki udvari és akadémiai körökben forgott, feltehetőleg igen széles kitekintéssel rendelkezett a különféle színházakkal kapcsolatos elképzelésekre, és nem csak saját közvetlen környezetének gondolatait ismerhette. Mint láttuk, a színház szó az esetek többségében olyan helyet, teret, építményt vagy helyszínt jelöl szerzőnknek, amelyben a földi vagy az égi lét, az emberi élet vagy az isteni princípium és történet jelenik meg. Tér, amely magába foglalja a létezés valamely aspektusát, legyen az valóság, fikció vagy az érzékelhető világon túli lét. A kiindulópont mindhárom esetben az a térforma, amely maga a színházépület, amelyet a Quattrocento humanistái alkottak meg újra,

antik mintára, Vitruvius *De architectura* című könyve nyomán. [...]

3. A XV. századi kísérletek olyan színház feltalálását célozták meg, amely a reneszánsz város középponti építményeként az antikvitás újjázületésének csodáját celebrálhatta a város terében. Az elmúlt évtizedek kutatásai rámutattak, hogy a Vitruvius-magyarázatok jó része inkább utópisztikus elképzelés, kulturális termék, egy-egy intellektuális közösség együttműködésének papírra vetett gyümölcse volt, mintsem konkrét, színházi előadásokat is befogadó épület terve.²⁰ A tér különféle képzetek születtek meg egy-egy adott kulturális közeg elvárásai és szellemi erőfeszítései nyomán, és ezek közül most két, a témánk szempontjából jelentősnek látszó kísérletet vázolok fel. Mindkettő különlegessége a színház szó használatában áll, amelyekben még nem egy szilárd, számunkra is ismerős színházi kultúra sejlik föl, hanem, mint Ruffini állítja, olyan komplex kultúra, „amely az antikvitáson keresztül próbálja megmészesíteni saját tervét (*progetto*)”, amely a városban és a város számára feltalál egy pontatlan és kusza színház-koncepciót, kulturális funkciót, és hozzá rendel egy gyakorlatot, az ünnepet.²¹ A színház épülete „erős metaforikus értékkel születik, a reprezentációs gyakorlatoktól függetlenül”.²² Épp ez a metaforikus érték, alakulófélben lévő színház-koncepció és kulturális funkció köti a kísérleteket Andreini szintén formálódó elméletéhez. Ahhoz a mesterséghez, amelynek megalapítása épp Andreini és kortársai erőfeszítésének köszönhető, és amely reprezentációs gyakorlatként keresett magának helyet az itáliai félsziget városaiban. A Quattrocento építészének virtuális színházépületei az elfogadott és szilárd tér képzetét jelenthették a Seicento színeszeinek, akik például angol kortársikkal ellentétben nem rendelkeztek állandó színházépületekkel, ahol egy-egy közösség által elfogadott tevékenységként folytathatták volna mesterségüket.

A színházépület színházi kultúráról és gyakorlatról független megalkotásának egyik legnyilvánvalóbb példája a Filaretének nevezett Antonio Averulino

színháza, amely – állítja Franco Ruffini – „emlékezetben és képzeletben kirajzolódott lelet”.²³ Noha Filarete Vitruvius nyomán és az antik építészet romjai alapján igyekezett megrajzolni a színház épületét és belső terét, mégis inkább szimbolikus „épületet” alkotott meg. A *Trattato di architettura* (1460–64) című könyvben leírt épület, amely „kerekek és négyszögű”, elsősorban használatán keresztül tárja fel valódi értékét. Ez a színház nem előadások befogadására szolgáló épület, hanem inkább saját építészeti volumenében látványként feltároló ház. A „Bűn és az Erény háza”, amely gondolatban különböző utakon járható be,²⁴ hogy az ember végül a Bűn vagy az Erény kép-

57 K É K

másához érjen el. Ez a színház tehát utakat foglal magában, és ezek használata, végigjárása adja meg azt a szimbolikus jelentést és funkciót, amely miatt a színházak sorában érdemes megemlítenünk ezt a korai elképzelést. Ruffini igen részletes ikonológiai és kontextuális elemzése nyomán világossá vált, hogy Filarete Vitruvius-interpretációja elsősorban nem téves elemzés, hiba és az antik példa félreértése, hanem sokkal inkább az építész saját korának, kulturális közegének és igényeinek megfelelő színház terve, amelynek funkciója épp e kultúra elvárásaihoz igazodott. A Bűn és az Erény háza olyan tér, amely minden lehetséges életutat magába foglal.

Aki belép ide, már a kapunál eldöntheti, hogy a bűn vagy az erény útját választja-e. A bűn útja sokkal könnyebb és kellemesebb minden más útnál, hiszen „jutalmak” és „megtisztetések” közepette a testi örömök (Vénusz oltalma alatt a testi szerelem, Bacchust követve a mulatozás, és minden más vigasság, tánc, játék) várnak

a belépőkre. A *via voluptaria* az izolált, de megtúrt bűn útja, amelyen kelle-
mes járni, de amely „nem vezet dicső-
séghez” vagyis az Erényhez,²⁵ hanem
lefelé, magához a Bűnhöz juttatja el a
vándort. Az Erény szobrához két út
vezet Filarete színházában. Az egyik, a
via activa, amely a „testtel-lélekkel va-
ló gyakorlatozás” különféle helyszíne-
in keresztül vezet.²⁶ A másik út, a *via
contemplativa*, a szellemi felemelkedés
útja, amelynek állomásai a korabeli
oktatás állomásaival egyeztek meg.

A *via contemplativán* az első lépést az
Erény felé az olvasás elsajátításával lehet
megtenni ebben a színházban: az olvasó-
termekben, vagy műhelyekben („bot-
teguccia”), minden tudományt olvasnak az

Ruffini elemzése arra mutat rá, hogy a
Bűn és az Erény háza „a szellemi fel-
emelkedés általános tervének képte-
remtő megnyilvánulására” kiválasztott
hely. Olyan tér, amelyre és amelyet
nézve „egy etikai terv célkitűzésére” le-
het emlékezni.³⁰ Maga a színházépület
válík „látni való tárggyá” (*spettacolo*),
amelyet szemlélve a közösség tagjai
magukra ismerhetnek. Nem valós, ha-
nem kitalált tér ez, a „funkciók tökéle-
tes tere”, amely önmaga testében hor-
dozza értelmét.³¹ A színházépület mint
láttnivaló tárgy, amelyben utak, hidak,
lépcsők, szobrok vannak, Leon Battista
Alberti hatását tükrözi Filarete kísér-
letében. Alberti úgy beszél a színházról,
mint ami „nyílásokból, vagyis lépcsők-
ből és főként ajtókból és ablakokból”
álló épület, ahol az ablakokat oly mó-
don készítették el, hogy az, „aki belül
van, látható legyen és ugyanakkor
láthasson”.³² A színház lényege a látás-
ban és láthatóságban rejlik, és maga az
előadás, legalábbis abban az értelemben,
ahogyan ezt a szót mi használjuk,
nem kap helyet a színház terében.

Alberti hatása, és a látás, láthatóvá tétel
gondolata irányította azt a másik tervet
is, amelyet témánk és szerzőnk szem-
pontjából fontosnak ítéltünk. Cesare
Cesariano Vitruvius kommentáráról és
színháztervéről van szó. A Cesariano ál-
tal elképzelt színház is olyan jellemzők-
kel rendelkezik, amelyek eltérnek mind
az általunk ismert színház felépítésétől,
mind annak funkciótól.³³ Míg Filarete
színháza inkább szimbolikus értelmet
sugalló, az erény és a bűn útját magába
záró épület, amelyben a színházi elő-
adásnak nem jut hely, addig Cesariano
épületében már az előadás gondolata is
megjelenik. Sőt, az, ami első pillantásra
amfiteátrum alakját öltő kör alapú szin-
háznak tűnik – vagyis maga az egész
épület –, színpad lesz, a „szent szoba”,
amelyet egy másik amfiteátrum vesz kö-
rül, a nézőknek helyet biztosító épület.³⁴
Két színház egyesül ebben az elképze-
lésben: a nézők számára emelt épít-
mény, a nagyobbik amfiteátrum, ahol a
nézők (*spettatori*) várják (*aspettano*) az
előadást, és a kisebb amfiteátrum, a
színházi előadás (*Theatrale dimonstra-
tione*) „szent szobája”, a három emeletes
színpad-torony.

A színpad-épület három emelete, a
három rend ad helyet a három „műfaj-
nak”. Középen a tragikus színpad eme-
lete vagy szintje (*Tragicae Scaenae*) he-
lyezkedik el a királlyal és a koronás dá-
mával, a királynővel, az udvarral és a
zenészekkel,³⁵ fölül a szatirikus szin-
pad (*Scaena Satyrica*) két szatírral, vagy
még inkább egy kecskebakkal és egy
hárpíával, a kéjvágy szimbólumaival,³⁶
míg az alsó szint a komédia színpada
(*Scaena Comica*), ahol „mindennapi
sorsú emberek” láthatók, egy senex,
egy adolescens és egy matróna vagy
meretrix,³⁷ valamint a lépcsők, ame-
lyeken a magasabb szintekre lehet fel-
jutni. Ennek a színpad-épület komple-
xumnak a központi helyén látható ki-
rály figurája alatti görög nyelvű felirat
így szól: „A jók (vagy a jó) tanítója és
ezért kész a megrovásra”.³⁸ A közép-
ponti elhelyezkedés, a király és az őt
körülvevő udvari emberek, de főként
zenészek képviselik ezen a színpadon
– vagy a szó más jelentéseinek megfe-
lelően színhelyen és tájékon – a jót,
amely megtanulható, és amelynek ré-
sze a dorgálás is.

A Cesariano színházában zajló taní-
tásnak az egyik fontos eleme a látvány,
amelyet itt valódi előadás (*representa-
tione*) formájában nyújtanak a nézők-
nek. A láthatóság, a „nyílások” itt is
fontosak, hogy a nézők „jól láthassák
az előadás csinálói és a bemutatott
dolgokat”.³⁹ Ebben az elképzelésben
már megjelennek a színészek is, az
előadás készítői, és van előadás is,
amelynek helyszíne egy különálló,
színpadra helyezett színpad, ahol kü-
lönöző dolgokat mutatnak be, ábrá-
zolnak, tesznek láthatóvá. Ami külön
érdekessége ennek a tervnek és a bele
álmódott előadásnak, az a nézővel
kapcsolatos elképzelés. A néző nem-
csak lát, megpillant, hanem a „vizuális
memóriájába” is elrejtí a látottakat. A
tanulásban fontos szerepet játszik te-
hát a vizuális memória, vagy emléke-
zet, amely elsősorban a lélek érzéki ré-
szével áll kapcsolatban. A néző ugyan-
is Cesariano elméletében olyan ember,
aki arra vár, hogy a lelkének érzékei
számára felkínált, bemutatott dolgo-
kat megpillantsa.⁴⁰ Ruffini ezzel kap-
csolatban megjegyzi, hogy „az előadás
(*spettacolo*) nemcsak szórakozás, ha-
nem olyan eszköz is, amellyel össze le-

58

K É K

oda érkezők, vagyis elsajátítják azt az
alapvető mesterséget (*techné*), amely a
tudományok megismeréséhez, elsajátítá-
sához szükséges. Az egyetemi tanulmá-
nyok előtti első tanulási ciklust (olvasás)
ebben a színházban is a matematikai és
geometriai ismeretek elsajátításának idő-
szaka – a második ciklus – követi,
amelynek célja főként a harmónia és az
arány megismerése. Mindkét helyen szí-
gorú és nehéz vizsgákat kell letenniük a
„diákoknak”, hogy tovább mehessenek a
hét tudomány útján, és elsajátíthassák a
trivium és quadrivium tudományait.²⁷
Ezt követi a hét erény, a kardinális és a
teológiai erények hidjain való átkelés,
majd a vándor a Műsák szobraihoz za-
rándokol el.²⁸ Az Erény szobrához veze-
tő út egyesíti a tudományokat, a művé-
szeteket, az erényeket, tehát minden le-
hetséges ismeretet, tudást és értéket, ám
ezek elsajátítása korántsem egyszerű, hi-
szen csak nehéz vizsgák letétele után
léphet tovább az itt haladó ember. Ne-
héz a szellemi út, de az Erény szobrához
érve aztán a színházi vándort hatalmas
ünneplésben részesítik.²⁹

het gyűjteni a népet, hogy tanítsák, nemesebbé tegyék, magasabb erkölcsiségre emeljék”.⁴¹

A tanításban a látvány mellett a beszéd is szerepet kap. Ennek külön tere a pulpitus, az a magas hely (*loco alto da orare*), ahol „a komédia költők a tárgy kezdetén örömmel látnak hozzá, hogy elmeséljék a meséiket” az embereknek. A beszéd fontos elem Cesariano szerint, hiszen tudós példák nélkül csak keveseknek adatik meg „a lélek bölcsessége”, noha az erre való természetes képesség, esszencia mindenkiben megtalálható.⁴² A pulpitus az a hely, ahol a komikus, a tragikus és a szatirikus költők összegyűlnek „a filozófusokkal, retorokkal és költőkkel és szent doktorokkal, főpapokkal, szerzetesekkel, kapitányokkal, hercegekkel és a katonaság hercegeivel, hogy ugyanazzal a szándékkal tanítsák a népet, és ez a tanítás a beszéddel zajlik”.⁴³ Ruffini elemzésében meggyőzően mutat rá, hogy „a színpad és azon keresztül a pulpitus *pars pro toto* az a hely, ahonnan minden egyházi és laikus autoritás tanítása a városlakók, a színházban összegyűlt nézők felé irányul: *par excellence* szent hely, legbenső természete szerint templom, „szent szoba”.⁴⁴ Itt, ebben a szent szobában a látvány, a színpadon megjelenő figurák, a közöttük létező kapcsolat, és a beszéd, az összes tanító beszéde egyesül, hogy elősegítse a városlakók felemelkedését.

A Cesariano által elképzelt és megtervezett színházban folyó tanítás, és a Filaretei színházba lépő ember „önművelő” utazása az Erényhez vezető úton épp a tanítás/tanulás vagy megismerés gondolatában egyesül, annak ellenére, hogy mindkét esetben inkább képzeletbeli cselekvésekről van szó. Ez a gondolat pedig a közel két évszázaddal később élt komédiás számára is lényeges. Andreini írásaiban és komédia meghatározásaiban, vagy a színház felállítását mesélő legendáiban a tanítás kérdése középponti szerepet tölt be. A komédiás szerint az antik társadalmakban a komédia-játszás a közösség szolgálatában álló eszköz volt, amellyel meg lehetett róni „az embereket rossz életük miatt”, és amelyet „eredetileg a filozófusok találtak fel, és aztán Arisztotelész tökéletesített, hogy megtisztítsa a bűntől és sugallja az erényt”.⁴⁵

Andreini ehhez hasonló eszköznek tekintti a komédiát, amely minden (szabad és mechanikai) művészetről szól, felhasználja és megismerteti azokat.⁴⁶ Andreini komédiákból épített városából a bűn sem hiányzik, éppúgy az élethez tartozik, mint minden erény és jó tett. Sőt, épp az emberi gyarlóság, az élet színházából ellesett helytelen cselekedetek és azok következményei képezik a tanulás alapját, amelynek folytatásáról a későbbiekben lesz szó.

A színház újjászületésének pillanatában tehát a megtervezett épület a bűn és az erény háza, vagy szent szoba, ahol egyetlen közös pontként a világ megismerése, a magas erkölcsiség, az erény elérése a cél. Mindkét esetben olyan, azonnal áttekinthető, látvány-tárgyként funkcionáló épületet terveztek meg az építészek, amely a szemléltetőben (vizuális memóriájában vagy a lélek érzelmi által) felidézheti a tanulnivaló lényegét. A vizuális memória fogalma és az épület-látványok felidézte lényeg, amely szintén képekben, szobrokban nyilvánkozik meg, egy másik, az eddigiektől mind időben, mind kulturális kontextusban távoli „színház” képehez vezet el bennünket. Giulio Camillo színházához, amely az emlékezet színháza, és ahol az épület szimbolikus jelentése erősödik meg.⁴⁷ A kortársak által „isteni Camillo” néven nevezett, és az utókor által is ismert humanista filozófus az emlékezet művészetének okkult, mágikus, misztikus filozófiából táplálkozó formáját, egy színházépületet tervezett, amelynek feladata „az örök igazság észen (lélekben) való rögzítése” volt.⁴⁸ Az egész világegyetem, az isteni teremtés emlékezetbe vésésének ezt a feladatát az organikus asszociációk eszközével lehetett elérni, és ebben a színházépület minden része, a tér szerkezete, felépítése, a térben elhelyezett képek együtt jutottak szerephez. Az egész színház az örök rend felidezéséhez járult hozzá.

Francis Yates részletes leírásának és meggyőző elemzésének köszönhetően Camillo színházának „működését” és kapcsolatrendszerét, filozófiai alapjait ma már igen jól ismerjük. A színház szó jelentésének szempontjából e helyen csupán a tér felépítését és funkcióját, valamint a benne zajló „tanulás me-

chanizmusát” érdemes röviden felidéz-nünk, noha már most felállítható az a hipotézis, hogy Andreini számára nem volt ismeretlen Camillo munkája és a kicsi, fából készült színház.⁴⁹ Noha Camillo nem volt építész, színházának megtervezéséhez Vitruvius munkáját használta fel, aki a színház *auditoriumát* hét szektorra osztotta. A hetes szám uralkodik az emlékezet színházában is, noha ez nem csak Vitruvius hatásának köszönhető. A kör alapú épület „auditoriumának” hét fokú szektorait a hét bolygóhoz rendelt hét út választja el egymástól, amelyek a középponttól hét kapuhoz vezetnek. A szektorok fokaikhoz szintén egy-egy ajtó tartozik, és mindenütt – az utakhoz rendelt ajtó-

59 K É K

kon, a fokok ajtain, a boltíveken – képek láthatók, amelyet a magányos néző az épület közepéről – ahol rendes esetben a színpad áll – szemlélhet. A képek alatt kis fiókok vagy polcok helyezkednek el, tele írt papírlapokkal, Cicero beszédeivel, amelyek a képek felidézte témákra vonatkoznak.⁵⁰

Az épület, amely hét pilaszerterre – a salamoni Bölcsesség Háza pilaszerterei – támaszkodik, a világ rendjét tükrözi. Magába foglalja a kabbalisták három világát – a Sephirothok egeken túli, a csillagok égi és az elemek ég alatti világait –, és a mindent átható „égi mértékeket”, a hét bolygót, amelyektől a földi dolgok függnek.⁵¹ Az emlékezet színháza felépítésének, és a benne található képek és írások lehetséges jelentéseinek részletezésétől itt most eltekintünk, hiszen a téma – vagyis a színház szó jelentésének – szempontjából nem szükséges megismernünk a Camillo által megépített világegyetem egészét. Néhány megjegyzés azonban elengedhetetlennek látszik.

Az emlékezet színháza elsősorban szimbolikus épület, amelynek maga a

felépítése, struktúrája és a „diszletnek” is tekinthető képek mind együtt alkotják a nézni való tárgyat. A néző, aki az egész univerzumot átfoghatja emlékezetével, szokatlan helyen, a színpadon, a tér középpontjában helyezkedik el.⁵² Az emlékezet művészetét ebben a színházban „dolgokon” és „szavakon” keresztül sajátíthatja el,⁵³ hiszen minden kép alatt írást talál, amely teljessé teszi a kép sugallta tudást, és ez igen hasonló ahhoz a felidéző mechanizmushoz, amely az emblémák sajátja. Camillo sajátos emblémái lehetővé teszik az univerzum rendjének tökéletes megismerését, amelyhez az ember – a retorika tudományát és a mindenséget megismerni kívánó ember – lelkének isteni

lélek, ahogy Viglio Zwichem állítja Erasmushoz írt levelében. „Ő [ti. Camillo] a színházat több néven nevezi, egyszer azt mondván, hogy *mesterséges ész és lélek*, majd *hogyan olyan lélek, amelyen ablakok nyílnak*”.⁵⁷ E meghatározásokban Alberti gondolatát láthatjuk viszont a színházról, amely „nyílásokból, vagyis lépcsőkből és főként ajtókból és ablakokból” álló épület, ahol a legfontosabb dolog a látás és láthatóság.

Az emlékezet színháza nem más tehát, mint lélek, amely önmagába enged betekintést, és amelyben az ajtók és a lépcsők alkotta nyílásokat képek borítják. Ezeken „keresztül nézve” a világmindenség rendjét szemlélheti az ember, aki lelkének isteni részével a mindenség tudója lehet. Ez a gondolat „az egész világ Egének” terét idézi, amely az örökkévalóvá válás színpada Andreini szövegében, és amely szoros kapcsolatban áll az emberi világ színházával. A színház, mint a „Bűn és Erény háza”, mint „szent szoba” és mint az „emlékezet színháza” avagy „mesterséges ész és lélek” olyan térként jelenik meg, amelyben a világ, az emberi életvilág és az univerzum ismerhető meg. A hasonló vonások közül a megismerés vagy tanulás, illetve a látás és a látnivaló tárgy jellege emelkedik ki. Andreini sajátos, komplex színházfogalma és definíciói ezekhez hasonló módon kapcsolják össze az emberi élet dimenzióját az egész univerzummal, és az isteni teremttel. A színház minden dolgok és létezők megismerését teszi lehetővé nála is, és az ember alakja középponti helyet foglal el az ő színházában is. Képeken, szavakon, magukon a dolgokon keresztül az emberről és az emberért folyik a tanítás e térben, hogy a különböző jellegű elemek együtt tegyék láthatóvá az emberi létezés formálódó lehetőségeit.

[...]

6. Leone de'Sommi 1570 körül írt *Quattro dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche* című könyvében a színpadokon használt technikát igyekszik megosztani másokkal. Mindenkivel, aki a Világ Nagy Színházában élve szerepjátszásra kényszerül. „Sok antik és modern bölcs nevezte igen helyesen vi-

lági színpadnak ezt a földi gépezetet (*machina terrena*), mivel ugyanaz történik az emberekkel a földön, mint ami a hisztériókkal a színpadon”.⁵⁸ Irányítójuktól – a társulatvezetőtől vagy *coragótól* – ruhát (szerepet) kapnak, és miután magukra öltik, a színpadra mennek, játszanak vagyis „mesét imitálnak”. Aztán lejönnek a színpadról, levetik ruhájukat – a szerepet –, és visszaváltoznak azzá, akik az előadás előtt voltak. Ugyanez történik az életben is, állítja de'Sommi, hiszen az „Univerzum helytartója”, vagyis Isten mindenkire más-más szerepet oszt, hogy aztán életük meséjének végeztével az emberek levessék ruhájukat, és alakításuknak megfelelő jutalomban, vagy megrovásban részesüljenek.⁵⁹ A mese – írja de'Sommi –, amelyben szerepet kapnak az emberek, nem ugyanaz mindenki számára. Van, aki tragédiában, van, aki komédiában játszik, míg mások eklogák, *farse*-ok, pásztorjátékok szereplői lesznek, vagy mimikus illetve szatirikus előadásokban alakítanak.⁶⁰ Mivel nem mindenki ugyanabban a mesében játszik, „aki akar, a többiek nézőjévé válhat, mások tetteiből ki-szűrheti a hasznosat és az örömet (*piacere*)”. Mások példájából tanulhat tehát, hogy amikor „ő játszik ezen a világi színpadon a többieknek”, már egyetlen becsméről se találjon okot a becsmérésre.⁶¹

Leone de'Sommi szerint a színházi előadásoknak is épp az a szerepük az emberi életben, hogy „feldedjék az ére-nyeket, amelyeket imitálni kell, és felfedjék a hibákat, hogy az emberek elkerüljék és korholják ezeket”. Az előadások „példák”, amelyek segítségével mindenki megtanulhatja „irányítani saját tetteit (*azzioni*)”.⁶² Ha pedig az előadásoknak ekkora „tekintélye, hatalma van (*autorità*)”, ha „az egész világ, együtt nem más, mint színpad vagy színház, ahol szünet nélkül zajlik cselekedeteink előadása”, akkor – állítja a szerző – a színházi tudás érdemes arra, hogy rögzítsék, és mindenki által olvasható könyv lapjain válják közkinccsé.

Leone de'Sommi könyve tehát a színpadok technikaiknak tankönyvként kívánta tekintélyessé és elfogadottá tenni azt a mesterséget, amely hasznos szolgálatot tehetett a mindennapi ember életének irányításában. A szolgálat lé-

részét, az *intellectus* *agenst* használja.⁵⁴ A középpontban lévő ember számára maga a színház a földi „világ és a dolgok természetének víziója, látása”,⁵⁵ ám ehhez szükség van arra, hogy az ember felemelkedjék, és az egekben, valamint az egeken túli igazi tudást megismerje, és az igazi forrásból táplálkozva istenivé váljék.

A Cesariano által emlegetett „vizuális memória” vagy képi emlékezet itt, a camillói színházban is jelentős szerepet játszik a világ és a dolgok természetének megpillantásában. Az emlékezet színházának képei szimbólumok segítségével láthatóvá teszik a testi szemekkel nem látható dolgokat is, és a szemlélő „egy pillanat alatt felfogja mindazt, ami különben az emberi elme, lélek (mente) mélyén elrejtve van”.⁵⁶ A képeknek, szimbólumoknak ez a felidéző képessége teremti meg a lélek bölcsességét. A lélekben eleve benne rejlik minden tudás, vagy másként mindenkinek ismerete, csak emlékeztetni kell rá, és ehhez a színház, az emlékezet színháza a legmegfelelőbb eszköz, amely maga is

nyege az, hogy ez a mesterség tudatos-ság, reflektálttá teheti az embereket, akik aztán az előttük feltáruló hibák és erények megismerésén keresztül a lehető legjobb döntéseket hozhatják életükben. Leone de'Sommi elképzelésében azonban nem kap helyet a disszimuláció, mint a színjátszás technikáját használó elleplezés. A gyakorlati színházi emberként is tevékenykedő humanista számára a színház a *felfedés* tere, amelyben a színészi mesterség által mesterségesen létrehozott, szimulált emberi cselekedetek a különféle viselkedésmódok és mesék megismerését szolgálják.

Leone de'Sommi világszínházról vallott gondolataihoz hasonló elképzelést találhatunk Giovan Battista Andreini különböző írásaiban is. A *La Ferza* című traktátus utolsó bekezdése, amely az *arte* védelmében írt védőbeszéd végső érveként kíván nyomatékot adni minden korábban elhangzott gondolatnak, a színházi előadások és az emberi élet közötti kapcsolatot a következő formában mutatja be:

„És ha ezeket a dramatikus meséket másért nem is kellene szeretnünk, már csak azért is nagyon szeretnünk és kedvesnek kellene tartanunk őket, mivel megmutatják nekünk, hogy életünk nem más, mint mese; és emlékeztetnek minket arra, hogy végül életünk rövid folyamának megoldása pillanatában (*catastrofe*), testünk mulékony ruháját levetve fel kell majd ismernünk, hogy a világ tágas színpadán mindannyian saját szerepünk színészei voltunk: és hogy a nagyság, a tekintély, a szerencse jótéteményei sem voltak mások, mint álmok, árnyak, por, föld és végül hamu. Aki az efféle meséken nevelkedik, lassacskán hozzá szokik majd, hogy megértse: az emberek hatalmas tervei, emésztő vágyai és nagy tettei végül is csak mesék, és hogy az örömök, vigalmak, gyönyörök és tettek nekünk, halandóknak, csak mesék. Úgy, hogy az egész világot meseként tisztelve mindenki arra kényszerül, hogy a legigazabb igazra vágyva és áhítotva az *értelem* irányítása szerint éljen, és így az ég dicső örökkévalóságát nyerje el, amelyben (a mesét történeté alakítja) a Mi Urunk jósága részesít minket.”⁶³

Andreini elképzelése szerint az egész világtörténet, minden emberi tett,

öröm és szenvedés, jó és rossz csak mese, illúzió, fikció, hiábavalóság, *vanitas*. A valóság, a történet – a legigazabb igaz – nem itt a földön, az emberi világban kap helyet. A történet (*istoria*) Isten alkotása, amelyben akkor jelenhet meg az ember, ha a valóságnak hitt árnyvilágból az isteni örökkévalóságba lép. Ám nem csak Isten jóságán múlik, hogy a tünekény földi mesét történeté alakítja-e. Az ember életének tudatos alakításával érdemelheti ki a történetet, hiszen az élet-mese hiábavalósága ellenére sem tehetetlen bábú a világ tágas színpadán, hanem olyan, szabad akaratát használó teremtmény, aki – ha akarja – életét egyetlen irányítóra bízhatja, és ez nem más, mint az értelem (*ragione*). Az értelem irányításával úgy alakíthatja, írhatja saját meséjét, hogy az végül érdemes legyen arra, hogy örökkévaló történeté váljon a Teremtő alkotómunkájának köszönhetően.

A tereken, utcákon, városokban látható, valóságnak hitt esetek, események, emberi törekvések azok a mesék, amelyek a földi világ dimenziójában, a színész-dramaturgok alakító munkájának köszönhetően színházi előadásokká válhatnak, olyan mesékké, amelyek útmutatásként, példaként szolgálhatnak az emberi élet mulandó valóságának megértésében. A színházban látható mesék olyan alakított árnyak, képekben, hangokban megjelenő írásjelek (hieroglifák), amelyek feltárlhatják a valóságnak hitt árnyvilág valódi lényegét. A színház köztes tér, amely lehetővé teszi a világok közötti átjárást: ösvény, út, híd vagy hágó amelyen keresztülhaladva az ember lassan képes lesz irányítani saját életét, hogy végül eljuthasson a vágyott örökkévalóságba. A színházon nevelkedve megértheti, hogy csakis saját döntéseitől függ, hogy az általa élt élet végül történeté, örökkévalóvá válik-e a túlvilágon.

Az ember világa, élettere Andreini leírásában a „természetes és racionális igaz és jó” világa, az „árnyak” világa, amelyben – mint Giordano Brunónál – az igaz és a hamis szétválaszthatatlanul összefonódik.⁶⁴ A földi örömök és a világban elért dicsőség csak káprázat. Minden földi jó mulandó, és mint

ahogy minden anyag elporlad egyszer, az emberek minden cselekedete – az Andreini által meseként leírt tettek sora – a feledés homályába veszik végül. Az emberi létezés „nyomorúsága” Bruno filozófiájában csak a létezés egyik szintjét képviseli. Az árnyvilágon túl található a „legigazabb igaz” dimenziója, a „metafizikai, ideális, szupraszubsztanciális” igaz és jó tere.⁶⁵

Brunónál ezt a dimenziót éppen a felemelkedés (*ascensione*) útján megjelenő árnyak segítségével érheti el az ember, amelyekben a legfőbb és első igazság egyfajta figurája vagy képe rejtetik. „*Natura est deus in rebus*”, vagyis „a természet nem más, mint Isten a dolgokban”,⁶⁶ amely az emberi tettekben is

megnyilatkozik.⁶⁷ Az ember *meghódíthatja* ezt az mindenben benne rejlő egyetlen valódi igazat, hiszen az abszolút jó és igaz nyomai, mintegy pecsétként az emberi lélekbe, elmébe (mente) vannak vésvé, és az árnyak segítségével, valamint kellő igyekezettel, az emberi lélekben zajló *belső* folyamat útján bárki elérheti, meghódíthatja ezt a birodalmat.⁶⁸

Andreini elképzelésében ennek a *belső* folyamatnak alapvető része a színházi előadás, amely felfedi az elrejtettet, amely példát szolgáltat, és vágyat ébreszt a legigazabb igaz iránt. Az életet, a világ árnyait képekben, hangokban újra alkotó előadások olyan példák, amelyekről mind de'Sommi, mind Andreini, mind Cesariano hasonló módon vélekedik: szükség van rájuk ahhoz, hogy az ember megtanulja irányítani az életét, vagy természetes képességét használva elnyerje „a lélek bölcsességét”, és eljusson az örökkévalósághoz. A színházi előadások nyithatják meg az utat az ember előtt a legigazabb igaz elérésé-

hez, a színjátszás technikáinak ismerete pedig a mindennapi életben is a dolgok megértését segítheti.

7. A de'Sommi és Andreini által hasznosnak, tekintéllyel bírónak vélt színházi tudást nem minden „antik és modern bölcs” látta azonos módon.⁶⁹ Az élet mint komédia vagy tragédia, a világ mint színház, az ember mint színész, báb, hisztrió olyan közhelyek, klisék, amelyek gyökerei valóban az antikvitásig nyúlnak vissza, és amelyek jelentései szerzőről szerzőre módosultak az idők folyamán. „Az Ember szívesen tekinti magát színésznek a világ színházában”, állítja Francastel,⁷⁰ és valóban, Platónról Senecaig, Horatiustól Cicerőig, Szent

jelentette, hanem az élet, az ember létezésének lehetőségei és korlátai. A színház, a színjátszás és az élet közötti kapcsolat megteremtésében pedig elsősorban az játszott szerepet, hogy a színház képe kiváló viszonyítási alapot nyújtott az emberi élet megragadásához. A színház ismert terepnek tűnt, amely lehetővé tette az élet kimondhatatlan, rejtelmes folyamának, erőinek megragadását. A gondolatok és elképzelések közötti különbségek pedig néhány alapvető kérdésből és a rájuk adható válaszokból fakadtak.

Ha a világ olyan szintér, amelyben az élet szindarab, az ember pedig színjátzó, a kérdések elsősorban a drámaíró személyére, az írás és előadás módjára, folyamatára és lehetőségeire vonatkoznak: Ki a dráma, a „szövegmű” alkotója? Ki írja a „mesét” (fabula), a történetet? Vajon az ember élete folyamán tudatosan alakíthatja-e önmaga szerepét? Valóban önmaga artefaktuma, vagy a szerencse forgandóságának kitéve rögtönöz? És mitől függ, hogy az alakítás jó vagy rossz? Mi a jó alakítás titka, záloga? És ki a néző, ki a kritikus, aki véleményét mondhat az alakításról? Ezek a – színházi hagyományoktól szinte teljes egészében független – kérdések alapvetően meghatározták a fenti és más szerzők világlátását, amelyben a színjátszás technéje elsősorban a szabályok megléte vagy hiánya miatt fontos.

[...]

Korábban Tasso példáján keresztül láttuk, hogy Itáliában az udvari kultúrához szorosan kapcsolódó költészet színház-metáforái a mesterséges életutak, a disszimuláció használatára utaltak elsősorban. Tasso írásaiban, dialógusaiban a színházi témák az ember önépítését, mesterséges életvitelét tárták fel. Ezekben a szövegekben a szüzsé írói a színjátékban játszó, maszkban élő udvari, városi emberek. Tassónak azok a filozófus kortársai – elsősorban Giordano Bruno és Tommaso Campanella –, akik szintén éltek „a színház az egész világ” metaforájával, ezzel szemben egészen más alapokra építve színháziasították a világot. A Campanella által leírt életfolyamat esetében az írás Isten privilégiuma, és ahogy a cím (*Az emberek az Is-*

ten és az angyalok játéka) sugallja, az emberek leginkább játékszerek az égiek színpadán:

„A világ színházában a lelkek / a testek és hatásaik maszkját viselve / a leg-hatalmasabb gyülekezetnek látványul / szolgálva, a természet, az isteni mesterség (művészet, ars) szerint / cselekszenek és beszélnek, aszerint, akinek születtek; / színről színre, kórusról kórusra haladnak; / örömet vagy szenvedést öltenek magukra; / ahogy azt a komikus sors-könyv elrendelte. / Nem tudnak, nem is képesek, és nem is akarnak másként tenni / sem mást elszenvedni, mint amit a nagy Akarat (Isten) írt / mindennek örvendnek, mindenért vigadnak; / Amikor a játékok és viták végeztével, / visszaadják a maszkot (testet) a földnek, az égnek, a tengernek, / Istenben fogjuk meglátni, ki cselekedett és beszélt jobban.”⁷²

Campanellánál az isteni szüzsé megváltoztathatatlan. Az ember csak eljátszsa saját, Isten és a sors-könyv által meghatározott szerepét, de szabad akaratát nem használhatja az életét illető döntésekben. Egyetlen feladata az, hogy jól játssza el a rá osztott szerepet, és ehhez az isteni művészetet, a természetet – az őt körülvevő és a benne is megjelenő – használja fel. A színjátszás szabályait is Isten határozza meg, így az ember alkotására valójában alig van szükség. Az emberi élet pusztán látványosság, hiábavaló, múlandó játék. Ezt a hiábavalóságot azonban ellensúlyozza az a bizonyosság, amely a mindenséget irányító erőből származik. Isten szava, az Isten által teremtet színjátszó mesterség, a természet olyan hatalom, amely tévedhetetlen, abszolút autoritás, és amelyet a földi maszkot viselő lelkek alázatosan elfogadnak. Az emberi tettek és szavak Isten alkotásai, amelyei – ki jobban, ki rosszabbul alkalmazva a mesterség (természet) törvényeit – engedelmesen végeznek be az emberek. Campanella esetében a színház szó pusztán az egyik azon metaforák közül, amelyek alkalmasak arra, hogy a világegyetemben uralkodó isteni erőt leírják. Valóban, a filozófiai versekben a világ hol színház, hol hatalmas állat, hol könyv, hol templom vagy isten-szobor alakját ölti, amelyekkel az emberi világ és az Isteni princípium viszonyát írhatja le a filozófus.⁷³

62

K É K

Páltól Szent Ágostonig, Alexandriai Kelemtől Erasmusig, Salisburytól Ronsardig és Cervantesig számos filozófus, egyházatya és író tekintette színháznak a világot, színésznek az embert, komédiának vagy tragédiának az életet magát.⁷¹

Az elképzeléseik között számos jelentős különbség létezik, amelyek nyilvánvalóan az adott elméletől, filozófiától vagy kulturális és ideológiai kontextustól függenek. Az a színházi kultúra, vagy színjátékos gyakorlat, amelyet a szerzők többnyire nézőként ismertek, vagy tanulmányaik alapján elképzelték, csak az egyik alapja vagy inkább hátere volt a színház és élet összekapcsolásának. Noha e kultúrának mind a dramaturgiai hagyományai, a térhasználata, mind a színjátszásának, a látványteremtésének módjai hatottak ezekre az elképzelésekre, a valódi színház képe ezeknél a szerzőknél a legtöbbször csak hivatkozási alapot szolgált. A gondolatok különbségeit nem a színházi kultúrák eltérő jellege határozta meg elsősorban, és a legfőbb kérdést sem maga a színház

Bruno ezzel szemben elsősorban az emberi élet, a világi szépség hiábavalóságára hívja fel a figyelmet, amikor látványosságnak, tragédiának, vagy részvétet és nevetést kiváltó színdarabnak tekinti a költők elragadtatott sorait, amelyekben a földi asszonyok, nők báját magasztalják: „Milyen tragi-komédiát? Milyen jelenetet lehetne bemutatni a világ e színházában, tudatunk színpadán, amely nagyobb részvétet és hangosabb nevetést válthatna ki”,⁷⁴ mint a női szépség magasztalása. Bruno nem magát a szerelmi költészetet támadja ily módon, hanem azt, hogy a versek a magasztos szóra nem érdemes világi, testi szépséget celebrálják. A földi dolgok mulandóak, elporladnak, a szépség elhervad, minden *vanitas* a földön, ahogy azt korábban láttuk Andreininél is.⁷⁵ A dicséretre csak az örökkévaló, változatlan szépség méltó Bruno szerint. Brunónál azonban nem derül ki, ki is az írója a folyton változó, születő és elhaló árnyak színjátékának a világ színházában. A földi és az isteni szféra közötti kapcsolat azonban létezik, a legfőbb igaz és jó elérhető, csak az ember erőfeszítésén múlik, hogy a világszínház tünékeny szépségétől képes-e eljutni a valódi, változatlan szépséghez.

A színházi kultúrát is szem előtt tartó szerzők írásaiból olyan elképzelés látszik kirajzolódni, amely a fenti kérdésekre adható válaszok betöltötte tartomány középpontjában helyezkedik el. Számukra a színház és a földi élet kölcsönösen kiegészítik egymást. Az élet nem nélkülözheti az isteni világ felé törekvő emberek nevelését szolgáló művészetet, amiként ez a művészet is elveszítené értelmét az emberi élet nélkül. Ez a művészet azonban Istentől független, autonóm alkotást eredményez, még ha az isteni tökéletesség felé igyekszik is a földi alkotó. A színház művészetének szabad alkotásához ezen az úton szükség van mindenre, ami a világban található. Minden tudományra, és azokra az ismeretekre, amelyek az isteni teremtés különböző aspektusait tárhatják fel. Az ember alkotója lehet élettörténetének, amely azonban csak mese, káprázat, fikció: a teremtett világ természetének, a mozgásnak, átalakulásnak is megfelelő tisztavirág életű alkotás. A végső szó, az igazi igaz az

alapanyagot átdolgozó Isten kegyelméből hangozhat el.

Natura naturante és *natura naturata*, az alkotó és az alkotása Andreininél együttműködik, hogy az életben folyton változó, mozgó, átalakuló, és sokféle formában megjelenő élettörédek meséjéből az igazi történet megszülessék. A színjátás mesterségének vagy művészetének legfontosabb érdeme az, hogy az egyébként vakon bolyongó emberek kezébe adja a tudatos életvitel lehetőségét. Az ember a színház segítségével reflektáltan cselekedhet, önmaga artefaktuma, ám az élet mozgásának megfelelően időnként rögtönözni is kényszerül. Alkotásának nézője a Teremtő, aki tetszése szerint történetét alakítja az ember-mesét. A színházi tudás Andreini elméletében tekintélyes, tiszteletre méltó, szükséges eszköz az ember erkölcsi felemelkedésének útján. Olyan *techné*, amelyet nem nélkülözhet a keresztény világ, ha legfőbb törekvését, az isteni princípium megközelítését akarja elérni. Az embernek, aki Isten alkotása, ezen a földön, a paradicsomi létből kivette az a legfőbb feladata, hogy „az értelem irányítása szerint éljen”, és tetteivel, tévedéseivel, örömeivel és bánatával, önmagát és saját útját felépítő döntéseivel hozza létre a történet alapját, hogy alkotó legyen, mint Teremtője, és megformálja önmagát.⁷⁶ Ezek a gondolatok ellentétben álltak az ellenreformáció egyházának törekvéseivel. Az egyház szabályozni, korlátozni kívánta az emberi életet, míg a színészek életmódjukkal és alkotásaikkal épp a saját élet megformálásának szabadságát hirdették. Épp ezért az egyház képviselői szemében a színház, a hivatásos társulatok mágikus erejű előadásai az ördög teremtményeinek tűntek.

JEGYZETEK

* Jelen írás a *Színház mint határtalan hatar*. Giovan Battista Andreini színházelmélete című doktori disszertáció második fejezetének rövidített változata. Az eredeti szövegből kihagyott részeket jelöltem. Terjedelmi okokból a jegyzetapparátus csak a legfontosabb utalásokat tartalmazza. [A szerző.]

1 Vö.: M. Costanzo: *Il «Gran Theatro del Mondo»*. *Schede per lo studio dell'iconogra-*

fia letteraria nell'età del Manierismo, Milano: Vanni Scheiwiller, 1964. 11.; és E. R. Curtius: *Letteratura europea e Medio Evo latino*. Firenze: La Nuova Italia, 2002. (Bern: Francke Verlag, 1948.) 158–159.

2 Giovanni Attolini: *Teatro e spettacolo nel Rinascimento*. Bari: Laterza, 1988. 181–202.

3 Vö.: Marco de Marinis: *Történelem és történetírás*. In: Demcsák Katalin–Kiss Attila: *Színház-szemiotika. Az angol és olasz reneszánsz színház ikonográfiája és szemiotikája*. Szeged: JATEPress, 1999. 54.

4 Az ünnepek részletes menetét és a látványosságok leírását lásd G. Attolini: *Teatro e spettacolo nel Rinascimento*, i. m.: 198.

5 A bevonulás részletes leírását lásd J. Shearman: *L'entrata fiorentina di Leone X*, 1515. In: Fabrizio Cruciani–Daniele Seragnoli: *Il teatro italiano nel Rinasci-*

mento. Bologna: il Mulino, 1987. 239–250.

6 Az előadások létrehozásában való együttműködésről lásd többek között Ludovico Zorzi: *Ferrara: il sipario ducale*. In uő: *Il teatro e la città. Saggi sulla scena italiana*. Torino: Einaudi, 1977. 26–31. Magyarul lásd in: Demcsák–Kiss: *Színház-szemiotika*, i. m.: 144–149.

7 Giovan Battista Andreini (1576–1654) színész, dramaturg, a Fedeli társulat vezetője. Az említett doktori disszertáció a Seicento legnagyobb dramaturgjának tekintett szerző színházelméletének feltérképezésére vállalkozott.

8 G. B. Andreini: *La Saggia Egiziana*. Firenze: Timan, 1604. A dolgozatban Siro Ferrone tanítványai által készített leiratok gyűjteményében (deposito Ferrone) lévő példányt használom, oldalszám helyett pedig az adott vesszor számát közlöm: 366–368.

9 Uo.: 373–379.

10 Uo.: 433–437.

11 Vö.: G. B. Andreini: *La Ferinda*. Parigi: Della Vigna, 1622. *Ai Benigni lettori*, számozatlan oldal. Andreini és a Fedeli társulat 1608-ban, a Mantovai udvarban játszott Francesco Gonzaga és Margherita di

Savoia esküvői ünnepségsorozata alkal-
mával, ahol a kor legkiválóbb zenészei,
Claudio Monteverdi, Marco da Gagliano,
Alessandro Striggio is részt vettek saját
műveik bemutatásával. Monteverdi Ari-
anna szerepének eléneklésére Giovan
Battista Andreini feleségét, Virginia Ram-
ponit kérte fel. A mantovai események
összefoglalását lásd Silvia Carandini: *Te-
atro e spettacolo nel Seicento*. Roma-Bari:
Laterza, 1990. 13–17.

- 12 A dramaturgia szó itt nem csak a verbá-
lis szöveg megformálását jelenti. A színhá-
zi előadás dramaturgiája az előadás-
szöveg szóban és látványban megjelenő
összes elemének megkomponálását,
összeszövését, valamint a színpadi tér
használatát jelenti. Vö.: Eugenio Bar-
ba-Nicola Savarese: *L'arte segreta del-
l'attore*. Lecce: Argo, 1996. 46–49.

64 K É K

- 13 G. B. Andreini: *La Centaurea*. Paris: Nico-
las della Vigna, 1622. 3. Az előszó és az
ajánlás, valamint a darabot kísérő szonett-
ek és a kelleklista számozatlan oldalon
szerepelnek. Itt és a továbbiakban saját
számozásomat használok, mindegyik
szövegrész külön szövegnek tekintve.
14 Uo.: 17.
15 G. B. Andreini: *Lo Schiavetto*. Milano:
Malatesta, 1612. Modern kiadás: Laura
Falavolti (szerk.): *Commedie dei comici
dell'Arte*. Torino: UTET, 1982. 60. A
disszertációban a modern kiadást hasz-
nálom.
16 A színjátszók azok, akik „belefáradva
saját dolgaikba (eseteikbe), alig várják,
hogy mások eseteit eljátsszák”. G. B.
Andreini: *Lo Schiavetto*, i. m.: 60.
17 Vö.: G. B. Andreini: *Teatro celeste*. Paris:
Callemon, 1625. A dolgozatban Siro
Ferrone tanítványai által készített leirat-
ok gyűjteményében (deposito Ferrone)
lévő példányt használok. Az oldalszám-
ok a gépirással készült példány oldalszá-
mai, ezért minden esetben közlöm az
idézett szonett sorszámaát is. A színházi
épület pompájáról: 7. szonett, 83; a színhá-
zról mint a városok és nemesek emle-
te épületekről: 12. szonett, 87; a színhá-
zról mint amely az erény helyszíne és
a helyes emberi élet szövénnyét bemu-
tató előadás: 7. szonett, i. m.: 84.

- 18 A Nap és a Hold mint színjátszók és az an-
gyalok kórtánca a negyedik számot viselő
szonettben jelenik meg (i. m.: 81). A szí-
nészek haláluk után az ég lakóiként meg-
tisztelő helyre kerülnek, ahol vagy folytat-
ják mesterségüket, vagy a dicsőségtől ra-
gyognak: 6. és 9. szonett, i. m.: 83 és 86.
19 Vö.: 3. szonett, i. m.: 8.
20 Franco Ruffini: *Teatri prima del teatro*.
*Visioni dell'edificio e della scena tra
Umanesimo e Rinascimento*. Roma: Bul-
zoni, 1983. 10. és 16–20.
21 Franco Ruffini: *Teatri prima del teatro*, i.
m.: 17. A Filaretéről szóló fejezet magyar
nyelvű kiadása: F. Ruffini: A színház fel-
találása. A filaretei „Bűn és Erény háza”.
In: Demcsák K.–Kiss A.: *Színház-sze-
miográfia*, i. m.: 91–117. A fent idézett
rész Ruffini könyvének előszavában sze-
repel, a magyar kiadás nem tartalmazza.
22 Uo.: 19.
23 Magyar kiadás, i. m.: 96. A Filaretének
nevezett Antonio Averulino szobrász,
építész 1400 körül született Firenzé-
ben. Feltehetően Ghiberti műhelyében
tanult, majd Rómában és Milánóban
dolgozott. Nevéhez fűződik a Szent Pé-
ter Bazilika bronz kapujának megalko-
tása, a bergamói katedrális terve. Leg-
fontosabb munkáit Francesco Sforza
szolgálatában valósította meg: dolgo-
zott a milánói Dóm, a Sforza család pa-
lotájának tervén, a Sforzinda nevet vi-
selő ideális város megtervezésén. Fő
műve a milánói Ospedale Maggiore.
24 Magyar kiadás, i. m.: 93–104. A továb-
biakban a magyar nyelvű kiadásra hi-
vatkozom.
25 Uo.: 99.
26 Filarete a *via activa* különféle állomásait
nem részletezi, nyilvánvalóan kevésbé
tartja fontosnak, mint a másik Erényhez
vezető utat, a *via contemplativát*. Vö.:
magyar nyelvű kiadás, 99–100.
27 A hét szabad művészet és a korabeli
asztronómia közötti kapcsolatról lásd
Dante: Vendégség. In: *Összes művei*.
Budapest: Magyar Helikon, 1962.
209–212; F. Ruffini: *A színház feltalála-
sa. A filaretei „Bűn és Erény háza”, i. m.:
110–111.*
28 Uo.: 102.
29 Az Erény szobra Nap-jelkép, vagy ma-
gának a Teremtő atyának, a demiur-
gosznak a képe, amely tükrözi az antik-
vitas kori Colosseum és Septizonium
tetején ábrázolt demiurgosz, a Napot
vagy Jupitert. Vö.: Ruffini, i. m.: 113.

- 30 Uo.: 107.
31 Uo.: 115–116.
32 Idézi Ruffini: *Teatri prima del teatro*, i.
m.: 19.
33 Cesare Cesariano építész, aki többek
között Ludovico il Moro ferrarai nagy-
követének, Antonio Viscontinak a párt-
fogoltja volt I. Herkules idejében. *Vit-
ruvius* című könyve 1521-ben jelent
meg Comóban, kulturális szempontból
a ferrarai udvar közegehez kapcsoló-
dik. Cesariano életéről lásd P. Verzone:
Cesare Cesariano. In: *Arte Lombarda*,
1971.; életéről és a Vitruvius könyv ke-
letkezéséről vö.: F. Ruffini: *Teatri prima
del teatro*, i. m.: 71–79.
34 Vö.: F. Ruffini: *Teatri prima del teatro*,
95–103.
35 Uo.: 104–107.
36 Vö.: Ruffini, i. m.: 110.
37 Akikben Ruffini szerint Plautus és Teren-
tius komédiáinak figuráira ismerhetünk.
Vö. Ruffini elemzését, i. m.: 113.
38 Uo.: 107.
39 Vö.: Ruffini, i. m.: 114.
40 Vö.: Ruffini, i. m.: 115.
41 Uo.: 116.
42 Idézi Ruffini, i. m.: 116.
43 Vö. uo.
44 Uo.
45 G. B. Andreini: *La Ferza*, i. m.: 518–519.
46 Uo.: 513. Andreini tanítással kapcsola-
tos elképzeléseit lásd később.
47 Giulio Camillo Delminio 1480 körül
született, Bolognában professzori tisz-
tet töltött be, ám életének nagy részét Ve-
lencében színháza megvalósításának
szentelte. Életéről és a színház tervének
kivitelezéséről lásd F. Yates: *L'arte della
memoria*. Torino: Einaudi, 1972. (Lon-
don: 1966.) 121–125 és n.
48 F. Yates, i. m.: 128.
49 Camillo színházának megvalósulásáról
Vigilio Zwichem Erasmushoz írt levele tá-
jékoztat, amelyet Yates hosszan idéz (i.
m.: 122–123). E szerint Zwichem 1532-
ben járt a színházban, mindent jól meg-
figyelt, és leírt. A francia királynak, I. Fe-
rencnek készített „másolatról” szintén
ő számol be. A színház leírása Camillo
műveinek posztumusz kiadásában szere-
pel. G. Camillo: *Tutte le opere*. Velence:
1552. Az előző Ludovico Dolce munká-
ja. Vö.: Yates, i. m.: 126.
50 Uo.: 127–134.
51 Uo.: 128–129.
52 Vö.: Pico della Mirandola. E. Garin
(szerk.): *De hominis dignitate*. Pisa:
Scuola Normale Superiore, 1985. 11.
Camillo gondolatrendszerének és
Ficino, Pico della Mirandola, és
Giordano Bruno filozófiájának kapcsola-
táról lásd Yates, i. m.: 137–143.

A kultúra nyomában

- 53 A „dolgozon” illetve „szavakon” keresztül működő emlékezés hagyományairól az antikvitásban majd a középkorban lásd Yates, uo.: 10–17. és 60.
- 54 Vö. uo.: 139.
- 55 F. Yates, i. m.: 133.
- 56 Viglio Zwichem Erasmushoz írt leveléből idézi Yates, i. m.: 123.
- 57 Idézi Yates, i. m.: 123.
- 58 Leone de' Sommi: *Quattro dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche*. [1570 körül.] Milano: Il Polifilo, 1968. 6. A könyv egyetlen fennmaradt kéziratáról és az eredeti datálásának problémájáról lásd a *Nota sulla datazione*, uo.: 77–79.
- 59 Ehhez hasonló elképzelés jelenik meg Calderón *A világ nagy színháza* című darabjában. Vö.: P. Calderón de la Barca: *A világ nagy színháza*. Budapest: Eötvös József Kiadó, 2002.
- 60 Uo.: 6.
- 61 Uo.: 6–7.
- 62 Uo.: 7.
- 63 G. B. Andreini: *La Ferza*, i. m.: 534.
- 64 Giordano Bruno: *De umbris idearum*. [Kritikai kiadás, szerk.: R. Sturlese.] Firenze: 1991. 24–25. A neoplatonista szerzők és Bruno filozófiája is kétség kívül Platón *Allamának* barlang-hasonlatára (VI 510b) támaszkodik. A világ mint árnyak birodalma, amelyben a test „képe” és az anyag között szoros kapcsolat létezik, többek között a kor ezoterikus, mágikus eljárásainak is alapot biztosított. Vö. Nicoletta Tirizzani elemzését in: G. Bruno: *Gli eroici furori*. Milani: Rizzoli, 1999. 7.
- 65 Vö. uo.: 10.
- 66 Vö.: G. Bruno: A győzelmes vadállat kiűzése. In: Pál József–Tar Ibolya–Szónyi György Endre: *Hermetika, mágia. Ezoterikus látásmód és művészi megismerés*. Szeged: JATEPress, 1995. 283.
- 67 Uo.: 288.
- 68 Vö.: Nicoletta Tirizzani előszavát in: G. Bruno: *Gli eroici furori*, i. m.: 19.
- 69 Az ellenreformáció korában ezt a tudást inkább haszontalannak és bűnösnek ítélték az egyházi emberek.
- 70 Pierre Francastel: *Immaginazione plastica*. In: uő: *Guardare il teatro*. Bologna: il Mulino, 1987. 47–85. Itt: 73.
- 71 Vö.: Ernst Robert Curtius: *Letteratura europea e Medio Evo latino*, i. m.: 158–164.
- 72 Tommaso Campanella: *Poesie*. A cura di Giovanni Gentile. Bari: Laterza, 1915. 23. (*Gli uomini son giuoco di Dio e degli angeli*, 14 szonett.) Campanella versei először Párizsban jelentek meg, 1621-ben.
- 73 Vö.: T. Campanella: *Poesie*, i. m.: 14–15. és 16.
- 74 Giordano Bruno: *Gli eroici furori*, i. m.: 55.
- 75 Uo.: 56.
- 76 Pico della Mirandola, i. m.: 9–11.

T. Molnár Gizella

Asszimiláció és nemzetiségpolitika

A magyarországi kisebbségek – köztük a német kisebbség – legfőbb problémája az asszimiláció, az identitásvesztés: a nemzetiségi kultúra összetartó ereje, a nemzetiségi nyelvhasználat az elmúlt évtizedekben erőteljesen csökkent, még akkor is, ha a rendszerváltást követően ez a folyamat lelassulni látszik. Egyetértünk azokkal a kutatási eredményekkel, melyek szerint „... a hazai nemzetiségek mindegyikének, a meglévő különbségek ellenére egyre előrehaladottabb asszimilációval kell szembenéznie. Az asszimiláció tehát minden nemzetiségi csoport fő ellen-

gyarországi németek kerültek nehéz helyzetbe, rögtön a front elvonulása után: csupán anyanyelvük, nemzetiségük miatt a jogfosztottság állapotába kerültek. Még folytak a harcok Magyarországon, amikor a német nyelvű lakosság egy részét kényszermunkára a Szovjetunióba szállították, az 1945-ös földosztás alkalmával a néhol jelentkező földhiányt német paraszthasználatok eldobásával oldották meg, majd 1945 végétől megkísérelték őket elűzni Magyarországon. Szerepe volt ebben annak a politikai berendezkedésnek

67

K É K

sége...”¹ Az asszimiláció jelensége igen sokrétű és differenciált folyamat, s gyakran természetes okokkal is magyarázható. Közismert az egymás mellett élő kultúrák kölcsönhatása, gyakori azok keveredése. A kisebbségi kultúra is gazdagíthatja a többségi kultúrát, de gyakoribb a domináns kultúra és nyelv erőteljes hatása, és a kisebbségi kultúra háttérbe szorítása. Ezt a folyamatot bizonyos tényezők felgyorsíthatják, mint például a vegyes házasságok, vagy az urbanizáció hatásai. Ezek a jelenségek lassan önmagukban is elvezethetnek a kisebbségek identitásvesztéséhez, azonban sokkal veszélyesebb és gyorsabb hatású az erőszakos asszimiláció.

A magyarországi nemzetiségek látványos identitásvesztésének, ezen belül a nemzetiségi nyelvhasználat háttérbe szorulásának okait azokban a történelmi, politikai folyamatokban kereshetjük, melyek a második világháborút követő évtizedekben sújtották őket, s amelyek az asszimiláció erőszakos formájaként írhatók le, és a legtöbb hazai nemzetiséget érintették. Különösen a ma-

gyarországi németek kerültek nehéz helyzetbe, rögtön a front elvonulása után: csupán anyanyelvük, nemzetiségük miatt a jogfosztottság állapotába kerültek. Még folytak a harcok Magyarországon, amikor a német nyelvű lakosság egy részét kényszermunkára a Szovjetunióba szállították, az 1945-ös földosztás alkalmával a néhol jelentkező földhiányt német paraszthasználatok eldobásával oldották meg, majd 1945 végétől megkísérelték őket elűzni Magyarországon. Szerepe volt ebben annak a politikai berendezkedésnek is, mely 1945 után a szovjet érdekszférába tartozó Magyarországon kialakult, s amelynek a többségi népesség is szenvedő alanya volt. „A többségi nép demokratikus jogai... elválaszthatatlanul összefonódnak a kisebbségek – köztük a németek – demokratikus jogaival.”² A hazai német nemzetiség elleni fellépés a második világháború után nem egyszerűen erőszakos asszimilációra való törekvés volt, hanem a kollektív felelősség és a kollektív bűnösség – Sztálintól származó – elvének alkalmazása alapján az országból való kitelepítésük is megkezdődött. Bár ez teljes mértékben szerencsére nem valósult meg, jogfosztottságuk létszámuk drasztikus csökkenéséhez és a megmaradt német nemzetiség drámai mértékű identitásvesztéséhez vezetett.

Magyarországon 1945. december 29-én kihirdették a 12.330/1945. M. E. sz. rendeletet.³ Ennek első paragrafusa egyértelműen a németek kollektív büntetését célozza, differenciálásra kísérlet sem történik: „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási össze-

írás alkalmával német nemzetiségűnek, vagy német anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely német fegyveres alakulatnak (SS) tagja volt.” A rendelet a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-ai határozatának végrehajtásaként fogalmazódott meg, születését döntően a nemzetközi politikai viszonyok és érdekrendszerek befolyásolták. A szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciája 1945-ben – bár nem tisztázta egyértelműen a kollektív felelősség elvét – elhatározta, hogy a „Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak, vagy egy ré-

Kultúrák, politikák

volt a népszámlálások hitelessége ügyében: a lakosság bizalmát többé nem lehetett visszanyerni, hiszen a kitelepítési listák az 1941-es, elvileg titkos népszámlálási adatok alapján készültek.

A kitelepítések végrehajtása az egyes településeken a rendelet alapján érintettek listájának az összeállításával kezdődött, majd a hatóságok és a karhatalom közreműködésével a legközelebbi vasútállomásokra szállították a listán szereplőket. A bevagonírozást követően megindultak a szerelvények Németország felé. Az emberek egész addigi életük munkájának eredményét hátrahagyva, egy-egy batyuval voltak kénytelenek vonatra szállni, s elhagyni a szülőföldjüket. Sokan voltak, akik egyszerűen nem tudták elfogadni ezt a helyzetet, s kivonták magukat az intézkedések alól. Elszöktek, magyar családoknál húzták meg magukat, s várták sorsuk jobbra fordulását. Házukat, földjüket, ingóságait ők is elvesztették, azonban szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen a hazájuknak tekintett földön maradtak. Nagyon sok család Németországból, a számára kijelölt új lakóhelyről szökött vissza a szülőföldjére.

A 12.330/1945. M. E. sz. rendelet alapján a magyarországi németek áttelepítése Németország amerikai megszállási övezetébe 1946 januárjában Budaörsön kezdődött meg, s júniusig tartott. Ekkor a kitelepítések elakadtak, majd a magyar és az amerikai hatóságok augusztusi megállapodása nyomán november elején indultak újra, de az év végére már le is zárultak. 1947–48 során újabb kitelepítési akciók zajlottak le, ekkor már Németország szovjet megszállási övezete volt az útirány, s az események a szlovákiai lakosságcserevel kapcsolódtak össze. A kitelepítések miatt felszabadult sváb parasztbirtokokban helyezték el ugyanis a Felvidékről szintén elűzött magyar családokat.

1948 szeptemberében még Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegyékből, valamint Baranya megyéből indultak szerelvények Németország felé, ezek az akciók azonban már az utolsók voltak. Október 1-jén végleg leállt a németek kitelepítése.⁶ A jogi rendezésre azonban még egy évet kellett várni.

1949–50-ben egymás után születtek azok a rendelkezések, amelyek – jogilag legalábbis – egyenjogúsították a magyarországi német nemzetiséget. A minisztertanács 4.248/1949 M. T. számú rendelete kijelenti, hogy a német lakosság kitelepítése befejeződött.⁷ A 4.364/1949. M. T. számú rendelet az állampolgárság és a tulajdon tekintetében intézkedik⁸: azok a németek, akik – bár szerepeltek a kitelepítendőkhöz között, de elszállításukra nem került sor – Magyarországon tartózkodnak, lakóhely és munkahely szempontjából a magyar állampolgárokkal azonos elbírálás alá esnek. Az 1949-ben bevezetett alkotmány is biztosította a magyar állampolgárok egyenjogúságát, azonban a németek kitelepítését az 1950-ben született 84/1950. M. T. számú rendelet zárta le hivatalosan is.⁹ E szerint a kitelepítésekre vonatkozó minden korábbi rendelkezés hatályát veszti. A visszamaradt népesség, illetve azok számára, akik korábban megszöktek, kivonták magukat a kitelepítés végrehajtása alól, vagy visszaszöktek, különösen fontos volt a 3. §. (1), mely szerint: „... minden személy, akit nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak és az erre vonatkozó rendelkezések szerint jelentkezési kötelezettségüknek eleget tettek, magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”

A jogi rendezés tehát megtörtént, ez azonban nem jelentette azt, hogy a hazai németek helyzete egy csapásra jóra fordult volna. Ennek legfőbb oka természetesen a demokrácia hiánya volt, mely az ország minden állampolgárát egyaránt sújtotta. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg a német és vele együtt a többi magyarországi nemzetiség helyzete elfogadhatóvá vált. A törvényes lehetőségek nyomán az otthonukból elűzött emberek lassanként visszatértek a falujukba, s megpróbáltak újra talpra állni, beilleszkedni a megváltozott körülmények közé. Azok, akik korábban kivonták magukat a rendelkezések alól, vagy visszaszöktek Németországból, családonként szállingóztak vissza, rokonoknál, ismerősöknél húzták meg magukat, míg sikerült új egzisztenciát, otthont

szének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell foganatosítani.”⁴ A kitelepítés végrehajtását és gyakorlati tennivalóit az érintett kormányokra, illetve Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízta a konferencia, így az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd azt követő kormányok számára a SZEB határozta meg a kitelepítésekkel kapcsolatos kötelezettségeket és tennivalókat. Nem kívánunk állást foglalni azokkal a koncepcionálisan eltérő véleményekkel kapcsolatban, melyek némelyike a nemzetközi előírásokat, némelyike a magyar kormány felelősségét hangsúlyozza a rendelet megszületésére vonatkozóan. Így pl. Korom Mihály a SZEB felelősségét emeli ki, míg Tóth Ágnes a kormány felelősségét.⁵ Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy a kitelepítési rendelkezések politikailag ártatlan tömegeket tettek lehetetlenné, s a későbbiekben a németek kollektív felelősségre vonása összekapcsolódott a szlovákiai magyarok kollektív büntetésével is. A rendelet különösen káros

teremteniük. Ez a folyamat hosszú évekig tartott: voltak, akik már az ötvenes évek elején visszamerészkedtek, de olyanok is, akik csak a hatvanas évek elején, közepén tértek vissza eredeti lakóhelyükre.

A magyarság és a magyarországi németiség együttes történetének kétségkívül legdrámaibb fejezetének tekinthetjük a második világháború alatti és utáni éveket. Egyetérthetünk Balogh Sándorral,¹⁰ aki négy olyan tényezőt foglal össze, mely megszabta a történelem menetét: a hitleri Németország szerepe, tettei a második világháborúban, a szövetséges nagyhatalmak állásfoglalásai a németiség jövőjéről, a szövetségesek közép-európai politikája és a szomszéd országok nemzetiségi politikája, végül a magyarországi koalíciós pártok törekvései és céljai. Ezeket mind tekintetbe kell vennünk, ha megkíséréljük megérteni, hogyan történhetett a németiség megítélése 1945 után, hogyan alakulhattott ki róluk a környezetükben olyan kép, amely nemhogy megakadályozta volna, sokkal inkább elősegítette a bekövetkezett eseményeket.

A német nemzetiség egy részét már a háború előtt és alatt is vádolták hazaárulással, például a Volksbund szervezkedése kapcsán, de a németiség egészére még nem vonatkozott ez a vád, államhűségüket nem vonták kétségbe senki. Hitler azonban tulajdonképpen az egész kelet-közép-európai németiséget a hazaárulás gyanújába keverte, amikor azt a német népközösség szerves részének tekintette. Innen már csak egy lépés volt az út ahhoz, hogy a háború befejezésekor az egész németiséget úgy, ahogy van, bűnös népnek tekintsék, amely elárulta hazáját és a fasisztákhoz csatlakozott. Nem csoda hát, hogy a kitelepítések megkezdését, a fasisztának kiküldött nép kiűzését Magyarországról a demokrácia nagy diadalaként ítélték meg. Ma már tudjuk, hogy a hazai németiség a kollektív felelősségre vonás elvének áldozata lett, mely elv a demokráciák számára elfogadhatatlan. Nem véletlen hát, hogy a magyar történelem fájdalmas része a magyarországi németiség háború utáni sorsa. Emellett bátran elfogadhatjuk Bellér Béla véleményét,¹¹ aki úgy érzi, valójában nemcsak németkérdésről van szó, hanem magyarkérdésről, a demokrácia kérdéséről is egy-

ben. A nemzetiségpolitika ugyanis mindenkor része a kormánypolitikának. Az a kormány, mely nem engedi valamilyen nemzeti (vagy vallási) kisebbség jogait érvényesülni, a többségi nép demokratikus jogait sem biztosítja. Mindemellett természetesen rá kell mutatnunk a magyar kormány szuverenitására.

Német anyanyelvű lakosság Magyarországon (fő)

1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
475491	22455	50765	35594	31231	37511	33792

nek korlátaira is, mely kétségkívül szintén befolyásolta a történelemet.

A németiség második világháború utáni kollektív felelősségre vonásának a következményei igen súlyosak, napjainkig hatóak voltak. Magyarország elvesztette a korábban legnagyobb számú hazai kisebbség jelentős hányadát. A háborús veszteség, a kényszermunka és a kitelepítések összességét tekintve a kutatók igen eltérő mértékűnek tartják a népességvesztést. A magunk részéről Tilkovszky Loránt adataival értünk egyet, aki a német népesség felének elvesztéséről szól.¹² Az eltávozott-elvesztett németiség gazdasága, kultúrája a magyarországi gazdaság és kultúra szerves része volt, így mindenképpen annak egésze károsodott.

Több okból is a kitelepítések és a kollektív számonkérés következményének tekinthetjük a magyarországi német nemzetiség asszimilációjának felgyorsulását.

A népszámlálások hitelének elvesztéséről már korábban is szoltunk. Amellett, hogy a német nemzetiség többé nem hisz a népszámlálási adatok titkosságában, ez az élmény s a megfélemlítettség érzése odavezetett, hogy jóval kevesebben vallják magukat ma is, és az 1945 utáni összes népszámlálás alkalmából német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek, mint az a származást tekintve indokolt lenne. A háborús veszteségek, a kényszermunka és a kitelepítések után is kb. a fele megmaradt a német nemzetiségnek (ahogyan arra fentebb is utaltunk), mégis tény, hogy legjobb esetben is néhány tizezren vallják magukat németnek. Ez mindenképpen elgondolkasztó, még akkor is, ha leszögezzük,

hogy minden ember legszemélyesebb ügye a nemzetiség, az anyanyelv vállalása. A mélypont az 1949-es népszámlálás volt, amikor az 1941-es 475 491 német anyanyelvűvel szemben mindössze 22 455 főt regisztráltak, nemzetiségét pedig mindössze 2617 személy vállalta. A későbbi években valamit javult a helyzet, de a tendencia változatlan maradt.¹³

Mindez természetesen nemcsak a népszámlálásokkor jelentkezik, hanem a mindennapokban is: az ország-

ban maradt németek többsége elhagyta anyanyelvét, szokásait, hagyományait; gyermekeit – jövőjüket feltéve – magyarnak nevelte, generációk nőttek fel az ősök anyanyelvének ismerete nélkül. (Igen sok olyan esettel találkozhatunk, hogy ugyanannak a szülőpárnak az 1945 előtti született gyermekei apró gyermekként megtanultak svábul édesanyjuktól, az utána születettek a magyart sajátították el anyanyelvüként, s egy szót sem tudnak testvérük anyanyelvén.) A kitelepítések mellett a kollektív bűnösség elvével indokolta a korabeli vezetés a német nyelvű iskolák megszüntetését, miközben törekvés volt a német nyelv visszaszorítása a mindennapi nyelvhasználatban, a közigazgatásban, de még az utcán is. A templomokban – amellett, hogy az egyházak elleni támadás is egyre erőteljesebbé vált – megszüntették a német nyelvű prédikációt, hitéletet is, ami ismét csak az anyanyelv elvesztésének irányába mutatott. Mindez természetesen igen gyors asszimilációt eredményezett,

amit csak felületes szemlélettel nevezhetünk önkéntesnek, bár részben önként, de önvédelemből hagyták el ezek az emberek az anyanyelvüket, s főleg hagyták azt el gyermekeikkel. A nemzeti kisebbségek önazonosságának legfontosabb tényezője a nyelv, az a tény, hogy nyelvi közösséget alkotnak. Ha ez a nyelvi közösség működésképtelenné válik, megszakad az etnikai szocializáció folytonossága, bekövetkezik a nemzetiségi szocializációs tér beszűkülése és szétzilálódása.¹⁴ A német nemzetiség fentiekben ismertett okokkal magyarázható nyelvvesztése egyenesen vezetett az etnikai identitás megkérdőjelezéséhez, majd egyre inkább az elvesztéséhez.

Kultúrák, politikák

képviselője igen gyorsan és eredményesen szerveződött, hamarosan világossá vált, hogy a magyarországi szlovákok sorsa a csehszlovák–magyar államközi kapcsolatoktól függ.¹⁵ 1945-ben a hazai szlovákság a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja keretében szerveződött, s a többi szláv nemzetiséggel együtt az anyanyelvi iskolai oktatás, az anyanyelvi sajtó megteremtésében jelentős eredményeket ért el. 1945-ben Tótkomlóson kétnyelvű közigazgatást vezettek be, sőt Békéscsabán a nevelők magyar és szlovák nyelvű értekezletükön jelölték ki a nemzetiségi oktatás és a kulturális fejlődés legfontosabb feladatait. 1946-ban azonban a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának szlovák csoportja Budapestre költözött, s munkáját immár a lakosságcsere előkészítése határozta meg.

A csehszlovák–magyar viszony a második világháborút követő időszakban a magyar külpolitika nehéz kérdése volt. A nagyhatalmak a két ország közötti rendezést szorgalmazták, így a magyar kormány tárgyalni kényszerült Csehszlovákiával.¹⁶ Az 1946 elején megkezdődött tárgyalások eredményeként 1946. február 27-én aláírták Budapesten a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt. Ennek értelmében a csehszlovák kormány ugyanannyi szlovákiai magyart telepíthetett ki, mint amennyi magyarországi szlovák át kívánt települni Csehszlovákiába. E megállapodás eleve ellentmondásokat rejtett, hiszen Csehszlovákia a kassai kormányprogram óta nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyarságtól teljesen meg akar szabadulni, ugyanakkor Magyarországon lényegesen kevesebb szlovák élt, mint amennyi a szlovákiai magyarok száma volt. Ráadásul a Magyarországon élő szlovákság kezdetben nem mutatott hajlandóságot az áttelepülésre. Egy részük egyetértett a lakosságcserevel és helyeselte azt, másik részük viszont Magyarországon kívánt maradni.¹⁷ Utóbbiak meggyőzésére alakult a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB), melynek célja volt a magyarországi szlovákság toborzása, propaganda kifejtése az áttelepülés mellett. Ennek során legfőbb feladata volt, hogy minél több áttelepülő jelentkezését regisztrálják, amit gyakran

felelőtlen ígéretésekkel, a gyors gazdasági kilátásba helyezésével próbáltak elérni. Ebben a folyamatban a Szlovák Antifasiszta Frontjának szlovák csoportja meglehetősen ellentmondásos szerepet vállalt, miközben egyre távolabb került az alakuláskor kitűzött céltól, a szlovák nemzetiség érdekképviseletétől.¹⁸ 1947. április 12-én megindult a lakosságcsere, s a magyar kormány újabb problémával került szembe: el kellett helyezni a felvidéki magyarokat, s a megállapodás értelmében házat, földet juttatni nekik.¹⁹ Ugyanakkor távozott az országból a szlovák nemzetiség jelentős hányada, ami – a németiséghez hasonlóan – a magyarországi kultúra egészének veszteségét jelentette. Volt olyan korábban szinte tiszta szlovák község, ahonnan a lakosság 80–90%-a távozott (pl. Pítvaros, Csanádalberti), de volt olyan is, ahol csak 10% volt az áttelepülők aránya. Összességében mintegy 70 ezer szlovák nemzetiségű lakos hagyta el az országot.²⁰ Az országban maradt szlovák nemzetiség is nehéz helyzetbe került, a hűtlenség gyanújába keveredett, s nemigen merte hangsúlyozni nemzetiségét, még kevésbé kisebbségi jogait. A lezajlott politikai események – egyéb tényezőkkel együtt – a német nemzetiséghez hasonlóan ebben az esetben is siettettk az identitásvesztést, a nemzetiség és az anyanyelv elhagyását, a hazai szlovákság asszimilációját.

A hivatalos nemzetiségpolitika ismét csak az előbbieken vázolt tendenciát erősítette. Bár az állampolgári egyenjogúsítás a kitelepítések lezárulása után viszonylag hamar megtörtént, a hazai németiségnek 1955-ig, a német szövetség megalakulásáig nem volt egyetlen iskolája, kulturális vagy egyéb szervezete sem. Ezután létesítettek ugyan néhány iskolát, de ezekben is csak heti néhány órában tanították a német nyelvet, s anyanyelvi oktatásról szó sem volt.

A nemzetiségpolitika ilyen alakulása természetesen nemcsak a németeket és a szlovákokat sújtotta, hanem a többi hazai nemzetiséget is.²¹ Magyarországon 1949-re kiépült az egypártrendszer, szovjet mintára átalakult a gazdaság, a társadalom, az államszervezet, az élet minden területét a hivatalos ideológia hatotta át, s az egész társadalomban folyamatos ellenőrzés és megfélemlítés

70
K É K

Az asszimilációt segítette az is, hogy a németiség települési jellege megváltozott a kitelepítések után. Egyrészt a korábbi zárt, tradicionális közösségek megszűntek, a német falvak vegyes lakosságúvá váltak, sokszor úgy, hogy kisebbségbe kerültek a német ajkúak. Másrészt munkát keresve szóródott szét az országban az egzisztenciát vesztett német lakosság. Ilyenformán az általában többségi magyar lakosság asszimilációs nyomása még inkább siettette az elmagyarosodást. A nemzetiségi öntudat és önbecsülés is súlyos károkat szenvedett a kollektív bűnösséggel való megbélyegzés miatt.

A második világháborút követő években nemcsak a német nemzetiség sorsa jelentett neuralgikus pontot a magyarországi nemzetiségi politikában, hanem a szlovák nemzetiségé is. Az 1947-ben sorra került szlovák–magyar lakosságcsere következményei a németek kitelepítéséhez hasonlóan súlyosak voltak, és a szlovák nemzetiség létszámának drasztikus csökkenéséhez vezettek. Bár 1945-ben a szlovák nemzetiség érdek-

Kultúrák, politikák

volt tapasztalható. Ebben a politikai légkörben nem alakult, nem is alakulhattott ki olyan átfogó és demokratikus alapokon álló koncepció, amely a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésére irányult volna. Elmaradtak azok az intézkedések is, amelyek lelassították volna az asszimilációs tendenciákat, és segítették volna az anyanyelv és a kultúra megőrzését a kisebbségek számára. Bár az 1950-es években megkezdődött a nemzetiségek iskolai és közművelődési hálózatának kiépülése, és korlátozott jogokkal ugyan, de megkezdtek munkájukat a nemzetiségi szövetségek is, mindez meglehetősen formális volt, nem vette figyelembe a hatalom a nemzetiségek igényeit és a szükségleteket. Annál is inkább tehette ezt, mert Magyarországon a politikai hatalom évtizedeken át (a negyvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig) az automatizmus elvének alkalmazásától várta a nemzeti-ségi kérdés megoldását. „E szerint: nincsen külön nemzetiségi kérdés, pontosabban az az osztályellentét megsemmisítésével, az egyes nemzetiségeknek a többségi nemzet tagjaival azonos jogok biztosítása révén automatikusan megszűnik.”²² E felfogás lehetővé tette a nemzetiségek kulturális jogokra, iskoláztatásra vonatkozó igényeinek elhárítását, ugyanakkor a kisebbségek gyors és teljes asszimilációjára számított. Ezzel a hatalom tovább gyorsította a negyvenes évek végére már egyébként is felerősödött, a nyelvvesztést és identitásvesztést eredményező folyamatokat. Némi változás a hetvenes évektől tapasztalható, amikor az automatizmus elvét a nemzetiségek hidszerpének hangoztatása és az erre épülő stratégia kialakítása váltotta fel. Ez valamivel ugyan szabadabb légkört eredményezett, de nem tudta sem megállítani, sem lényegesen befolyásolni a magyarországi nemzetiségek öntudatának, nyelvének elvesztését.

A pártállam nemzetiségpolitikájának negatív hatását még inkább érzékelhetjük, ha más, a kollektív felelősségre vonás és egyéb politikai események által közvetlenül nem érintett magyarországi nemzetiséget vizsgálunk. Így például a román nemzetiséget nem érték olyan jellegű politikai támadások a második világháborút követően, mint a hazai németiséget, az identitásvesztés mégis érzékelhető.

Miközben 1945–48 között a német és a szlovák nemzetiséghez való viszony határozta meg elsősorban a magyar kormány nemzetiségpolitikáját, a román nemzetiség igényeinek legfeljebb a tudomásul vételéről lehetett csak szó, pedig ekkor még mintegy 18 községben élt számottevő román lakosság. A többnyire a görögkeleti egyház által fenntartott román iskolák a korábbihoz hasonlóan tovább működtek, a románság szervezését, igényeik megfogalmazását is a gyulai görögkeleti egyház kezdeményezte, ami természetes, hiszen a nemzetiségi hovatartozás és az egyházhoz tartozás ekkor még összekapcsolódott. Az egyházi szervezkedés mellett azonban nem találunk olyan érdekvédelmi szervezetet, amely képes lett volna a hazai románság igényeinek megfogalmazására, képviseletére. A kormány a kitelepítésekkel, majd a csehszlovák–magyar lakosságcserevel volt elfoglalva, s ehhez képest a többi nemzetiség sorsa háttérbe szorult. Ráadásul a feszült politikai légkör megettette a hatását, a németek példája a többi nemzetiséget is gondolkodásra készítette: tartottak nemzetiségi mivoltuk hátrányos következményeitől. Így történhetett meg, hogy 1946–47-re a szülők egyre kevesebben igényelték gyermekeik román anyanyelvű oktatását, a nemzetiségi tannyelvű iskola fenntartását.²³ A szülők bizonytalansága, féltelme természetesen nemcsak a románokat érintette, jellemző volt a többi nemzetiség esetében is.

Az 1948-as „fordulaton” követően – mint minden egyebet – az MDP határozta meg a nemzetiségpolitikát is. Az iskolák államosítása tovább rontotta a nemzetiségi tannyelvű oktatás esélyeit. Az 1948 tavaszán alakult Magyarországi Románok Kultúrszövetsége, mely a román kultúra értékeit lett volna hivatott támogatni, 1949 elejére Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségévé alakult, ami kifejezte a pártállam azon elvárását, hogy a kulturális célok mellett a nemzetiségi szövetségek az aktuális politikai berendezkedést is szolgálják. Részben ez volt az oka annak is, hogy 1948-ban feloszlatták a korábbi szlovák szervezetet, helyette a románhoz hasonló céllal az év végén létrehozták a Magyarországi Szlovákok

Demokratikus Szövetségét. Így vett részt pl. a román és szlovák szövetség is a termelőségmozgalmakban, vagy épp a szovjet–magyar barátság népszerűsítésében, valamint 1950-ben az újonnan bevezetett tanácsválasztásokban.²⁴ Nem is tehettek mást, hiszen a többségi népesség is kiszolgáltatott, megfélemlített volt, még inkább a nemzeti kisebbségek. Mindezek mellett egyre erőteljesebben hatott az automatizmus elve, amely nem eredményezett nyílt nemzetiségellenes politikát, de a nemzetiségek identitásának, kultúrájának megőrzéséhez szükséges támogatást sem kapták meg a kisebbségek. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy például a román vagy a szlovák lakos-

71
K É K

ság csak a kirakatszerű kultúrműsorok idején, jó esetben néhány iskolában találkozhatott saját kultúrájával, de a hivatalos ügyintézés, a mindennapi élet a magyar nyelv segítségével zajlott. Az egyházak visszaszorításával a hitéletben is egyre kisebb jelentősége maradt a nemzetiségi nyelvek használatának.

A Kádár-korszak első felében az automatizmus hatása még jobban felerősödött, ami további asszimilációt eredményezett. A többek között nemzetiségi nyelvet is oktató tanyai iskolák körzetítése – amellet, hogy egyéb szempontból is károsnak bizonyult – sok nemzetiségi jellegű iskola megszűnését eredményezte, tovább csökkentve a nemzetiségi nyelvhasználatot.²⁵ A nemzetiségi szövetségek pártutasításra „tömegpolitikai munkát” is kellett hogy végezzenek, akárcsak az előző korszakban. Ennek keretében a román szövetségnek kellett volna csökkenteni a görögkeleti egyház befolyását a románság körében, „harcolni a klerikalizmus ellen”, erősíteni a tsz-ek megszilárdításával kapcsolatos tevékenységet. Hason-

lőképpen fogalmazták meg az elvárásokat a szlovák szövetséggel szemben is. Ezeknek a feladatoknak a megoldását a helyi pártbizottságokkal együttműködve kellett megoldani és ezek propagandisztikus segítését várták el a *Foia Noastra* című, román nyelvű kétheti laptól és a *Ludové Noviny* című, szlovák nyelvű hetilaptól is.²⁶ A Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségétől a fentiekben túl még azt is elvárták, hogy a németek elkülönülő magatartását (mely az előzmények ismeretében inkább megértést igényelt volna) szüntesse meg, vegyen részt „a német dolgozók szocialista tudatának formálásában”, és harcoljon a nacionalizmus ellen.²⁷ A szövetség *Neue Zeitung* című

hetilapja számára pedig azt a feladatot jelölte meg a korabeli vezetés, hogy „harcoljon a burzsoá ideológia befolyása ellen”, mely a nyugatra települt családtagokon keresztül éri a német nemzetiséget, továbbá „leplezze le az NSZK revansista politikáját”.²⁸

Mindez természetesen nem segítette a nemzetiségi identitás megőrzését, az anyanyelv és a kultúra tartalmas, valódi ápolását egyik nemzetiség esetében sem. Csak a hetvenes évek közepétől voltak tapasztalhatók olyan kezdeményezések, amelyek a nemzetiségek pozitív diszkriminációjának irányába mutattak, azonban az identitásvesztés már megállíthatatlan volt.

A pártállami időszak tehát mindenképpen negatív hatással volt a nemzetiségek identitásának megőrzésére hazánkban, s ez a megállapítás minden magyarországi nemzetiségre érvényes. Ahol politikai támadások is érték az adott nemzetiséget, mint a németek, szlovákok, és a különböző délszláv nemzetiségek esetében, ott látványosabban, ahol „csak” a hibás nemzeti-

Kultúrák, politikák

ségpolitika hatásaival kell számolni, mint pl. a hazai románság esetében, ott kevésbé látványosan, de mindennél nagyobb számú identitásvesztést eredményeztek az elmúlt évtizedek.

A rendszerváltást követően, az 1990-es népszámláláskor a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok feltételezni engedték, hogy a nemzetiségek nagyobb számban vállalják majd anyanyelvüket és nemzetiségüket; sokan úgy gondolták, hogy mintegy varázsütésre helyreáll a nemzetiségi identitás. Az erre számítóknak azonban csalódnuk kellett: bár kismértékű javulás volt tapasztalható, a regisztrált németek száma alig volt magasabb, mint a korábbi népszámlálások alkalmával, a románok és a szlovákok esetében pedig jelentős csökkenést észlelhetünk.²⁹ A 2001-es népszámláláskor a német anyanyelvű lakosság további csökkenése volt tapasztalható, német kisebbségi kötődésről ugyanakkor 120 344 fő vallott, ami több mint háromszorosa a magukat német anyanyelvűnek tartóknak.³⁰ Öröndetes ugyanakkor – és okainak kiderítése külön kutatás tárgyát képezheti – a román és a szlovák anyanyelvű lakosság létszámának növekedése, miután a korábbi években ott is folyamatos csökkenés volt tapasztalható.³¹

Szlovák anyanyelvű lakosság Magyarországon (fő)

1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
75077	25988	30690	21176	16054	6691	11817

Román anyanyelvű lakosság Magyarországon (fő)

1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
14142	14713	10502	8640	7139	5353	8482

Ha az okokat vizsgáljuk, több tényezőt mutathatunk ki. Bár a rendszerváltás utáni demokratizálódás jó hatással volt a nemzetiségekre, felő, hogy a változások túl későn jöttek. A demokratikus változások erősítették a nemzetiségi azonosságtudatot, lehetővé tették a nemzetiségek érdekérvényesítését, különösen az 1993. évi LXXVII. törvény (A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól) elfogadását követően, s ez erősítette a kisebbséghez való kötődést. Kevesebb félelem, több pozitív élmény

kapcsolódhatott a kisebbségi létehez. Ez azonban már nem változtat azon, hogy a nemzetiségi identitás háttérbe szorult sok, származását tekintve nemzetiségi családban, s generációk nőttek fel a nemzetiségi nyelv ismerete, s nemzetiségi iskoláztatás nélkül. Az is látható, hogy a többség még mindig elzárkózik a közélettől, igyekszik távol tartani magát a politikai eseményektől, s inkább a családi közösség felé fordul, a jellemző.³² A német nemzetiségi anyanyelv elvesztésére a pozitív változások kevésbé vannak hatással. Miközben a német nemzetiség a története során évszázadokon át meg tudta tartani anyanyelvét a magyar környezetben is, az utóbbi fél évszázadban drámai módon erősödött fel a nyelvi asszimiláció a fentebb vázolt történelmi okok következtében. Ezek mellett azonban más, a többi nemzetiséget is érintő magyarázatot is találhatunk vizsgálódásaink során.

Elsősorban látnunk kell, hogy a nyilvános nemzetiségi nyelvhasználat egyre inkább visszaszorult az elmúlt évtizedek során, ami az említett politikai háttér mellett magyarázható a modernizáció, a városi munkavállalás és életmód hatásával is. A lakóhelyi nyelvhasználat kisebb településeken ugyan részben tovább él, a városokban azonban már nem lehetséges, hiszen a többségi népességgel való érintkezés nyelve a magyar. A munkahe-

lyi nyelvhasználat szinte teljesen megszűnt (kivételek a mezőgazdaság, ahol elvétel akad még példa). A hivatali nyelvhasználatban, ügyintézésben szintén nehézségekbe ütközik a nemzetiségi nyelv használata. Még ha néhány nemzetiségi lakossággal is rendelkező településen lehetséges is a nemzetiségi nyelv használata, az írásbeli ügyintézés nyelve minden esetben a magyar. Az egyházakon belüli nyelvhasználat is erősen kérdéses, kevés az a település, ahol ismét vannak nemzetiségi nyelvű istentiszteletek, vagy a litur-

gia egyes részeiben nemzetiségi nyelven vehetnek részt a hívók, ráadásul a szekularizáció is ellenkező irányban hat. A nemzetiségi nyelvhasználat régen visszaszorult a magánszférába: azok, akik anyanyelvüként használják a nemzetiségi nyelvet, egyre inkább családtagjaikkal, esetleg barátaikkal teszik ezt. Mindez magát a nyelvet sem hagyja érintetlenül. A nemzetiségi anyanyelv presztízsét eleve csökkenti az a tény, hogy a nyelvhasználat funkcionálisan szétválk: a formális, nyilvános kommunikációs helyzetekben nem használják, csupán informálisan, a családon, esetleg a lakóhelyen belül. Ez a kisebbségi nyelv elszegényedéséhez vezet, hiszen a kommunikációs szituációknak csak szűk körében használják.³³

A nemzetiségi nyelv használatában generációs különbségek is megfigyelhetők. Az idősebb generáció az, amely minden ellenkező hatással szemben is megőrizte, beszéli anyanyelvét. A nyilvános megszólaláskor ugyan ők is a magyart választják, de a lakóhelyi és családi kapcsolatok ápolása a nemzetiségi nyelven történik. A középgeneráció elsajátította ugyan szüleitől a nyelvet, de nyilvánosan egyre kevésbé használta, a nemzetiségi oktatás visszaszorulásával az iskolában és később a munkahelyen rá kellett hogy szokjon a magyar nyelv használatára. Így ők már legfeljebb a szüleikkel, idősebb szomszédokkal beszélnek anyanyelvükön, értik a nyelvet, de nem alkalmazzák, még egymás között sem. A nyelvvesztés végső stádiuma az ő gyermekeiknél regisztrálható: ők már nem tanították meg gyerekeiket a nemzetiségi nyelvre, s a mai 15–25 év körüli korosztály már nemigen érti a nagyszülőket. Ebben szerepet játszik az is, hogy a modernizáció következtében a többgenerációs nagycsaládok felbomlottak, a fiatalabb generáció gyakran a városokban próbált boldogulni, s a nagyszülők már nem tudtak szerepet játszani az unokák nyelvi szocializációjában. A fiatal generációt pedig az iskola, a mindennapi környezet, ezeknek hatása a magyar nyelv használatára ösztönzi. Igaz ugyanakkor az is, hogy ez a generáció az, amely egyre inkább hajlandó megtanulni például németül. Ehhez persze hozzájárul a nyelv nemzetközi presztízsé is, amit erősít az EU-csatlakozás. Így napjainkban már senki nem vonja kétségbe a német nyelv elsajátításának szükségességét, s egyre többen ta-

nulják a német nemzetiségi származású fiatalok is. Ez azonban már nem a nemzetiségi kultúra és főleg nem a nemzetiségi anyanyelv ápolását jelenti, bár kétségkívül pozitív fejleményként értékelhető. Sőt, nem is a nagyszülők nyelvéről van már szó. A különbség a standard német nyelvet jelentő „Hochdeutsch” és a helyi dialektális változatot jelentő „Mundart” különbségével írható le. A magyarországi német kisebbség esetében a „Mundart” az összefoglaló neve azoknak a frank, bajor és sváb eredetű archaikus tájnyelveknek, melyeket az egyes Magyarországra érkezett népcsoportok különböző időpontokban és különböző helyekről magukkal hoztak.³⁴ Ez hihetetlenül nagy kulturális érték, mely a nyelvi asszimilációval most elveszni látszik. A nyelvvesztés nem egyszerűen a német nyelv elvesztését jelenti, hanem egy archaikus nyelvi tradíció elvesztését is. A fiatalok már csak a „Hochdeutsch” megnevezéssel jelzett mai német nyelvet sajátítják el, többségükben idegen nyelvként. Hasonlóképpen a többi nemzetiségi nyelv esetében is elsősorban az irodalmi és nem az archaikus nyelv (pl. a bánsági román nyelvjárás) oktatása folyik. A 2001-es népszámlálás német anyanyelvi adatainak csökkenő tendenciái már nem a hagyományos nemzetiségi anyanyelv politikai okokkal magyarázható háttérbe szorítását jelzik, hanem felő, hogy annak a generációnak a lassú kihalását, akik még ismerik és beszélik ezt a nyelvet. Velük és nyelvükkel pótolhatatlan érték tűnik el a magyarországi kultúrából. Ugyanakkor új kutatás témája lehet a szlovák és a román anyanyelvű lakosság létszámának gyarapodása és nyelvi megerősödése.

Részen a történelmi-politikai események, részben egyéb szociokulturális okok következtében a magyarországi nemzetiségek erőteljesen asszimilálódtak, de legalábbis kettős identitással rendelkeznek, nemzetiségi anyanyelvüket pedig jórészt elveszítették. Ugyanakkor napjainkban a nemzetiségi nyelvek és kultúrák, valamint a kisebbségi identitás felértékelődése több vonatkozásban érzékelhető. A többségi népeség és a kormányzat felelőssége is, hogy ez a folyamat merre halad tovább, melyik hatás lesz erősebb.

- 1 Kende Anna–Kosztandinidisz Diana–Szilassy Eszter: Asszimiláció és kisebbségi identitás. www.bolyai.ro/tarstud-558k-
- 2 300 éves együttélés. Bp.: 1987. Bellér B. tanulmánya. 171.
- 3 Magyar Közlöny, 1945. dec. 29.
- 4 Nemzetközi szerződések 1918–45. 656.
- 5 Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. In: Zielbauer György (szerk.): A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez – Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján. Bp.: 1996.; Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét: 1993. 51.
- 6 Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Bp.: 1988. 160.

- 7 Magyar Közlöny, 1949. szept. 23.
- 8 Magyar Közlöny, 1949. okt. 1.
- 9 Magyar Közlöny, 1950. márc. 25.
- 10 Balogh Sándor: Jelenkori népvándorlás. História, 1981/3.
- 11 Lásd 2. sz. jegyzet.
- 12 Tilkovszky Loránt: Botránykő, vagy hidpillér? Világosság, 1990/4.
- 13 A népszámlálásra vonatkozó adatok: Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. Bp.: 1992.; és www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html
- 14 Radó Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. Regio, 1992/3. 135.
- 15 Fehér István: Az utolsó percben. Bp.: 1993. 71–89.
- 16 Sztálin már az 1943-ban Moszkvában folytatott tárgyalásokon ígéretet tett Benesnek a magyarok megbüntetésére, s már ekkor elvi állásfoglalás született a német és a magyar lakosság Csehszlovákiából való kitelepítéséről. A témáról részletesebben lásd Fehér István, 1993:102–134.; Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–48 között. Kecskemét: 1993. 152–182.; Korom Mihály: Az Atlanti Chartától a potsda-

Kultúrák, politikák

- mi kollektív büntetésig. In: Zielbauer György (szerk.): *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez – Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján*. Bp.: 1996. 212–217.
- 17 Gyivicsán Anna: *Fejzetek a magyarországi szlovákok életéből*. Bp.: 1985. 83.
- 18 Pl. a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja szlovák tagozata által kiadott *Sloboda* c. lap az áttelepülést sürgető agitáció szolgálatába állt. Lásd Tilkovszky Loránt, 1998:137. 1946 második felében a szlovák tagozat önálló szervezetté vált, megalakult a Magyarországi Szlovákok Szövetsége, ami azonban nem változtatott azon, hogy a nemzetiségi szervezet az áttelepülést szorgalmazta. Lásd Fehér István, 1993:135–136.
- 19 Ilyen módon össze is kapcsolódik a német kitelepítés és a szlovák kérdés, hiszen újabb és újabb igénybe vehető ingatlanokra volt szükség, aminek eredményeként folytatódott a magyarországi német lakosság összeköltöztetése, majd kitelepítése.
- 20 Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csonkai Kiadó, 1998. 141.; Fehér István, 1993:114–115.
- 21 Az 1949 utáni magyarországi nemzetiségpolitika jellemzőit Tóth Ágnes (szerk. és bevezető tanulmány): *Partállam és nemzetiségek (1950–1973). Forrásközlmények VI.* (Kecskemét: 2003.) munkája alapján foglaltuk össze.
- 22 Tóth Ágnes, 2003:6.
- 23 Tilkovszky Loránt, 1998:124–142.; és Fehér István: *Az utolsó percben*. Bp.: 1993. 77–88.
- 24 Tilkovszky Loránt, 1998:146.
- 25 Az 1966–67-es tanévben már csak kilenc településen folyt román anyanyelvi oktatás, ami 926 gyereket, hat településen folyt szlovák anyanyelvi oktatás, ami 740 gyereket érintett. A német nemzetiség pedig mindössze egy iskolával rendelkezett ekkor, 29 tanulóval. – A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának feljegyzése a nemzetiségi iskolák helyzetéről 1967. Közli: Tóth Ágnes 2003. 67. sz. irat 384–392.
- 26 Jelentés a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének munkájáról. Budapest: 1960. Közli: Tóth Ágnes 2003. 52. sz. irat 311–14.; és Jelentés a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségének 1960. évi munkájáról. Budapest: 1961. Közli: uo. 56. sz. irat 327–28.; Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének munkájáról. Budapest: 1960. Közli: uo. 50. sz. irat 301–304.; és Jelentés a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségének 1960. évi munkájáról. Budapest: 1961. Közli: uo. 55. sz. irat 324–26.; valamint Jelentés a nemzetiségi lapok munkájáról. Budapest: 1962. Közli: uo. 59. sz. irat 342.
- 27 Jelentés a Magyarországi Német dolgozók Demokratikus Szövetségének munkájáról. Budapest: 1960. január 7. Közli Tóth Ágnes 2003. 49. sz. irat 296–300.; Jelentés a Magyarországi Német dolgozók Demokratikus Szövetségének 1960. évi munkájáról. Budapest: 1961. Közli: uo. 57. sz. irat 329–331.
- 28 Jelentés a nemzetiségi lapok munkájáról. Budapest: 1962. Közli: Tóth Ágnes 2003. 59. sz. irat 338–339.
- 29 Lásd Az 1990-es népszámlálás. Bp.: 1992. A témáról bővebben lásd Tilkovszky: Botránykó, vagy hídpillér? *Világosság*, 1990/4.; és Dávid Z.: A magyarországi nemzetiségek 1990-ben. *Valóság*, 1993/10.
- 30 Lásd www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html
- 31 A népszámlálásra vonatkozó adatok: Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. Bp.: 1992. és www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html
- 32 Kende Anna–Kosztandinidisz Diana–Szilassy Eszter: Asszimiláció és kisebbségi identitás. www.bolyai.ro/tarstud-558k-
- 33 Radó Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. *Regio*, 1992/3. 138–141.
- 34 Földes Csaba: Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. www.lib.jgytf.u-szeged.hu/adatbazisok/nemzetiseg.html

Viskolcz Noémi

Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról

75
K É K

2005 januárjában Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtár egy régi kódexét lapozgattam.¹ A kéziratköteg valaha Peter Lambeckhez (1620–1688) tartozott, aki császári könyvtárosként és udvari történészként működött Bécsben a XVII. század második felében. A kódexből magyar vonatkozású művelődéstörténeti adatok felbukkanását reméltem, ugyanis már korábban ismert volt, hogy Lambeck válogatta ki a legszebb könyveket annak a Nádasdy Ferencnek (1623–1671) a könyvtárából, aki a XVII. századi magyar történelem egyik legfontosabb politikusa és egyben legtragikusabb alakja volt.² 1670-ben a Wesselényi-szervezkedésben játszott szerepe mi-

liotheek történetét és állományát – főleg a kéziratokra koncentrálni – nyolckötetes *Commentarii de augustissima Bibliotheca Caesara Vindobonensi* I–VIII. (Wien, 1665–1679) művében dolgozta fel.³ A magyar művelődéstörténet számon tartja Mátyás király könyvtára maradvékának megszerzésére irányuló kísérletét 1666-ban. Kevésbé ismert azonban, hogy erről a budai utazásáról fennmaradt rövid kis naplója.⁴ Robert Evans brit történész úgy értékelte személyét, mint aki megalapozta I. Lipót udvarának intellektuális hitelességét.⁵ A grafomán Lambeck számtalan kézirata maradt az utókorra az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában, ezek több-

att elfogták, és Bécsben börtönben tartották egészen 1671 áprilisáig, amikor is felségsértés vádjával kivégezték. Vagyonát, így könyvtárát is lefoglalták, a legértékesebb könyveket I. Lipót császár magának igényelte, a szelektálással pedig Lambecket bízta meg.

Peter Lambeck 1620-ban született protestáns családban, történelmet, filozófiát, teológiát tanult különböző egyetemeken. 1663-ban nevezték ki udvari főkönyvtárosnak és történésznek, miután az előző évben áttért a katolikus hitre és elhagyta szülővárosának híres gimnáziumát, ahol rektorként tevékenykedett. Bécsben modernizálta az elhanyagolt állapotban lévő császári bibliotékát, rendezte és katalogizálta a kéziratoskat és könyveket, bevezette a rendszeres könyvvásárlásokat, felkutatót és megszerzett értékes könyv- és kézirathagyatékokat, ezzel jelentősen gyarapította az állományt, ráadásul újabb termeket követelt, majd kapott a padlón és asztalokon összevisszaságban heverő és porosodó könyvek számára. A Hofbib-

nyire végtelenül csúnya kézirással, apró betűkkel papírfecnikre vetett levélfogalmazványok, töredékek, művek vázlatai.

Nos, az említett kódexből – ez főleg Lambeckhez írt leveleket tartalmaz – valóban előbukkant egy olyan iratcsoport, mely érdeklődésre tarthat számot. Ugyanis ezek a dokumentumok a kora újkori magyar művelődéstörténet egyik legszebb kiadványára és annak utóéletére vetnek fényt, mégpedig az éppen Nádasdy Ferenc által 1664-ben Nürnbergben megjelentetett *Mausoleum*-ra. E képes album 59 hun és magyar vezér, illetve uralkodó egész alakos rézmetszetéből áll, melyeket latin nyelvű életrajzok és német fordítások kísérik.⁶ Az iratokból az első egy levél, amit a *Mausoleum* kiadói és nyomdászai – Michael és Hans Friedrich Endter – 1665. február 11-én Ludwig Vogel nürnbergi jegyzőhöz címezték. Az Endter-testvérek nem túlságosan nagy múltra visszatekintő, de sikeres médiabirodalmat vezettek Nürnbergben, ebben a fontos kereske-

dővárosban. Kiadói vállalkozásukba több magyar vonatkozású, sőt magyar nyelvű kiadvány is belefért az elmúlt évtizedekben,⁷ nem meglepő tehát, hogy Nádasdy hozzájuk fordult. A jó hírnév és a minőség garanciát jelentett a terjesztést illetően.

A hivatalos levélben az Endterek azzal a panasszal éltek Paul Fürst nürnbergi polgár és műkereskedő ellen, hogy nem sokkal azelőtt újrametszette és megjelentette a magyar királyok képeit egy iv terjedelemben, és hozzáillesztette *Ortelius Redivivus* című kiadványához. Ezzel nekik nagy kárt okozott, ugyanis az általuk az 1664-es tavaszi frankfurti könyvvásárra kiadott és bemutatott *Mausoleumot* használta

kívánságuk szerint két tanúval egyetemben felkereste Zissel gassei házában Fürstöt, és felolvasta neki pontosan levelüket, valamint megmutatta a folio méretű *Mausoleumot* és Fürst kisebb formában újra metszett képeit. Fürst a következő válaszokat adta.

1. Szerzője (Martin Meyer) jónak tartotta, hogy ezek a képek a könyvbe kerüljenek, s egy festővel ezért lerajzoltatta őket. Mindezt azért merete megtenni, mert nem volt privilégium a művön, ami szabályozta volna az újrakiadás feltételeit.

2. Ebben az ügyben keressék meg őt.

3. A szerzője az ő távollétében bízta meg Ziegler¹⁰ Frankfurt am Mainban a metszéssel.

Tehát Vogel jegyző rendkívül sovány eredménnyel tért vissza, Fürst az ellene felhozott vádakát könnyedén, szinte egy gúnyos vállvonással utasította el.¹¹ Az Endterek kénytelenek voltak más eszközökhöz – kapcsolataikhoz folyamodni. A császár könyvtárosának és történészének küldték meg az egész anyagot, Lambeck pártfogását kérve és remélve. A reményekre az évek óta tartó közös együttműködés jogosította fel őket. Egyrészt a közös könyvkiadás: I. Lipót császár ugyanis a *Mausoleum* német fordítását is végző Sigmund von Birken költőt kérte fel, hogy Johann Jacob Fugger *Österreichische Ehrenwerk* című, száz évvel korábbi kéziratban maradt munkáját készítse elő kiadásra. Lambeck a mű cenzoraként dolgozott, a kötet végül csak 1668-ban jelent meg Nürnbergben az Endtereknél, a Habsburgok ősi múltját és dicsőségét hirdető könyvet számos metszet díszítette.¹² Másrészt, hogy kiadványaik állandó bevételnek számított a császári könyvtár, erről számlák is maradtak fenn.¹³ 1665. február 13-ai újabb levelükben az Endter-testvérek összefoglalták az addigi tényállást: egy éve jelentették meg a *Mausoleumot*, melyhez a képeket Nádasdy gróftól kapták, aki viszonzásul sok példányra és a rézlemezekre is igényt tartott („selbe imagines hat Herr Graff Nadasdi uns zukommen laßen, darvon haben wir bey verfertigung hochbedeuten Herr Graffen eine starke quantitet Exemplaria nebenst deren Kupfern liefern müßen”). A mű kivite-

lezésében sok örömet találtak, de fájdalommal kellett tapasztalniuk, hogy Paul Fürst miként teszi tönkre munkájukat. Ezért kéri Lambecket, hogy ajánlja be őket Hörnigk úrhoz,¹⁴ akihez aztán panaszukkal fordulhatnak, s az ítélet minél gyorsabb meghozatalát sürgethetik. Nádasdy gróftól nem tudják az ügybe bevonni, mert három hónapra elutazott,¹⁵ különben még rosszabbul járna ez az ember. Végül az utóiratban felhívják Lambeck figyelmét, ha a *Mausoleum* még nem lenne meg a császári könyvtárban, akkor Michael Hieger könyvkereskedőnél megkaphatja egy példányát.

A fenti levelekben néhány kifejezés magyarázatra szorul, például hogy mi is volt az az *Ortelius Redivivus*? Szerzőjéről, Hieronymus Orteliusról (1543–1614) keveset lehet tudni. Gazdag augsburgi kereskedőcsalád sarja, az altdorfi egyetemre 1583-ban iratkozott be, később Bécsben telepedett le, ahonnan evangélikus vallása miatt Nürnbergbe menekült.¹⁶ Jegyző és műkedvelő történész volt, akinek az 1395–1601 között zajló török–magyar háborúkról szóló négy részes műve 1602–1603-ban jelent meg először sőgora, Johann Sibmacher (?–1611) metszeteivel és kiadásában; folytatásával, új adatokkal kiegészítve 1604-ben jelentkezett.¹⁷ Előszava tanúsága szerint információit a török háborúban személyesen résztvevő magas rangú személyektől, katonáktól szerezte, akikkel talán még bécsi tartózkodása során ismerkedett meg. Műve népszerűségnek örvendett, több javított kiadása is napvilágot látott 1665-ig (ezek nem mindig foglalták magukba a rézmetszeteket), sőt, hollandra is lefordították.¹⁸ Még egy fontos magyar vonatkozású mű köthető nevéhez, részletes beszámolót nyújtott II. Mátyás 1608. november 19-ei pozsonyi koronázásáról.¹⁹ A Sibmacher-metszetek – csataképek, ostromképek, portrék, veduták – is kedveltek voltak Magyarországon,²⁰ legismertebb feldolgozásuk megint csak Nádasdy Ferenchez kapcsolódik: sárvári várának dísztermét 1653-ban egy bécsi művésszel, Hans Rudolf Millerrel festette ki, aki a tizenöt éves háború egyes csatáinak ábrázolásához Sibmacher metszeteit használta előképként.²¹

Ortelius-Sibmacher közös művét *Ortelius redivivus* címmel²² teljesen új adatokkal és metszetekkel megtoldva adta

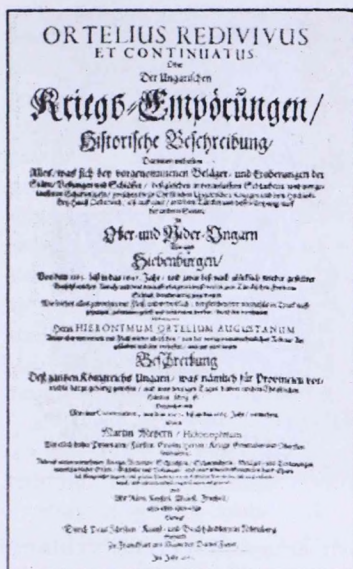
előképnek, s ezzel az ő művüket jelentéktelenné és eladhatatlanná tette. A királyképeket korábban egy magas helyről, igen nagy költséggel hozták, és ezek az ő vagyonukat képezik, tehát Fürstnek semmiféle joga nincs a képek felhasználására. A jegyzőt azzal bízzák meg, hogy a két megnevezett tanú társaságában keresse fel Fürstöt, és a következő kérdéseket, illetve követeléseket olvassa fel neki:

1. Kinek az engedélye alapján metszette újra a *Mausoleum* képeit?

2. A jogtalanul újrametszett és kiadott képek példányait – akárhol is forgalmazta már őket – szolgáltatssa be nekik a rézlemezekkel egyetemben.

3. Ki a rézmetsző, aki ezt a munkát elvégezte és hol tartózkodik?

A levél záró részében arra figyelmeztetik Vogelt, hogy a választ szorgalmasan jegyezze fel, és megfelelően járjon el, fáradozásaiért cserében pedig készségesen rendelkezésre állnak.⁸ A következő dokumentum már a jegyző válasza, mondhatni jegyzőkönyve. A dátum nélküli levélben⁹ közli a megbízóival, hogy

1. kép

ki Paul Fürst 1665-ben (1. kép). Fürst magát nürnbergi műkereskedőnek nevezte, láthatólag nagy kedvvel üzentelt régi rézlemezekkel, és szívesen használta föl azokat újabb és újabb kiadványaihoz. 1653-ban megvásárolta 520 aranyért Johann Sibmacher hagyatékát az özvegytől²³ („er vorgedachte Kupfer in Originali an sich erhandelt”),²⁴ köztük az Ortelius-mű lemezeit is. Az eredeti műhöz még egy második kötetet is illesztett, melyben megbízásából a sziléziai Martin Meyer (1630–1670) – aláírása szerint ekkor még egyetemista, később történész, a *Theatrum Europaeum* aktuális köteteinek szerzője – a magyar–török háborúk 1607-től 1664-ig terjedő időszakát dolgozta fel. Meyer a régi első kötetet Christian sziléziai hercegnek (1618–1672), az új másodikat a frankfurti tanácsnag ajánlotta. Fürst a műben megartotta a Sibmacher-metszeteket, igaz, Sibmacher monogramját mindenhol kivakarták, ugyanakkor új rézmetszeteket is készíttetett. Az egyik ilyen az első kötetben a Martin Meyer herceghez szóló ajánlását, illetve a Magyarország-térképet követő, és az Endterek által kifogásolt királykép-sorozat volt. A hatvan királyképet tartalmazó, három réten összehajtott lap címe: *Ordnung und Biltnus aller Hertzogen und Könige in Hungarn* (2. kép).

A lap nincs szignálva, és semmiféle utalás nem történik arra, hogy a Mausoleum alapján dolgozott a rajzoló vagy a metsző.

2. kép

A metszet minősége, az apró képek művészi kivitelezése meg sem közelíti a *Mausoleumot*, és a hatvanadik kép, vagyis I. Lipót mellképe kisebbre és még gyengébbre sikerült, mint a többi. Rózsa György monográfiájában már ismertetett Fürst magyar uralkodókról készült lapját, megállapítása szerint „Paul Fürst, az 1666-ban elhalt ismert nürnbergi könyv- és rézmetszetkiadó utódai kiadásában jelent meg az a nagyméretű lap, mely Heinrich Raab rézmetszetében 60 vezér- és királyképet tartalmaz Kevétől I. Lipótig. Az ábrázoltakat mellképkivágatban mutató képecskék fent ívesen zárulnak, tízesével alkotnak egy sort, s a lapon hat sor foglal helyet. Amint többféle változata is mutatja, ez a megoldás nagy népszerűségnek örvendett... A Fürst-féle lap megjelenését a kiadó haláláig, 1666. és I. József magyar királyá koronázása, 1687 közé kell helyeznünk.”²⁵ Az új források alapján Rózsa állításait pontosíthatjuk: a lapot 1665-ben adta ki először Paul Fürst az Ortelius-mű részeként.²⁶ Fürst szerint Frankfurtban készült a metszet egy bizonyos Zieglernél, akit a szerző, Martin Meyer bízott meg. A lap valóban népszerű lett később, s Fürst örökösei még többször kiadták, kiegészítve az éppen hatalmon levő császárok képével.²⁷ Ugyanakkor a *Mausoleum* keletkezésére nézve is nyertünk értékes adatokat: 1664-ben a

tavaszi könyvvásáron Frankfurtban mutatták be először az Endterek. Nádasdy a szöveget és a rézlemezeket maga biztosította a kiadáshoz, ennek fejében magas példányszámban a művet és a lemezeket kérte vissza. A kiadó ezenfelül annyit adhatott el a *Mausoleumból*, amennyit akart. A rézmetszetek művészei továbbra is ismeretlenek, annyi azonban bizonyossá vált, hogy Nádasdy a pótlólag készült három királykép – II. Ferdinánd, III. Ferdinánd, IV. Ferdinánd – metszőjét nem az Endterek révén találta, sőt, nem is feltétlenül nürnbergi volt az illető, az anyagot az Endterek készen kapták. A kiadók továbbra is kapcsolatban álltak a magyar gróffal, hiszen tudtak hosszabb római utazásáról.

Az Endterek figyelme csak az általuk kiadott királysorozatra terjedt ki, pedig Fürst egy másik képes könyv egyes részeit is bekebelezte az *Ortelius Redivivus*-ba. Elias Widemann 1646–1652 között Bécsben, Matthaeus Cosmeroviusnál megjelent híres osztrákokat és magyarokat ábrázoló portréorozatából 117 képet használt fel mintaként.²⁸ Widemann mindhárom kötete 100 mellképet tartalmazott, nekünk a legfontosabb a harmadik, melybe csak neves magyar kortársak kerültek be (3. kép). Fürst összesen 13 egész oldalas rézmetszeten közölt híres törökverők, osztrák és magyar hadvezérek képeit, laponként kilen-

Kultúrák, politikák

3. kép

et. Bennünket természetesen a magyar urak érdekelnek, közülük hetvenötét metszette újra Fürst megrendelésére Mathias van Somer, holland művész.²⁹ A képcéskék azonban ellentétben beállításuk Widemannéhoz képest, az arcok a kisebb méret következtében nem olyan finoman kidolgozottak, s elmaradtak az eredeti ovális kép alsó részébe metszett jelmondatok is (4. kép). A képfeliratokat az ábrázoltak nevével és címeivel átvették, de az azóta (tehát 1652 óta) történt változásoknak nem tudtak utánajárni, ezért

4. kép

az olvasónak így szabadkozik előszavában Meyer:

„Sonderlich wolle sich niemand die Titul, so auff 13. Kupfer-Platten, unter den Brust-Bildern befindlich, ärgern lassen, ob selbige den vielleicht einem jeglichen, seinem Vornahmen, Ampt und Stande nach, nicht gebürlich seyn gegeben worden, weiln man selbige in der Eyl nich hat haben können, und einen jeden datum schriftlich zubelang, die Ferne des Orts, und die wenige Zeit oder andere besorgliche Ungelegenheiten nicht zulassen wollen”³⁰ – a 13 rézmetszetes táblán a mellképek alatt található címeken – melyek egyes személyek nevét, tisztségét, rangját talán nem illően tartalmazták – senki ne bosszantsa fel magát, mert a sietségben nem sikerült ezeket megszerezni, és minden datumhoz írásban hozzájutni a nagy távolság és kevés idő vagy egyéb aggasztó alkalmatlanságok miatt nem lehetett.

A teljesség kedvéért hozzá kell fűznöm az eddigiekhez, hogy Fürst már két évvel korábbi kiadványában, a *Türkische und Ungarische Chronicában*³¹ közzétette a Sibmacher-metszeteket és a Widemann-portrék nyomán készült 13 rézmetszető arcképsorozatot, az *Ortelius redivivushoz* azonban ez utóbbiakat többször is javítani kellett, főként a hibás feliratokat. Az *Ortelius redivivusban* az eddig tárgyaltaakon túl (Sibmacher metszetei, a *Mausoleum* királyképei és Widemann sorozatai) is bukkantak fel korábbi metszetek, olyanok, melyeket Fürst maga készített, amit a lapokon „Paulus Fürst Excudit” szignatúrával jelzett, és külön is árulta ezeket: az egyik Apafi Mihály erdélyi fejedelmet (5. kép), a másik Mehmet pasát, a harmadik Pozsonyt ábrázolja.

Fürst éles szemmel vette észre, hogy a kiadók bizony nagy hibát követtek el, amikor nem védették le költséges kiadványaikat – Matthias Cosmerovius a *Comitium gloriae centumot* és az Endterek a *Mausoleumot* – külön privilégiummal. Ez pedig egy ismert eljárás volt, melynek során a Német Római Birodalom területén a Frankfurt am Mainban székelő császári könyvbizottsághoz (kaiserliche Bücherkommission) kellett folyamodni az engedé-

5. kép

lyért, ez ugyanakkor előzetes cenzúrát is jelentett, valamint anyagi terheket.

A kiadók általában tíz évre szereztek meg a privilégiumot, ez idő alatt nem kellett jogosulatlan utánnyomástól tartaniuk és kárt szenvedniük. Különösen tanácsosnak tűnt a védelem olyan művek esetében, melyek drága metszeteiket foglaltak magukba. Fürst kihasználta a helyzetet, így kerülhettek a királyképek és a nemesi portrék a *Türkische und ungarische Chronicába*, illetve az *Ortelius Redivivusba*. Maga már jóval ügyesebben járt el: tíz évre megszerezte a kiadás jogát az utóbbi műre és a rézmetszetekre, a császár, Wilderich Freyherr von Walderdorff és Wilhelm Schröder által ellenjegyzett engedélyt külön le is közölte az *Ortelius Redivivus* elején.³²

Az 1660-as évek elejétől a törökellenes kiadványok nagy ívű felvirágzása figyelhető meg nyugati városokban, összefüggésben az európai politika lassú átalakulásával. A *Mausoleum*, a dicső magyar múltat sugárzó reprezentatív mű olyan időben jelent meg Nürnbergben, amikor a magyar nemzetnek igen nagy szüksége volt Európa jóindulatára és segítőkészségére. 1663–1664 az új remények időszaka volt a magyar történelemben: egy nemzetközi koalíció körvonalozódott a török kiűzésére Magyarországról. 1664 tavaszára pedig a nyugati kereszténység kiállított egy létszámában minden korábbt felülmúló sereget a török ellen, ám a közvéleményben felfokozott várakozásoknak a vaskvári béke

véget vetett. A *Mausoleum* nürnbergi befogadó környezete (írók, kiadók, művészek), az előtte és utána megjelenő, főként német nyelvű és bizakodó hangú művek előkészítették az ideológiai terepet a kereszténység török elleni harcához.³³ Fürst könyvei is ebbe a sorba illeszkedtek, a műkereskedő a szép metszetek híveként számos magyar vonatkozású képpel gazdagította kiadványait, melyek széles közönségnek tették hitelessé és megalapozottá a korabeli török háborúkat. Éppen a téma aktualitása, a könyvek kelendősege fakasztotta a *Mausolcum* királyképeihez fűződő és most ismertett érdekes jogi esetet.

Az Endter kontra Fürst viszálykodásnak feltehetőleg az vetett véget, hogy 1666-ban Fürst öngyilkosságot követett el. Hogy addig vajon közbeléptek-e a könyvbizottság tagjai, ahogy az Endterek kívánták? Értesült-e Nádasdy Fürst akciójáról? Nem tudunk válaszolni a kérdésekre. Mivel Fürst örökösei a későbbiekben több kiadásban és önálló grafikaként is árusították a magyar királyokat ábrázoló lapot,³⁴ ez arra mutat, hogy akadálytalanul tehették, és az Endtereknek meg kellett békélniük a kellemetlen helyzettel. A császári könyvtáros, Peter Lambeck egyébként beszerezte (vagy megkapta?) a *Mausoleumot*, erről egy bécsi könyvkötő, Georg Stoiber számlája tanúskodik 1668-ból: „1668. den 18. dito Febr. folio Mausoleum Regum Hungariae mit Kupfer mit dem Adler 1,45 f.”³⁵ A kötés tehát majd másfél forintba került, s mint minden könyvnek, mely a császár bibliotékájába került ebben az időben, ennek is a fehér pergaménjén középpont olt ékeskedett a kétféle arany sas. A kötet ma is kézbe vehető az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.³⁶

JEGYZETEK

- 1 A kutatást és a tanulmány megírását a bécsi Collegium Hungaricum egy hónapos ösztöndíja tette lehetővé, amit ezúton köszönök. A kézirat jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 9713
- 2 Sitte Alfréd: Gróf Nádasdy Ferencz művei és könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 1902, 146–158.; Farkas Gábor–Varga András–Kátóna Tünde–Latzkovits Miklós (szerk.): *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Szeged: 1992. (Adattár

- XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) 73–80.; Nádasdy Ferencről nincsen még monográfia, de részletes tanulmány mecenatúrájáról igen, vö.: Rózsa György: *Magyar történet-ábrázolás a 17. században*. Budapest: 1973. 121–141.
- 3 Lambeckhez vö.: Gebhard König: *Peter Lambeck (1628–1680). Leben und Werk mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Präfekt der Hofbibliothek in den Jahren 1663–1680*. Diss. Wien: 1975.
- 4 A naplót és a róla szóló tanulmányt hamarosan publikálom.
- 5 Robert Evans: *Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen*. Wien–Köln: 1989. 216.
- 6 A *Mausoleum*nak nagy a szakirodalma, vö.: Rózsa: *A magyar történetábrázolás*, i. m.: 13–80.; G. Etényi Nóra: *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum*. In: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakaly Ferenc emlékére*. Bp.: 2002. 121–137.; *Mausoleum potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum*. [Nürnberg, 1664], hasonmás. [Szerk.: Kőszeghy Péter; utószó: Rózsa György.] Bp.: 1991. (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 14.); 2005 őszén újabb hasonmás kiadása várható a Kosuth Kiadótól.
- 7 Viskolcz Noémi: *Die Ungarn betreffenden Drucke der Nürnberger Verleger-Familie Endter im 17. Jahrhundert*, Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie, 2004.
- 8 Österreichische Nationalbibliothek (továbbiakban ÖNB), Handschriftensammlung, Cod. 9713, f. 52–53.
- 9 A jegyző látogatásra Fürstnél már másnap, február 12-én sor kerülhetett, hiszen a Lambecknek szóló, február 13-ai levelükben már megtörténtnek nyilvánítják az eseményeket az Endter-testvérek.
- 10 Nem sikerült pontosabb adatokat kideríteni erről a Zieglererről.
- 11 Uo.: f. 54–55.
- 12 König: *Peter Lambeck*, i. m.: 105.
- 13 ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 9714 f. 19. Michael és Johann Friedrich Endter számlája könyvekről Lambecknek, 1670. július 16., uo.: Cod. 9713 f. 48. 1665-ös számla.
- 14 Ludwig von Hoernigk (1660–1667), orvos, jogász és császári könyvfelügyelő, vö.: Evans: *Das Werden*, i. m.: 212.; Markus Mäder: *Ludwig von Hoernigk. Arzt, Jurist und Bücherkommissar*. Bern: 1982.

- 15 Nádasdy ekkor Rómába utazott zarándoklatra és politikai tárgyalásokra, vö. Marczali Henrik: *Bezerédi Zsigmond utazási naplója. Történelmi Társ.*, 1883, 348–358.; Komáromy András: *Nádasdy Ferencz római zarándoklása. Századok*, 1899, 720–722.
- 16 Renate Jürgensen: *Gelehrte im Nürnberger Buchgewerbe des 17. Jahrhunderts*. In: *Deutscher Buchdruck im Barockzeitalter*, Teil 1, Wollenbütteler Barock-Nachrichten 24(1997), 43–74., itt 59–60.
- 17 *Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Statt und Vestungen auch Scharmützeln und Schlachten so in Ober und Under-Ungern auch Sibenbürgen, mit dem Türcken von Ao. 1395. biß auff gegenwertige Zeitt gedendhwardig geschehen*, Alles

79
K É K

...Zusamen verfasst und mit fleiß beschriben durch Hieronymum Ortelium Augustanum. Auch mit schönen Kupferstücken sampt einer Mappen oder Landtaffel so darzu gehorig gezieret. Nürnberg: 1602–1603.

- 18 Kiadásai: 1602–1604, 1613–1615, 1620–1622, ez már az örökösök kiadásában, idősebb Wolfgang Endter nyomdájában. Hollandul 1619-ben Amszterdamban jelent meg, vö.: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi, neuberarb. Von József Vekerdí. Bp.: 2004. 747.
- 19 Ez először az 1613–1615-ben kiadott *Chronologia*hoz csatoltak appendixként: *Appendix Partis quartae Chronologiae Ungaricae, Das ist, Warhafftige... Beschreibung: Was gestaltt der Aller Durchleuchtigst Fürst und Herr, Herr Matthias Ertz Hertzog zu Oesterreich, etc. Montags den 19. Novembris Anno 1608... zu Pressburg zum Hungerischen König... gekrönet, ...beschrieben durch Hieronymus Ortelium Augustanum*
- 20 Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Bp.: 1986. 51–52.

21 Uo.: 83–84.

22 Apponyi 2653, *Ortelius Redivivus et continuatus. Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung, Darinnen enthalten Alles, was sich bey vorgenommenen Beläger- und Eroberungen der Stätte, Vestungen und Schösser, deßgleichen in veranlassten Schlachten... zwischen theils Christlichen Ungarischen Königen und dem Hochlöbl. Ertz-Hauß Oesterreich, alß auff einer, und dem Türcken... auff der andern Seiten, In Ober- und Nider-Ungarn wie auch Siebenbürgen, von dem 1395. biß in das 1607. Jahr... zugetragen... Anitzo aber von neuem mit Fleiß wieder übersehen... und sehr verbessert, Durch Paul Fürsten, Kunst- und Buchhändlern in Nürnberg, a konzultált példány jelzete: ÖNB 64C2*

23 Ulrich Thieme–Felix Becker: *Lexikon der bildenden Künste von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. XXX., 580., itt ugyan csak a Sibmacher-féle Wappenbuch rézmezeit említi a szócikk szerzője a hagyatékából, de minden bizonnyal ott voltak az Orteliushoz metszett lemezek is. Th. Hampe: *Beiträge zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg*, Paulus Fürst und sein Kunstverlag, Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum, 1914–1915, és 1920–1921.; G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Bp.: 2003. 165–166.

24 *Ortelius Redivivus*, Extract Keyserl. Privilegii impressori auff zehen Jahr über deß Ortelii Historien, und dessen Continuation.

25 Rózsa: *A magyar történetábrázolás*, i. m.: 73.

Kultúrák, politikák

26 A lapok nagysága is különbözik, az *Ortelius Redivivus*ban 41x45 mm-esek a képecskék, és a lap 341x448 mm. A Rózsa által ismertetett ív nagysága 293x419 mm, az egyes képek 50x40 mm-esek.

27 Rózsa: *A magyar történetábrázolás*, i. m.: 158.

28 Első kötet, vö.: Apponyi: *Hungarica*, i. m.: 841. *Comitium glorie centum... illustrium Heroum*. Bécs: 1646.; második kötet Bécs: 1649.; harmadik kötet vö.: Apponyi: *Hungarica*, i. m.: 848. Bécs: 1652.

29 A Widemann-portrék utóéletének ezt az állomását részletesen tárgyalta Cenner-Wilhelmb Gizella: *Über die ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann*. *Acta Historiae Artium*, IV (1957), 325–348., itt 339.

30 *Ortelius Redivivus*, Martin Meyer előszava az olvasóhoz a második részben.

31 *Türkische und Ungarische Chronica. Oder Kurtze Historische Beschreibung aller deren, zwischen dem Gottloblichsten Ertz-Hauß Oesterreich, auch andern Christlichen Potentaten, eines Theils, Und dann, dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken, anders Theils, vom Anfang biß hieher geführter Kriege, so wol In Ober- und Unter-Ungarn, Als Siebenbürgen... Aus den Schrifften unterschiedlicher glaubwürdiger Authoren...* Nürnberg, In Verlegung Paul Fürsten, Kunsthandlers, Gedruckt daselbst bey Christoff Gerhard. M.DC.LXIII., vö.: Apponyi: *Hungarica*, i. m.: 880.

32 *Ortelius Redivivus*, i. m. Egy részlet belőle: „fasst einiges Exemplar zum Kauff nicht wolmehr zu finden: Dahero er vorgedachte Kupfer in Originali an sich erhandelt, und entschlossen seye, obgemeldte vom Ortelio außgegangene Historische Beschreibung, nicht allein von neuem Truck zu geben, sondern auch dieselbe biß zu diesen Zeiten zu continuiren, und mit mehrern Kupfern, auff seinen eigenen Kosten, zu zieren, mit unterthänigster Bitt, dass wir ihm, zu solchem End, und damit ihm solches kostbare Werck, zu seinem Schaden, nicht nachgetruckt werde, unser Keyserl. Privilegium impressorium, auff zehen Jahr zu erteilen, Gnädigst geruhen wollten... er, Paul Fürst, solches Buch, über deß Ortelii Historische Beschreibung deß Königreichs Ungarn, in offenen Truck von neuem außgehen, hin und wieder außgeben, fehl haben und verkauffen lassen, auch ihme solches niemand, ohne sein Consens und Wissen, innerhalb zehen Jahren, vom Dato diß Briefs anzurechnen, im Heil. Röm. Reich nachtruckten und verkauffen lassen solle. 1. April 1664. Leopold, Wilderich Freyherr von Walderdorff, Wilhelm Schröder.”

33 Ehhez bővebben G. Etényi Nóra már idézett munkája, *Hadszintér és nyilvánosság*, i. m.: 187–200., 257–261.

34 Rózsa: *A magyar történetábrázolás*, i. m.: 158.

35 ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. Ser. Nov. 357., f. 11v.

36 Jelzet: 64A11

1. Bevezetés

E tanulmány része egy olyan kutatásnak, amelyben a vállalatok társadalmi felelősségét (a továbbiakban CSR – Corporate Social Responsibility) vizsgálom. A szélesebb érdeklődésű olvasókra tekintettel megpróbálom a témát minél tágabb kontextusba ágyazni – azaz a CSR kialakulásával szorosan összefüggő, a közgazdaságtudományon belül lassan végbemenő változásokkal együtt. Ezért dolgozatom elején kitérek néhány meglehetősen régi, ám máig uralkodó közgazdaságtani alapfeltevésre, majd az átalakulás főbb mozzanataira, és az ezen alapfeltevések kritikáját

maximalizálni akaró szereplőinek pusztán önérdékeket követő magatartásának következtében a társadalom jóléte is maximális lesz. Smith ezt úgy fogalmazta meg, hogy a saját hasznukat maximalni igyekvő gazdasági szereplőket egy láthatatlan kéz vezeti a társadalom jólétének lehető legjobb mértékben történő növelésének irányába. Ennek következtében a gazdaságba történő mindenféle állami beavatkozás káros, és hosszabb távon a hatékonyság, és ezáltal a társadalom jóléte csökkenésének irányába vezet. Az államnak csak annyiban kell beavatkoznia, hogy biztosítsa a szerződések biztonságát (hiszen ez teszi lehetővé a cserét), valamint a gazdaság fejlődését szolgáló

Málovics György

Környezettudatos vállalatirányítás

81
K É K

nyújtó új, még alternatívnak minősülő közgazdaságtani irányzatokra. A tanulmányban kifejtem a CSR koncepcióját, valamint saját, a témában készült felmérésünk eredményeiből mutatom be a legfontosabbakat.

2.

2.1. A gazdaságpolitika döntéshozatalát meghatározó alapelvek

Napjaink főáramú közgazdaságtana, valamint a gazdaság játékszabályait meghatározó politikák a neoklasszikus közgazdaságtan alapjain nyugszanak. Ennek három, leginkább meghatározó tétele a gazdaságelmélet és gazdaságpolitikai döntéshozatal szempontjából a „láthatatlan kéz elmélete”, a komparatív előnyök tana, valamint a folyamatos gazdasági növekedés.

Aki valaha is tanult közgazdaságtant, biztosan találkozott Adam Smith láthatatlan kéz elméletével.¹ Ennek értelmében a gazdaság rövid távon profitjukat

olyan közművek megvalósulását, amelyeknek létrehozása az egyes egyéneknek soha nem lehet érdeke. Smith elmélete – deduktív mivolta mellett – nem huny szemet a valóság tényei fölött (Mátyás, 2002), hanem megfelel az adott kor társadalmi és gazdasági viszonyainak. Manapság a főáramú közgazdaságtan szerint a problémák nem a „laissez-faire” (szabadversenyes) politikából, hanem éppen ellenkezőleg, azon személyek és szervezetek tevékenységéből következnek, akik nem a piaci értékek alapján cselekszenek, és esetlegesen mondjuk jó szándéktól vezérelve belenyúlnak a piaci mechanizmusba, ezzel eltérítve azt egyensúlyra törekvő állapota felől. Éppen ezért nemcsak az állam politikából történő kivonulása szükséges, de az üzletembereknek is tartózkodniuk kell a jó cselekedetektől (O’Toole in: Pataki–Radácsi, 2000).

A második tétel a Ricardo nevéhez fűződő komparatív előnyök tana. (Daly, 1994) Ebben a szerző azt bizonyítja – szintén bizonyos előfeltételek mellett, melyekről később szólnunk –, hogy a

korlátozások nélküli szabad kereskedelem két ország közt két termék tekintetében még akkor is mindkét fél számára előnyös, ha az egyiknek mindkét termék esetében komparatív hátránya van a másikhoz képest – azaz mindkét terméket kevésbé hatékonyan állítja elő, mint a másik.

Eddigi olvasmányaim alapján úgy gondolom, hogy mára gyakorlatilag konszenzus van azon kérdés megítélésében a környezettudományokon belül, hogy az emberiség fenntarthatatlan módon gazdálkodik és globális szinten is komoly mértékben károsítja a természetet – elég csak az elsivatagosodásra, globális éghajlatváltozásra vagy a biodiverzitás csökkenésére gondolni. Ugyan-

Kultúrák, politikák

szerűsített feltételrendszeréből indulnak ki – érvei szerint a termelés és fogyasztás azért növelhető korlátok nélkül, mert az emberi találmányosság végtelen, és ezáltal a javak tökéletesen helyettesíthetőek – gondolván itt elsősorban a természeti javak gazdasági javak révén történő helyettesíthetőségére. Véleményük szerint a piaci mechanizmus az árakon keresztül időben jelezni fogja egy erőforrás relatív drágaságát, új erőforrás használatára ösztönözve ezáltal a gazdaságot és megoldva a jelenlegi környezeti és erőforrás-problémákat a végtelen emberi találmányosság révén. Arról nem is beszélve, hogy a gazdaságot nem a természet, illetve a társadalom alrendszereként, hanem önálló, mással kölcsönhatásban nem álló rendszerként kezelik. Mindezek mellett az optimisták hisznek a jólét leszívargásának tanában,

daságok és a világgazdaság GDP növekedésben mért sikeressége.

2.2. Problémák és újabb irányzatok

Bár, mint azt fentebb említettem, a gazdasági szereplők szimplán önérdékkövető magatartása, a szabad kereskedelem és a folyamatos növekedés elvileg optimális keretnek bizonyulnak a társadalmak jólétének maximalizálására, a gyakorlatban ez nem feltétlenül van így. Az 1960-as évek során nyilvánvalóvá váltak a gazdaság és az alkalmazott technológia által kiváltott globális környezeti és társadalmi problémák,³ valamint az azóta egyre fokozódó társadalmon belüli és az egyes társadalmak közötti szociális egyenlőtlenségek.

E problémák következtében új közgazdasági irányzatok jöttek létre, melyeket az alábbi táblázat rendszerez.

Klasszikus tudományágak és környezeti problémák felismerésével létrejött tudományágak viszonya

Hova Honnan	Gazdaság	Bioszféra
Gazdaság	Klasszikus közgazdaságtan	Környezet-gazdaságtan
Bioszféra	Természeti erőforrások gazdaságtana	Klasszikus ökológia

Forrás: Constanza, 1997 (in: Buzás, 2001).

így egyetértenek a tudomány művelői abban a kérdésben is, hogy egy véges rendszerben, mint a bioszféra, a növekedés nem folytatódhat a végtelenségig, hanem megvannak a határai.

Ezzel szemben a harmadik, napjaink gazdaságpolitikai döntéshozatalát meghatározó közgazdaságtani alapelv szerint Földünk gyakorlatilag korlátlan gazdasági növekedést tesz lehetővé. Arról, hogy a jelenlegi gazdasági rendszer által generált tendenciák milyen korlátokat állítanak az emberiség jövője elé a közgazdaságtudományon belül, már a 18. század vége óta a heves vita folyik (Homer-Dixon, 1999). Ebben a két szélsőséges álláspontot a gazdasági optimisták – akik szerint a népesség, gazdálkodás és fogyasztás növekedésének nincsenek határai –, valamint a pesszimisták – akik szerint a népesség és a globális gazdaság mérete már most jócskán meghaladja a Föld eltartóképességét – képviselik. Az optimisták – akik gyakorlatilag a neoklasszikus közgazdaságtani elmélet képviselői és a neoklasszikus mikroökonómia leegy-

amely szerint a folyamatos növekedés nem csupán a környezeti, de – gondolván itt elsősorban a szegénységre – a társadalmi problémákat megoldja. A pesszimisták más véleményen vannak. Ők nem hisznek a leegyszerűsített modellekben, a piac mindenhatóságában vagy az emberi találmányosság végtelenségében, és ezek hiánya mellett számos más olyan tényezőt állapítanak meg, amelyek alapjaiban kérdőjelezik meg a fenti optimista elméletet. A gazdaságpolitikai gyakorlatra egyelőre egyértelműen az első álláspont van döntő befolyással.

E három tétel uralkodó mivolta napjaink gazdaságpolitikai döntéshozatalában könnyen tetten érhető. Az elsőre jó példa az európai államok közszolgáltatások privatizációján, valamint szociális juttatások csökkentésén keresztüli kivonulása a gazdaság minden területéről,² a másodikra az árak, szolgáltatások, tőke és esetenként a munkaerő egyre kevésbé korlátozott határokon keresztüli áramlása, mely mára globális méretet öltött, míg a harmadikra az egyes nemzetgaz-

Míg a természeti erőforrások gazdaságtana a megújuló és kimerülő természeti erőforrások gazdaság általi felhasználását tanulmányozza, addig a környezet-gazdaságtan azt vizsgálja, hogyan lehetne a gazdaságot a bioszférára érzékenyvé tenni. E két tudományág elemzési módszerei azonban gyakorlatilag megegyeznek a klasszikus mikro- és makroökonómia eszközeivel.

Egy, a fenti táblázatban nem szereplő tudományág, az ökológiai közgazdaságtan azonban ezeken túlmenően próbál megoldást keresni a gazdaság és a természet ellentmondásaira. A gazdaságra mint a bioszféra alrendszerére tekint, és célja ennek összhangba hozása a bioszféra működési módjával (Buzás, 2001). Ezek mellett megjelenik a társadalmi közgazdaságtan (socio-economics) is, mely más egyebek mellett a gazdaság mint társadalmi alrendszer társadalomra gyakorolt ellentmondásos hatásait vizsgálja (ez a vizsgálati terület gyakran megjelenik az ökológiai közgazdaságtan szerzőinél is, ami termé-

szetes, hiszen mint holisztikus tudományág, az egymástól elkülönítetten kezelhetetlen környezeti, társadalmi és gazdasági problémák együttes és komplex kezelésére törekszik).

2.3. A neoklasszikus közgazdaságtan néhány tételének kritikája

A fenti irányzatok közül az ökológiai közgazdaságtanról szívesebben beszélek, mert ez az, amelyik leginkább kritizálja a jelenlegi főáramú közgazdaságtan tételeit, és foglalkozik legátfogóbban a fenntarthatóság fogalmával, amely a CSR-hez is elvezet.

Miután fentebb a láthatatlan kéz elméletét, a komparatív előnyök tanát és a folyamatos növekedést emeltem ki, így most az ökológiai közgazdászok ezekkel kapcsolatos nézeteit mutatom be.⁴ Ahogyan azt már említettem, mindkét elmélet csupán bizonyos korlátozó alapfeltevések mellett állja meg a helyét. Smith elmélete esetében ezek közül néhány:

– *tökéletes informáltság* – ez azt jelenti, hogy minden gazdasági szereplőnek (termelőknek és fogyasztóknak egyaránt) minden, a termékek közti választáshoz szükséges releváns információ rendelkezésére áll. Természetesen a tökéletes informáltság csupán egy modellfeltevés, a gyakorlatban sehol, semmilyen szinten nem létezik. A hatékonny piacgazdasághoz, amely az árak alapján osztja el az erőforrásokat a termelésben és fogyasztásban, azonban elengedhetetlen, hogy a termelők és fogyasztók viszonylagosan pontos információkkal rendelkezzenek az erőforrások, illetve termékek jellemzőiről (McDaniel-Gowdy, 2002). Ez azonban több szempontból sincs így. Azt, hogy valójában mennyit érnek az emberiség számára a következő *erőforrások*: ózónréteg, tiszta levegő, természetes környezet, illetve egyes fajok, igen nehéz lenne megmondani, mikor kifejezetten kevés információ van szerepükről, túróképességükről. Emellett az ember gazdasági tevékenységének természetére vonatkozó következményeit is csupán részben ismerjük. Az emberi tevékenység káros hatásaira, illetve azok pontos mértékére vonatkozóan objektív tudományos bizonyítékaink csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésre. Ennek oka

Kultúrák, politikák

egyrészt az ökoszisztémák bonyolult működése, melyek modellezésére a tudomány jelenleg csak meglehetősen kis mértékben képes, másrészt a rendelkezésre álló források mértéke a politikai elkötelezettség hiányában kifejezetten alacsony. Arról már nem is beszélve, hogy a természeti erőforrások jelentős része úgynevezett közjószágoknak minősül, amelyeknek a szabad piacon nem alakul ki árak – márpedig az elmélet szerint az eladók és vevők az áron keresztül kommunikálnak egymással, miközben megvalósítják az optimális elosztást. A tökéletes informáltság hiánya ugyanígy megjelenik a fogyasztás és termékek oldalán is. Jó példa erre a környezetbarát fogyasztás. Hiába játszanak egyre fontosabb szerepet a nyugati világ fogyasztóinak döntésében olyan szempontok, mint a szociális és környezeti felelősség, ha nincs információ ezek kapcsolatban az adott termékről. Jelenleg a termelés és a fogyasztás fizikai értelemben véve olyan mértékben elválik egymástól – a globális kereskedelem következtében –, hogy a fogyasztónak gyakorlatilag nincsen lehetősége annak megállapítására, hogy – a termék kézzel fogható jellemzőitől eltekintve – mi áll a termék ára mögött. Nem tudhatjuk, hogy a hamburgerünkbe került marhahús megtermelése érdekében esetlegesen éppen egy darab esőerdőt irtott ki a termelő, vagy ugyanezt tette az IKEA-ban vásárolt bútorkunk létrehozásakor. Ugyanígy nincs információ arról, hogy harmadik világban megtermelt fogyasztási cikkeink esetlegesen gyermekmunkával készültek-e. A fajok pusztulása például sokmillió ember tevékenységének következményeként jön létre, akik nem orvvadászok, esetleg gonosztevők, csupán sejtelmük sincs tevékenységük káros következményeiről (Myers, 1982).

– *sok, egyenként kis méretű piaci szereplő*: a szabad verseny hatékonyságát többek közt az biztosítja, hogy a piac termelői egyenként kis volumenben termelnek, ebből fakadóan árelfogadók – azaz nem képesek a piacon kialakuló ár befolyásolására, hanem azt adottságként elfogadják –, és az egyes termékek piacán sok hasonló kis szereplő van. Ez a feltételezés szintén tá-

vol áll a jelenlegi gyakorlattal.⁵ A '90-es években sok fogyasztási cikk piaca az USA-ban kifejezetten monopoljellegűt öltött (Korten, 2001). A jelenlegi koncentrációs tendencia mai intézményi keretek közt hosszabb távon feltehetően folytatódik – elég csak az egyre gyakoribb vállalatfelvásárlásokra, illetve egyesülésekre gondolni.

Ricardo elméletének legfontosabb alapfeltevése: az immobilis nemzeti tőke, melynek mozgástere a nemzeti határokon belülre korlátozódik. Ez az elmélet létrehozásának idején kétségtelűen így volt, de manapság már nem állja meg a helyét. Globális szinten is mobil tőke esetén a szabad kereskede-

lem nem feltétlenül vezet a komparatív előnyök tanának már ismertetett pozitív eredményeihez, ennek tanulmányozására azonban eddig kevés figyelmet szenteltek a közgazdaságtanban belül (Daly, 1994).

A legnagyobb ellentmondás a jelenlegi környezeti ismereteink és a közgazdaságtan elmélete (és ennek kapcsán a gazdaságpolitikai döntéshozatal) között a növekedés megítélésében van. Míg a gazdasági optimisták szerint a folyamatos növekedés kívánatos és korlátlan ideig lehetséges, addig az ökológusok szerint ez egy zárt rendszerben, amelyben az egyetlen külső energiaforrás a Nap, míg külső anyagforrás nem áll rendelkezésre, nem lehetséges, és az egyes ökoszisztémák állapota, illetve a bioszférában tapasztalható trendek azt jelzik, hogy az emberi tevékenység már évtizedek óta túlméretezett bolygónk eltartóképességéhez képest. Mindenkinek szíve joga eldönteni, hogy melyik oldal véleményét tartja mérvadónak, ugyanakkor, amíg a gazdaságelmélet a gazdaságot mint önálló rendszert, nem

pedig a természet alrendszerét tanulmányozza, és növekedéssel kapcsolatos állítását elvont feltételezéseken nyugvó modellekre alapozza, addig az ökológia az ökoszisztémák tényleges működését vizsgálja, abból vonja le következtetéseit – még akkor is, ha elismeri, hogy azokban sok a bizonytalanság.

A probléma nem az, hogy az egyes modellek leegyszerűsített feltételezésekből indulnak ki, hiszen ennek hiányában nemigen lehetne őket matematizálni, ugyanis a változók száma kezelhetetlen lenne. Az már azonban sokak számára kérdéses, hogy ezen elvont, a valóságtól távoli kiinduló-feltételekből eredő elméletek eredményei a gyakorlatban is alkalmazásra

got dolgoztak ki. Ezzel szemben a 20. század záró évtizedeiben a tudomány-művelő szellemi elit figyelmét túlságosan lekötötték az öngerjesztésre támaszkodó gazdaságelemzés problémái... Ideje, hogy a hangsúlyt a valóságból adódó problémák vizsgálatára helyezzük!

3. Igény a változásra

Buday-Sántha Attila (2002) szerint az emberiség fejlődésének jelenlegi tendenciái három fő, egymással szoros kapcsolatban lévő és egymásra nagymértékben ható szereplő tevékenységének az eredményei, melyek: a kormányzat, a gazdaság és az állampolgárok, valamint azok társadalmi szervezetei. Mivel a környezetszennyezés elsősorban az ember gazdasági tevékenységének eredménye, a jelenlegi helyzet kialakulásáért a gazdasági erő nem kellő mértékben szabályozott működése a felelős.

A figyelem középpontjában jelenleg a kormányzati erő áll, a meghatározó mégis a gazdaság, amely a gyakorlatban rövid távú, profitmaximalizáló érdekeit transznacionális vállalatokon keresztül érvényesíti.

A kormányzat és az állampolgárok, illetve azok társadalmi szervezetei erejének a gazdaságra gyakorolt hatása meglehetősen alacsony. Ennek oka az állampolgárok civil szervezetei esetén azok szervezetlenségében és a döntéshozatalban való részvétel alacsony fokában, míg a politika esetében gazdasági lobbik által megvalósuló befolyásoltságában keresendő.

A gazdasági erő fenntarthatóságban⁶ betöltött szerepe a polgároknak meghatározó, és – mint arra utaltam – nem feltétlenül valósul meg a vállalatok rövid távú profitmaximalizáló tevékenységének következtében a szabad piac, a szabad kereskedelem és növekedés által.

A vállalati szféra magatartásának változására utal két viszonylagosan friss koncepció: a környezettudatos vállalatirányítás, illetve a vállalatok társadalmi felelősségvállalása (CSR).

3.1. Vállalatok társadalmi felelősségvállalása⁷

A CSR koncepciójának megjelenése az 1970-es évekre tehető. Ekkor ugyanis növekvő környezeti és társadalmi felelősségek következtében a fogyasztók üzleti szférába vetett bizalma „megrendült”. A súlyos következményekkel járó balesetek (Bhopal, Exxon Valdez) és a társadalmilag felelőtlen vállalati gyakorlatok (gyermekeket Ázsiában éhbérekért dolgoztató nagy északi sport-szergyártó cégek) rossz vállalati reputációt, esetenként kifejezett gazdasági hátrányt eredményeztek. Emellett a médiában egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az Észak és Dél⁸ társadalmi közti egyenlőtlenségek, valamint a szegénység problémája.

Erre válaszként született meg a CSR koncepciója, melynek lényege, hogy az üzleti szférának nem csupán áruk létrehozásával, illetve profittermeléssel kell részt vennie a társadalom életében, hanem „mélyebb”, nem gazdasági szerepeket is fel kell vállalnia – azaz túl kell lépnie pusztán profitorientált kereskedelmi tevékenységén, és hozzá kell járulnia a közösség jólétéhez, jobbá kell tennie a világot (Robins, 2005)⁹. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a nyereségesség mellett – amely mindig is az üzleti tevékenység alapvető feltétele – megjelent a környezeti és társadalmi felelősség is a vállalati siker mércéjeként.

Mivel a CSR és a környezettudatos vállalatirányítás¹⁰ – különösen hazánkban – igen fiatal koncepciók, a jelentős mennyiségű elméleti cikk meglete mellett egyelőre nem folyt a témában nagyon sok empirikus kutatás. A következőkben saját, 2004 végén készült hazai kutatásunk eredményeit,¹¹ illetve a vonatkozó szakirodalmat mutatjuk be. Kutatásunk alapvető célja az volt, hogy bizonyos szempontból megvizsgáljuk, a fent említett vállalati gyakorlatok vajon ténylegesen hozzájárulnak-e a fenntartható fejlődéshez. Ezért – többek közt – a következő főbb témakörökre terjedt ki: a bevezetés motivációja (azaz, miért vezetik be a vállalatok a környezetközponitú irányítási rendszereket¹²); a környezeti menedzsment hatása a vállalati sikerre; és a környe-

kerülnek. Ezt hívja Daly (2002) „fallacies of misplaced concreteness”-nek.

Összefoglalva: az ökológiai közgazdaságtan képviselői – és egyéb más alternatív irányzatokéi is – úgy gondolják, hogy a főáramú közgazdaságtan által használt leegyszerűsített modellek gazdaságpolitikai gyakorlatba történő feltétlen átültetése – azaz a szabad piacok, liberalizált kereskedelem és tökezmogások, valamint folyamatok, GDP-ben mért gazdasági növekedés – nem kínál megoldást Földünk égető problémáira. Nem képes például a jelenlegi rendszer belőni a gazdaság optimális méretét (Daly, 1994) a bioszférához képest, nem nyújt megoldást a növekvő jövedelemegyenlőtlenségek és a szegénység problémájára sem (Stiglitz, 2004), valamint nem képes megoldani hatékonyan a közszolgáltatások problémáját. Ahogyan Csikós-Nagy Béla írja (2004:1190): „A közgazdaságtan klasszikusainak nagyszerű alkotásai előtt meg kell hajolnunk. Ők – koruk viszonyaihoz igazodva – a 18. és 19. század számára releváns ismeretanya-

zetvédelem külső és belső feltételei. A következőkben először az ezen témakörökre vonatkozó szakirodalmat tekintjük át.

3.2. CSR, KIR és fenntarthatóság

Az eddig bemutatott környezeti és társadalmi feszültségek megoldásához a piaci rendszer, illetve az üzleti szféra önérdékkövető magatartása egyelőre nem tudott hozzájárulni, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a vállalatok környezet-, illetve társadalmi tudatossága csupán egy újabb profitnövelő eszköz, vagy pedig bizonyos értékek – mint pl. a fenntarthatóság előmozdítása iránti elkötelezettség – alapján történik. Véleményünk szerint csak ez utóbbi az, amely képes lehet hozzájárulni az emberiség életmódjának fenntarthatóvá tételéhez.

Mi okozza a fenntarthatatlan tendenciákat? Alapvetően két dolog: a gazdag Észak pazarló fogyasztása, valamint a szegény Dél nélkülözése (Buday-Sántha, 2002). Ennek függvényében hogyan is járulhatna hozzá egy társadalmilag és környezetileg felelős vállalat a fenntarthatósághoz? Hart szerint a vállalati környezetgazdálkodásnak három különböző stratégiai képessége van: a szennyezés-megelőzés, a termékfelelősség és a fenntartható fejlődés. Míg az első kettőbe a termelési folyamatok zöldőbbé tétele, illetve a terméktervezés és -fejlesztés zöldőbbé tétele tartozik bele, addig a fenntartható fejlődés például azt is megköveteli, hogy a vállalatok a gazdag Észak fogyasztásának csökkentését megcélozva, a fogyasztás növekedését a szegény Dél javára áttolják (Pataki, 2000). Ha ez a megállapítás nem is feltétlenül igaz teljes mértékben, ugyanis a Föld népességének döntő hányadát adó déli országok fogyasztásnövekedése által okozott ökológiai lábnyom¹³ növekedése könnyen lehet, hogy ellensúlyozná a túlfogyasztó Észak fogyasztáscsökkenését. Az azonban bizonyos, hogy ezen mutató alapján Északon a fogyasztás csökkentése lenne szükséges a fenntarthatóság eléréséhez. Mégis, alig találunk olyan vállalattal, amely saját termékeinek mértéktartó fogyasztására ösztönözne.¹⁴ Ez szerintünk csakis értékalapon, nem pedig a profit által motiválva következhetne be.

Kultúrák, politikák

3.3. CSR vagy stakeholderok¹⁵ társadalmi felelőssége?

A második kérdés, amely miatt a motiváció fontosnak tekinthető, az, hogy egyáltalán érdemes-e CSR-ről beszélni, ha a vállalatok csupán üzleti érdekből felelősek? A vállalatok felelősségi körének három típusát különböztethetjük meg: kötelező felelősségek köre (fogyasztói igények és jogszabályi követelmények, elhanyagolásuk közvetlen veszélyt jelent a vállalat túlélésére); kellő felelősségek köre (elengedhetetlen a hosszú távú fennmaradáshoz, a társadalmi elvárások alapul, törvényileg nem szabályozott, elhanyagolásuk a vállalat termékeivel szembeni bojkottot és befektetők hiányát vonhatja maga után); és a potenciális felelősségek köre (a társadalom nem várja el, sem a piac, sem törvények nem követelik meg, elhanyagolása nem eredményez semmilyen negatív szankciót, elősegítheti a jobb reputációt) (Spitzek, 2005). E három típusú felelősségi kör közül az első kettő nyilvánvalóan üzleti érdek által motivált, a harmadik lehet értékvezérelt.

Mint ahogyan azt a definíciókban láttuk, a különböző CSR-definíciók azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmilag felelős vállalat üzleti érdekein túlmenően cselekszik a társadalom életében, így a felelősségek körének első két típusa esetében megkérdőjelezhető, hogy azok mennyiben tekinthetők CSR-nek. Ugyanígy igaz ez a harmadik csoportba tartozó felelős tevékenységek azon részére, amelyeket a vállalkozás üzleti eredményének javítása érdekében folytat – ez ugyanis nem mutat túl az üzleti tevékenységen. Amennyiben tehát a CSR-tevékenységek üzleti célból jönnek létre, véleményünk szerint – a definíciók alapján – nem beszélhetünk tényleges társadalmi felelősségvállalásról a vállalatok esetében, sokkal inkább a kormányzat, a fogyasztók vagy a civil szféra felelősségéről beszélhetünk, amely kikényszeríti a felelősebb vállalati magatartást. Igazi CSR-ről tehát szerintünk akkor beszélhetünk, ha a vállalatok etikai magatartása nem csupán a piaci és társadalmi elvárásokat tükrözi vissza, hanem a vállalat – esetleg még az

elérhető magasabb hozam feláldozása árán is – azokon túlmenően is erőfeszítéseket tesz a társadalmi célok érdekében. Például, ahogyan Hart írja, a fenntartható fejlődés stratégiai képessége abban rejlik, hogy a vállalat jelentős erőforrásokat mozgat meg fenntartható technológiák és termékek létrehozására, és új piacokat terem. Ahogyan Anita Roddick (Body Shop) és Tom Chappell (Tom's of Maine)¹⁶ fogalmaznak: számukra az üzleti vállalkozás végső célja nem a profit, hanem a közös elősegítése (Pataki-Radácsi, 2000).

Természetesen az, hogy a társadalmilag felelősebb viselkedés bevezetését különböző – gazdasági/érték – okok motiválják, nem jelenti azt, hogy az eleinte

üzleti érdekeken túl, akár a nyereségeség rovására bevezetett gyakorlat nem okozhat hosszabb távú versenyelőnyt – mint ahogyan egyértelműen azt jelenti például az előbbieken említett vállalkozásoknál. De a pusztán üzleti érdekek által motivált CSR-tevékenység nincs pozitív hatással a társadalomra. Ha a CSR-t a fenntarthatóság szempontjából igyekszünk vizsgálni, akkor a különböző motivációk más-más vizsgálódási területeket jelölnek ki. Ugyanis üzleti okok által motivált CSR-tevékenység esetén az adott tevékenység pozitív hatása a társadalom egyéb szegmenseinek köszönhető – azaz inkább az egyéb szektorok fenntarthatóságra gyakorolt hatását figyelembe véve –, a társadalmi/érték motivációk esetében a CSR pozitív hatását az üzleti szektor tényleges hozzájárulásaként értékelhetjük.

3.4. A bevezetés motivációja

A környezetvédelmi beruházások négy lehetséges magyarázó tényezője: stake-

85
K É K

holderek nyomása, versenyben történő pozicionálás (competitive positioning), CSR és pénzügyi elemzés (Drechsler, 2004). Ezek nem feltétlenül jelennek meg külön-külön, gyakran összemosódnak, a tanulmány szerzője szerint azonban az üzleti motivátorok lényegesen erősebbek, mint a fenntarthatóságiak. Más szerzők (Fryxell–Szeto, 2002; Fryxell–Chung–Lo, 2004; Kwon–Seo–Seo, 2002) empirikus kutatásai hasonló következtetésekre jutottak. A WBSCD hazai igazgatója (Kriza Máté), valamint nemzetközi elnöke (Bertrand Collombs) szavaiból is hasonló tendenciák érződnek ki (Figyelő, 2005).

Amint az a fenti szerzők empirikus kutatásaiból látható, jelenleg a környe-

zeti menedzsment – és a CSR – alapvetően üzleti okok által motivált, azaz a gazdasági siker valószínűségének és mértékének növelése érdekében alkalmazzák. Az eddig áttekintett szakirodalom – illetve saját kutatásunk – alapján úgy tűnik, hogy a vállalatok a gyakorlatban egyelőre a friedmani nézeteknek megfelelően működnek, azaz szerintük „az üzlet dolga az üzlet” (the business of business is business) és a társadalmi, illetve környezeti felelősség kormányzati felelősségnek tekinthető.

3.5. CSR és üzleti siker

A társadalmi és környezeti beruházások mögötti motivációk áttekintése után feltételezhető, hogy a vállalatok döntő többsége csak azon mértékig viselkedik társadalmi, illetve környezeti szempontból felelősen, amíg ez a viselkedés az üzleti sikert határozottan pozitív irányba befolyásolja. Amennyiben tehát pozitív irányú összefüggés van a CSR, a környezeti menedzsment, illetve az üzleti siker közt, az azt

Kultúrák, politikák

jelenti, hogy a fogyasztók ténylegesen értékelik a szociálisan és környezetileg felelős magatartást. Ez pedig hosszabb távon ezen eszközök széles körű és felelős alkalmazásához vezethet.

A fenntarthatóság üzleti esete (the business case for sustainability) az utóbbi évek igen népszerű kutatási témája, amely a CSR és környezeti menedzsment üzleti sikerre gyakorolt hatását vizsgálja. Salzman, Ionescu-Somers és Steger (2005) átfogó képet adnak cikkekben az eddig e témában elkészült empirikus elemzések széles körének áttekintése alapján. Kijelentik, hogy a különböző elméleti és gyakorlati kutatások különböző eredményekre vezettek, azaz nincs bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a CSR-nek milyen (pozitív, negatív, esetlegesen semleges) hatása van az üzleti sikerre. Ez a megállapítás egyébként nem meglepő, ha figyelembe vesszük a kutatási terület és a mérések összetettségét, valamint a különböző típusú problémákat és az ezekkel járó felelősségeket, amelyek különböző földrajzi területek, illetve iparágak tekintetében jelentkeznek. E mellett a tanulmány szerzői szerint a különböző kutatások ellentmondásai egyéb okokra is visszavezethetők: a környezeti és szociális teljesítmény mérésére használt eszközök széles köre és esetenként gyenge minősége; a definíciók és koncepciók elméleti tesztelésének hiánya; a más változókkal való interakciók szignifikancia-tesztelésének és ellenőrzésének hiánya; nem megfelelő mintavételi technikák alkalmazása (köszönhetően a adatokhoz való korlátozott hozzáférésnek).

Ezen eredmények – melyek egybehangzanak más szerzőkkel is (Castaldo–Perrini, 2005; Gazzola–Mella, 2005) – azt jelzik, hogy nincs közvetlen kapcsolat a CSR és az üzleti siker közt. Ugyanezt állapítja meg Drechsler (2005) a környezeti beruházások tekintetében.

Habár a tudomány szerint a viszony bizonytalan, a nemzetközi üzleti életben egyre inkább terjed az a nézet, miszerint az üzleti siker nem választható el a társadalmi felelősségvállalástól. Pénzügyi és tőzsdei összehasonlítások azt mutatják, hogy azon vállalatoknak, amelyek fenntartható stratégiai megközelítést alkalmaznak, rész-

vényindexei és értéke folyamatosan az átlag felett van (Kriza, 2005).

Bizonyos tanulmányok szerint a CSR által a következő előnyökre tehet szert a vállalat (UK Department of Trade and Industry, 2003:5–6): innovációs kapacitás növelése, reputáció javulása a fejlettebb, magasabb jövedelemmel rendelkező piacokon (ennek jelentősége abban rejlik, hogy a reputáció közvetlenül befolyásolja a fogyasztói elégedettséget, így közvetve a CSR nagyobb elégedettséget eredményez); a belső és külső stakeholderekkel meglévő kapcsolatok versenyelőnyt jelentenek, ezeket pedig a CSR a stakeholder menedzsmentnek köszönhetően javítja.

Kijelenthetjük tehát, hogy igen nehéz mérni a CSR vállalatok gazdasági tevékenységére gyakorolt hatását. Az eddigi kutatások azonban azt mutatják, hogy a kettő legalábbis nem kerül összeütökezésbe. A vállalatok hosszú távú gazdasági sikere a stakeholdereken – vevők, beruházók, üzleti partnerek, hatóságok stb. – múlik, ezek pedig egyre inkább elvárják a társadalmi felelősségvállalást.

3.6. Megoldják-e a stakeholderek a problémákat?

Az EMS és CSR tehát alapvetően piaci okok által motiváltak és hozzájárulhatnak az üzleti sikerhez, mivel a stakeholderek egyre inkább elvárják a társadalmilag és környezetileg felelős viselkedést. A társadalmilag felelős viselkedés mértéke – és annak fenntarthatóságra gyakorolt hatása – tehát elsősorban a stakeholderek elvárásainak függvénye. Ezért kutatásunkban kérdéseket tettünk fel a vállalati felelősség külső és belső feltételeire vonatkozóan is.

4. Kutatásunk eredményei

4.1. Kutatási célok és hipotézisek

Az eddig leírtak alapján a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

Hipotézis 1. A magyar vállalatok döntő részben gazdasági, versenyképességi okokból alkalmazzák a KÖVIR-t. A felelősség és környezeti fenntarthatóság ténylegesen csak a vállalatok viszonylagosan kis részénél jelenik meg mint bevezetési motiváció.

Hipotézis 2. A KÖVIR hozzájárul a vállalkozások sikerességéhez, a vállalatok azt tényleges versenylőnyként értékelik.

Hipotézis 3. Ma Magyarországon a környezetközpontú vállalatirányítás külső és belső feltételeit inkább kedvezőtlennek ítélik meg a vállalatok.

4.2. Minta és reprezentativitás

A kérdőíves felmérést két lépcsőben, 2004 szeptemberében–októberében, illetve decemberében végeztük el. Első körben a kérdőíveket a KÖVET-INEM Hungária által rendelkezésünkre bocsátott címlista alapján küldtük el e-mailen mintegy 150 KÖVIR-rel rendelkező magyarországi szervezet számára. A kérdőíveket a vállalatok környezetvédelmi felelőseinek küldtük ki, mivel kérdőívünk korrekt kitöltésére őket véltük legalkalmasabbnak. A második körben saját, addigra kiépített adatbázisunk alapján küldtük szét a kimaradt vállalkozások mintegy 90%-nak (ennyinek tudtuk megszerezni e-mail-es elérhetőségét). A második körben sajnos a legtöbb vállalat esetében nem tudtuk a kérdőívet közvetlenül a KÖVIR-felelősnek küldeni, mivel az ő elérhetőségét nem ismertük. Így nem is tudhatjuk, hogy valójában hány KÖVIR-felelős kapta meg kérdőívünket. A fenti megkorlátozások figyelembevételével eredményeinket Magyarország tekintetében reprezentatívnak tekintjük, hiszen a vállalatok legalább 90%-ának sikerült esélyt adnunk a mintába való bekerülésre, és végül is a 771 tanúsított vállalat közül 92 véleményét sikerült megismernünk.

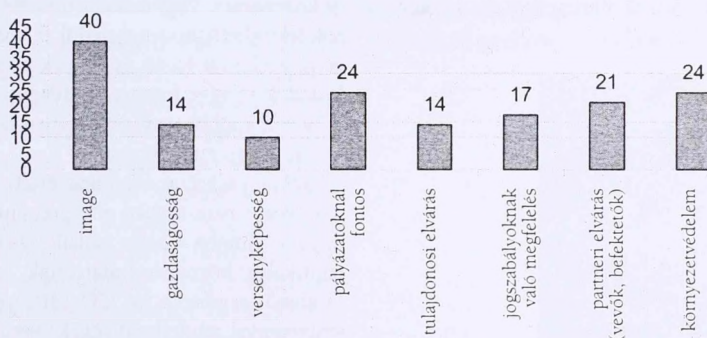
A mintába került vállalkozások mintegy fele nagyvállalat (250 főnél többet foglalkoztat), a kisvállalatok (50 főnél kevesebbet foglalkoztatók) aránya is eléri a mintán belül a 20%-ot. Amennyiben a mintából kivesszük a kifejezetten környezetvédelmi tevékenységet végző cégeket (tapasztalatunk szerint ugyanis ők komolyabban veszik a környezet védelmét, éppen ezért jelen kutatást is, ami miatt nagyobb válaszadási hajlandósággal rendelkeznek és felülreprezentáltak a mintában), akkor a vállalkozások méretbeli arányai megváltoznak – ebben az esetben mintegy 14% a kisvállalkozások és 55% a nagy-

Kultúrák, politikák

vállalatok aránya. Azon vállalatok aránya, amelyek nem önállóan, hanem egy vállalati konszern tagjaként működnek, mindkét esetben 58% körüli. Ezek az eredmények alátámasztják azt a feltételezést, mellyel számos szakirodalom is élt (Winter, 1997; Buzas 2001), miszerint a nagyvállalatok esetén nagyobb az esély egy KÖVIR-rendszer bevezetésének és a működtetésének, hiszen annak komoly költség-, idő- és munkaerő-vonzatai vannak.

latatoknak csupán elhanyagolható része említi. A 92 vállalat nyitott kérdésünkre összesen 107 gazdasági érvert említett. Ezek mellett – a környezetvédelmen kívül – jelentős motivációs tényezőnek tekinthetők még a tulajdonosi elvárások (általában külföldi tulajdonosok esetén), illetve a jogszabályi követelmények. Fontosnak tartjuk még hangsúlyozni, hogy a „pályázatoknál fontos” tényező elsősorban a multinacionális vállalatok pályázatait jelenti, nem pedig a magyarországi közbeszerzést, hiszen hazánkban a legtöbb pályá-

KIR bevezetését motiváló tényezők

1. ábra.

A KÖVIR bevezetését motiváló tényezők említésének gyakorisága a minta vállalatainál

4.3. A KÖVIR bevezetésének okai

A bevezetés motivációi tekintetében (1. ábra) a gazdasági, versenyképességi tényezők dominálnak. A környezetvédelmet, a környezetért érzett felelősséget a vállalatok mintegy 26%-a említi, a legtöbben azonban valamely más, gazdasági tényezővel együtt, másodlagos indokként. E tényezőt önmagában a vál-

zat esetén még nem jelent előnyt egy KÖVIR-szabvány. A fentiek alapján tehát a közvetlen gazdasági előnyök mellett a külföld is jelentős szerepet játszik a KÖVIR bevezetésében. A minta vállalatait alaposabban megvizsgálva egyetérthetünk a Csutora–Kerekes (2004) szerzőpárossal, akik szerint a KIR-t bevezető magyar vállalatokat alapvetően 4 csoportra lehet osztani: jelentős kör-

Eszköz	Nem tudja mérni a megtérülést	Képes a megtérülés mérésére	Átlag	Szórás
Környezeti tanácsadás	6	17	1,82	0,809
Külső kommunikáció	31	41	1,93	0,959
Belső képzés, motivációs rendszer	27	58	1,95	0,963
Elosztási rendszerek környezeti szempontú átalakítása	2	9	2	0,707
Környezetbarát irodák kialakítása	15	25	2	1,118
Energiaracionalizálás	14	60	2,1	0,817
Életciklus – elemzés	4	6	2,17	1,169
Ökokontrolling	7	10	2,2	1,229
Hulladékmínimalizálás	20	62	2,21	0,926
Minősített környezetbarát termékek fejlesztése	8	6	2,33	1,211
Környezeti mérőszámok	26	46	2,39	0,977
Beszállítói rendszer környezeti szempontú átalakítása	13	41	2,51	0,898
Környezetközpontú irányítási rendszer (ISO, EMAS)	27	63	2,56	0,963
Tisztább technológiák	13	47	2,68	0,726
Ökológiai könyvvitel	1	2	3	1,414

1. táblázat. A környezetközpontú irányítás elemeinek megtérülési időtartama

nyezetterheléssel járó tevékenységet folytató vállalkozások, multinacionális vállalkozások, exportorientált vállalkozások, jelentéktelen környezetszennyezést okozó vállalkozások. Ezeket a csoportokat kiegészíthetjük a kifejezetten környezetvédelmi tevékenységgel foglalkozó vállalatokkal.

4.4. A vállalatok által bevezetett tényezők gazdaságossága, a KIR hatása a vállalati sikerre

A KÖVIR eszközeit a vállalatok átlagosan egyértelműen megtérülőnek tartják. Ennek illusztrálása az 1. táblázat (előző oldal).

88
K É K

Az egyes eszközök pontos megtérülésére a kérdőívben nem direkt módon, hanem közvetve, skála segítségével kérdeztünk rá: a skála egyes értéke jelentette az egy éven belüli megtérülést, a kettes az 1–3 év közti megtérülést, a hármas a 3 éven túli megtérülést, a négyes pedig azt, hogy az adott eszköz nem térül meg. Az átlagos megtérülési időt végül is a számtani átlaggal jellemeztük, amely nem teljesen pontos, de véleményünk szerint jó közelítést ad. Az 1. táblázatból tehát két dolog szűrhető le: egyrészt az egyes eszközök megtérülésének mérése gondot okoz a vállalkozások számára, másrészt pedig átlagosan az összes eszköz megtérül, többségük viszonylagosan rövidtávon.

A környezetvédelem mint vállalati sikertényező megítélése megoszlik a megkérdezettek körében. A vállalatok mintegy 21%-a tartja a környezetvédelmet nagyon fontosnak a vállalati siker szempontjából, a vállalkozások 45%-a szerint pedig nincs igazán nagy hatással a vállalati sikerre. Ezek az ará-

Kultúrák, politikák

nyok a fentínél rosszabbak, ha eltekintünk a kifejezetten környezetvédelmi tevékenységet folytató vállalkozások véleményétől – ebben az esetben 12%, illetve 55%.

Az egyes vállalati sikertényezők tekintetében a válaszadók egy ötfokozatú skálán értékelhették a környezetvédelem hatását, a skála egyes értéke jelentette azt, hogy a környezetvédelemnek egyáltalán nincs hatása adott funkcióra, míg az ötös azt, hogy nagyon nagy hatása van. Ez alapján a környezetvédelem sikert befolyásoló képessége közepesnek, vagy annál is rosszabbnak tekinthető, hiszen egyedül az image-re gyakorolt hatást értékelték a válaszadók relatíve fontosnak (átlagosan 3,79-re), a többi tényező esetében betöltött szerep ettől elmarad.

Amikor ezeket az adatokat értékeljük, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a mintába a hazai vállalkozások leginkább környezettudatosnak tekinthető szegmense (az ISO 14001-es szabvánnyal rendelkező cégek) került bele. Ezek a cégek pedig az összes hazai működő társas vállalkozásnak csupán mintegy néhány ezrelékét teszik ki (a GDP-hez egészen biztosan nagyságrendekkel nagyobb mértékben járulnak hozzá, erről azonban nincsen adatunk). Azaz, ha az egész hazai vállalati szférát vizsgálnánk, akkor valószínűleg a fentieknél sokkal alacsonyabb átlagokat kapnánk.

Sikertényezők	Összes vállalat – környezetvédők		Összes vállalat	
	N	Átlag	N	Átlag
Image	74	3,88	85	3,96
Minőség	75	3,45	85	3,59
Versenyképesség	72	3,44	81	3,54
Vezetők és dolgozók elégedettsége	76	3,29	86	3,38
Költségmegtakarítás	74	3,04	85	3,13
Új fogyasztói szegmens meghódítása	69	2,8	78	2,99
Piacrészesedés	68	2,71	79	2,91
Nyereség	66	2,23	77	2,48

2. táblázat. A környezetvédelem hatása az egyes vállalati sikertényezőkre

A válaszadók következetességét jelzi, hogy az összességében a vállalati sikerre gyakorolt hatás és a felsorolásra kerülő sikert befolyásoló 8 tényező (2. táblázat) közül az összes esetében (versenyképesség, image, piacrészesedés, nyereség, új fogyasztói szegmens meghódítása és költségmegtakarítás), valamint a vállalati sikerességre ösz-

szességében gyakorolt hatás és az egyes sikertényezőkre gyakorolt hatás számtani átlaga közt is szignifikáns (99%-os valószínűségi szinten) pozitív korrelációs kapcsolat mutatható ki.

A csoportokra bontás után megvizsgáltuk, hogy a vállalatok környezettudatossága korrelál-e azzal, hogy a vállalat mennyire érzi jelentősnek a környezetvédelem vállalati sikerre gyakorolt hatását – ez utóbbi mutatót az egyes sikertényezőkre gyakorolt hatások átlagából számítottuk ki. A két tényező közti kapcsolat szignifikáns (99%-os valószínűségi szint mellett), azaz minél fontosabb szerepet tölt be a környezetvédelem az egyes vállalatoknál, annál jelentősebbnek érzik a vállalati sikerre gyakorolt hatását.

4.5. Környezetvédelem külső és belső feltételei

A kérdőív utolsó részében néhány környezetvédelemmel kapcsolatos állítást értékeltünk a vállalatokkal egy ötfokozatú Likert-skála segítségével.¹⁷ Az állításokkal igyekeztünk a vállalatok környezetvédelmi környezetének állapotát mérni, ezért azok közé bekerültek mind a külső környezeti, mind pedig a belső környezeti feltételekre vonatkozó kérdések. Legfőbb pozitívumként két eredményt értékelhetünk: egyrészt a vállalkozások szerint a környezetvédelem semmi esetre sem versenyképességet rontó tényező, másrészt a vállalatok belül a KÖVIR bevezetése nem ütközik

ellenállásba. Ugyanakkor negatív tendenciákat is felfedezhetünk a vállalkozások véleményében: szerintük a környezetbarát termékek iránti kereslet nem elégséges, a környezetvédelmi jogszabályalkotás nem kellően kiforrott, és az értékesítési csatornák nem elég kooperatívok a környezetbarát termékek kiemelt értékesítésében.

Feltételek	N	Átlag
A környezetvédelmi szempontok érvényesítése rontja a versenyképességet.	89	1,7
A KIR a vállalaton belül ellenállásba ütközik.	86	2
A környezetvédelmi fejlesztések kedvezőtlen hatást gyakorolnak a termelés költségstruktúrájára.	87	2,64
A környezetvédelmi technika feltételei kiforrotlanok.	86	3,05
Az ökomarketing nem kínál elég lehetőséget a versenylényökhöki kihasználására	68	3,13
A környezetvédelmi jogszabály-alkotás nem kellően egyértelmű.	88	3,56
A környezetbarát termékek iránti kereslet nem elégséges.	83	3,71
Az értékesítési csatornák nem elég kooperatívak a környezetbarát termékek (kiemelt) értékesítésében.	72	3,71

3. táblázat. Környezetvédelem külső és belső feltételei

5. Összegzés

Kutatási hipotéziseinkkel kapcsolatban a következő kijelentéseket tehetjük:

Hipotézis 1. A magyar vállalatok döntő részben gazdasági, versenyképességi okokból alkalmazzák a KIR-t. A felclősség és környezeti fenntarthatóság ténylegesen csak a vállalatok viszonylagosan kis részén jelenik meg mint bevezetési motiváció.

A hipotézist igazoltnak tekintjük, hiszen a bevezetés motivációinál a gazdasági érvek – imagejavítás, gazdaságosság, versenyképesség növelése, tenderek, partneri elvárások – voltak döntő többségben. Önmagában a környezetvédelmet mint motivációt csupán néhány cég említette, a többiek azt a gazdaságiakkal együtt, főként azok kiegészítőjeként hangsúlyozták. Árnyalja a képet, hogy a fenntarthatóság iránti elkötelezettség nem hiányzik teljesen, hiszen a cégeknek egy jól elkülöníthető csoportjánál – viszonylag erőteljesen jelenik meg (környezetvédelem fontos szerepe a számviteli kívüli minden egyes vállalati funkcióban, átlagosan kilenc bevezetett eszköz). A környezet-tudatosabb csoport sokkal elkötelezettebb, és a gazdasági siker szempontjából lényegesen fontosabbnak tekinti a környezetvédelmet.

Hipotézis 2. A KÖVIR hozzájárul a vállalkozások sikerességéhez, tényleges versenylényt jelent.

A KÖVIR jelen kutatás alapján versenylényt eredményezhet: minden elemét megtérülönök érzékelik a vállalatok – azaz jelentős költség-hatékonyság-növelő szerepe van –, emellett a vállalkozások mintegy 50%-a szerint a vállalati sikerre gyakorolt hatása 30%-nál magasabb, és jelentős image-javító tényező. Ugyanakkor a többi vállalati sikertényezőben betöltött szerepének megítélése átlagosan viszonylagosan alacsony. Klaszteranalízisünk alapján az is kijelenthető, hogy a vállalkozások e szempontból két jól elkülöníthető csoportra oszthatók, melyek közül az egyik jelentős, a másik pedig kevésbé jelentős szerepet tulajdonít a vállalati sikerben a KÖVIR-nek.

Mint ahogyan már említettük, azzal kapcsolatban, hogy a KÖVIR valójában tényleges versenylényt jelent-e, megoszlának a vélemények a kutatók közt. Mi is találkoztunk olyan vállalatokkal, amelyek nem újították meg az ISO 14001-es tanúsítványt. Eredményeink nem azt mutatják, hogy a KIR mindig és minden körülmények közt versenylény forrása – mint ahogyan azt az ún. sikerrecept-megközelítés próbálja beállítani (Pataki, 2000) – ugyanakkor megfelelő körülmények esetén megfelelően alkalmazva mindenképpen versenylényt szülhet.

Hipotézis 3. Ma Magyarországon a környezetközpontú vállalatirányítás külső és belső feltételeit kedvezőtlennek ítélik meg a vállalatok.

Hipotézisünket két részre bontjuk: a környezetvédelem belső feltételei (versenyképességre gyakorolt hatás, alkalmazottak, vezetők hozzáállása) kedvezőnek, a külsők azonban (kereslet, jogszabályalkotás, értékesítési csatornák) viszonylag kedvezőtlennek tekinthetők.

Kutatásunk – a hasonló nemzetközi kutatások eredményeihez igazodva – arról tanúskodik, hogy a vállalatok csupán olyan mértékben viselkednek környezetiileg és társadalmilag felelős módon, amely mérték még hozzájárul üzleti sikerükhöz. Ez azt jelenti, hogy a legtöbb vállalkozás csupán azon kötelezettségeit teljesíti, amelyek jogi szabályozásból vagy fogyasztói elvárásból fakadnak. A társadalmi felelősségvállalás számukra inkább kockázatmenedzsment-eszköz, megnövekedett forgalmukon keresztül próbálnak közösségi szolgáltatásokat nyújtani, és nem foglalkoznak átfogóbb

89
K É K

kérdésekkel, mint pl. hogy milyen hatással van az a mód a társadalomra, ahogyan üzletmenetüket folytatják (Doane, 2005). Erre hoz példát Pataki is (2000).

Mivel a stakeholder elvárásai egyre szigorúbbak, a CSR és KIR elvileg egyre nagyobb mértékben járulhatnak hozzá a társadalmak jólétéhez és fenntarthatóságához. A kérdés az, hogy vajon elégséges-e ez a mérték az alapvető környezeti és társadalmi problémák megoldásához. Véleményem szerint ez legalábbis kétséges, mert:

- Az emberiség ökológiai lábnyoma – amely a fenntarthatóság talán napjainkban legtokéletesebb mutatója – 2001-ben 2,5-szer volt nagyobb, mint 1961-ben, a '60-as évek óta folyamatosan nő, és az 1980-as évek óta meghaladja a fenntartható szintet. Ráadásul az emberiség energialábnyoma 700%-kal nőtt az utóbbi 40 évben, és a magasabb GDP – amely a kutatások szerint magasabb vállalati és fogyasztói környezettudatossággal párosul – alapvetően magasabb ökológiai lábnyommal párosul (WWF, 2004). Habár a

KIR és CSR koncepciók évtizedek óta megtalálhatók az Észak országokban, és a kutatások szerint ugyanitt egyre magasabb a környezetileg és társadalmilag felelősnek tekinthető fogyasztók aránya, ezen társadalmak ökológiai lábnyomainak növekedése nem áll meg, de még csak nem is lassult.

• A CSR-nek elvileg a szociális problémák megoldását is elő kellene segítenie. Azonban az utóbb évtizedekben sem a szegénység, sem pedig a társadalmon belüli és társadalmak közötti jövedelemegyenlőtlenségek nem csökkentek (Meadows–Randers–Meadows, 2004; Stiglitz, 2003).

Amíg a vállalatok működésének fő motíváló ereje a lehető legmagasabb

lőnböztet szándék- és hatásorientált környezetileg szignifikáns magatartást (Majláth, 2004). Jelenleg csupán szándékorientált, nem pedig hatásorientált környezettudatos magatartással találkozhatunk – azaz, a környezettudatosabb életvitel iránti szándék jelen van, a fogyasztók cselekvéseinek hatása még nem nevezhető környezetkimélőnek (Buday-Sántha, 2002). A fogyasztóhoz hasonlóan szavakban (esetlegesen szándékban is) a fejlett világ vállalatai is egyre felelősebbek, de az igazán felelősnek tekinthető vállalatok piaci részekben működnek.¹⁹ Ez véleményünk szerint azt jelzi, hogy az üzleti világra a stakeholderok részéről ható két ellentétes erő – felelősség és olcsóság – közül még a gazdagabb és tudatosabb északi államokban is az utóbbi hat döntő mértékben.

Bertrand Collomb szerint (aki a WBSCD elnöke) csak az üzlet képes megoldást találni a fenntartható fejlődésre, mert a kormányzat nem termel árukat (Figyelő, 2005). A már említett környezeti és társadalmi problémák fényében véleményünk szerint kijelenthető, hogy az üzleti életnek még nem igazán sikerült megtalálni a megoldásokat. Véleményünk szerint a CSR és KIR nagyon hasznos eszközök lehetnek lokális problémák megoldásához, azonban Földünk jelenlegi globális problémáinak megoldása lényegesen többet követel meg, mint ezen menedzsmenteszközök használatát.

IRODALOM

profit elérése, addig érdekükben áll költségeik externalizálása,¹⁸ amely nyilvánvalóan ellentétes a társadalmak jólétével és a környezet megővésének szándékával. A jelenlegi globális világgazdaságban, ahol az áruk és a tőke mozgása gyakorlatilag korlátok nélküli, nincs is nagyon más választásuk, ugyanis amennyiben ők nem externalizálják költségeiket, versenytársaik megteszik azt. Az externalizálás hiánya és a társadalmi felelősségvállalás a többletköltségek révén magasabb termékárakat eredményez, ezek pedig alacsonyabb hozamot és csökkent versenyképességet. Ahogyan Paul Hawken fogalmaz: a helyes dolgok megtétele a jelenlegi körülmények közt ténylegesen kizoríthat az üzletből (Pataki–Radácsi, 2000).

A fejlett világ – így Magyarország – fogyasztóinak önmagukról alkotott véleménye a környezeti szempontok fogyasztói magatartásban betöltött egyre fontosabb szerepére enged következtetni (Németh, 1999; Vágási, 2000; Pakainé Kovács–Herczeg, 1999; Borsi, 1997). A szakirodalom megkü-

Csikós-Nagy Béla: Közgazdaságtan és világmagyarázat – Követelmények a tudománnyal szemben. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf., 2004. december, 1188–1198.

Csutura Mária–Kerekes Sándor: *A környezetbarát vállalatirányítás eszközei*. KJK, Budapest, Hungary, 2004.

Daly, H. E.–Cobb J. B.: *For the common good*. Boston: Beacon Press, 1994.

Daly, Herman: *Steady-state economics*. London: Earthscan Publications Ltd, 1992.

Deborah Doane: Beyond corporate social responsibility: minnows, mammoths and markets. *Futures*, Volume 37, Issues 2–3, March–April 2005, 215–229.

Drechsler, Christoph: Towards a mid-range theory of the environmental investment decision process; Corporate Performance and Corporate Social Responsibility. A necessary choice? *Conference paper, EURAM 2005*, May 4–7th 2005, Munich.

European Commission: Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility. *Green Paper*, 2001.

Fryxell, Gerald E.–Chung, Shan Shan–Lo, Carlos W. H.: Does the selection of ISO 14001 registrars matter? Registrar reputation and environmental policy statements in China. *Journal of Environmental Management*, Volume 71, (2004) 45–57

Fryxell, Gerald E.–Szeto, Agnes: The influence of motivations for seeking ISO 14001 certification: an empirical study of ISO 14001 certified facilities. *Hong Kong Journal of Environmental Management*, (2002) Volume 65, 223–238.

Gazzola, Patrizia–Mella, Piero: Corporate Performance and Corporate Social Responsibility. A necessary choice? *Conference paper, EURAM 2005*, Munich.

Homer-Dixon, Thomas F.: *Környezet, szűkösség, erőszak*. Budapest: TYPOTEX, 2004.

Interjúk a fenntartható fejlődésről és a vállalatok társadalmi felelősségéről Bertrand Collombbal (WBSCD elnök) és Kriza Mátyással (HBSCD igazgató). *Figyelő*, (2005) Volume 49, 60–62.

Korten, David: *When corporations rule the world*. Bloomfield: Kumarian Press, 2001.

Mátyás Antal: *A korai közgazdaságtan története*. Bp.: Aula, 2002.

Németh Patrícia: Ökomarketing a 21. század küszöbén I. *Marketing & Menedzsment*, 1999/1.

Pakainé Kovács Judit–Herczeg János (1999): Ökotudatos üzleti magatartás. In: Gidai Erzsébet–Nováky Erzsébet–Tóth Attiláné (szerk.): *Magyarország az ezredforduló után*. Budapest: MTA Jövő kutatási Bizottság.

Pataki György–Radácsi László: *Alternatív kapitalisták*. Szentendre: Új Paradigma Kiadó, 2000.

Pataki György: *Az ökológiailag fenntartható vállalat*. Ph. D. disszertáció-tervezet, Budapest, 2000.

Robins, Fred: Why corporate social responsibility should be popularised but not imposed. *Conference paper, EURAM 2005*, May 4–7th 2005, Munich.

Salzmann, Oliver–Ionescu-Somers, Aileen–Steger, Ulrich: The Business Case for Corporate Sustainability: Literature Review and Research Options. *European Management Journal*, Vol. 23, No. 1, 27–36.

Soros, George: *Open society – Reforming Global Capitalism*. New York: Public Affairs, 2000.

Stiglitz, Joseph E.: *Globalization and Its Discontents*. New York: W. W. Norton & Company, 2003.

Szamuely László: A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági Szemle*, I. évfolyam, 2004. október, 948–969.

Vágási Mária: A fenntartható fogyasztás és a környezettudatos fogyasztói magatartás. *Marketing & Menedzsment*, 2000/6.

Winter, G.: *Zölden és Nyereségesen*. Budapest: Műszaki Kiadó, 1997.

JEGYZETEK

- 1 Ezt az elméletet Adam Smith 1776-ban megjelent „A nemzetek gazdagsága” című művében fogalmazta meg.
- 2 Ez egyébként egyelőre inkább a gazdaságpolitikai retorikában jelenik csak meg, ugyanis 1980 és 1999 közt a szociális kiadások aránya a GDP-ben az OECD országokban nem csökkent, hanem nőtt (Szamuely, 2004). A közszolgáltatások fedezetét szolgáló bevételek aránya azonban megváltozott, és tökéhezjárulása csökkent, míg a munka és fogyasztás terhei nőttek (Soros, 2000; Afheldt, 2005).
- 3 A modern környezetvédelem, illetve a környezetvédelmi mozgalmak kezdete Rachel Carson *Néma tavasz* című könyvéhez köthető, amely azt mutatta be, hogy a DDT nevű, addig nagyon hatékonynak tartott, ám mint addigra kiderült, nem lebomló rovarirtó a táplálékláncon keresztül felhalmozódva közvetlenül veszélyes az e rovarokat fogyasztó madarakra, és így közvetve az emberre is.
- 4 A témával az általam ismert szerzők közül legrészletesebben Herman Daly foglalkozik műveiben: *Steady-state economics* (1992) és *For the common good*

(1994). Jelen tanulmánynak nem célja a kritika teljes körű bemutatása, itt pusztán egy-két gondolatot emelek ki.

5 Ez egyébként nem különösebben meglepő, hiszen a szabad verseny a gyakorlatban rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy nem önfenntartó – a verseny során ugyanis vannak győztesek és vesztesek, a győztesek pedig hatalmukat és jövedelmüket versenyelőnyük növelésére, és versenytársaik piacról való kiszorítására használják.

6 A fenntarthatóság, illetve a fenntartható fejlődés fogalma 1987 óta kapott fokozott figyelmet a közgazdászok és a politikusok részéről, amikor is az ENSZ Környezet és Fejlődés Bizottsága kiadta a gazdaság környezetre gyakorolt hatásáról készült jelentését (az ún. Bruntland-jelentést).

7 A tanulmány további része erősen támaszkodik a „Corporate social responsibility and Environmental Management Systems as management practices in Hungary – theoretical and empirical insights” című cikkre, melyet Rác Gáborral, a PTE KTK Ph. D.-hallgatójával és Csigené Nagypál Noémivel, a BME GTK Környezetgazdálkodási Tanszékének Ph. D.-hallgatójával közösen készítettünk.

8 Az Észak, illetve Dél elnevezést a közgazdaságtanban a fejlett és a fejlődő világ megkülönböztetésére használják.

9 A CSR-t sokan és sokféleképpen definiálták már. Az érdekesség kedvéért a két, talán legjelentősebb szervezet definíciója:

- World Business Council for Sustainable Development: a CSR az „üzlet elhivatottsága a fenntartható gazdasági fejlődéshez való hozzájárulásra, az alkalmazottal és családtagjaikkal, a helyi közösségekkel és a társadalommal való közös munkára az érintettek életminőségének javítása érdekében”. (Cramer, 2005:83)
- EU Bizottság: a CSR „a szociális és környezeti szempontok integrálása az üzleti gyakorlatba és a stakeholderekkel való interakciókba önkéntes alapon [...] nem csupán a törvényi elvárások teljesítése, hanem but also going beyond compliance.” (European Commission, 2001:8.)

10 A témában a legátfogóbb magyar nyelvű irodalmak: Winter (1997), Csutora-Kerekes (2004), Pataki György (2001).

11 Mint ahogyan azt a későbbiekben bemutatom, ezen kutatás elsősorban a környezettudatos vállalatirányításra vonatkozott, a kutatás által érintett témák következtében azonban úgy gon-

doljuk, hogy eredményei a vállalatok társadalmi felelősségét illetően is érvényesnek tekinthetők – különösen, mivel a CSR egyik eleme a környezeti felelősség.

- 12 Egy vállalati környezetorientált gondolkodásmód, ha konkrét intézkedésekké, változtatásokká fejlődik, akkor környezettudatos vállalatirányítási eszközökről beszélünk, mint például a környezetközpon-tú irányítási rendszerek (továbbiakban: KIR, például: ISO, EMAS), hulladékminimalizálás, tisztább technológiák alkalmazása stb. Sokan a két fogalmat, a környezettudatos vállalatirányítást és a környezetközpon-tú irányítási rendszert azonosítják egymással, holott a valóságban a második egy lehetséges megvalósulási formája az elsőnek, sok más egyéb mellett, azaz „a környezettudatos vállalatirányítás az az alapvető megközelítés, amely megvalósításának eszközei közé tartozik a környezetközpon-tú irányítási rendszer, a tisztább technológiák és sok más egyéb módszer” (Winter, 1997:20).

A környezettudatos megközelítés egy koncepció, megközelítés, meggyőződés és egyben magatartási forma, melynek alapvető célja, hogy a vállalati tevékenység ne veszélyeztesse az emberek egészségét és a környezetet. A gyakorlatban a környezettudatos irányítás csak bizonyos eszközökben és intézkedésekben létezik. Ezen eszközök közül néhányat nemzetközi szinten általánosan elfogadnak és használnak (ISO 14000-es sorozat egyes szabványait), más eszközök alatt pedig mást értenek az egyes országok. Vannak olyan eszközök is, melyeket csak egyes országokban, vagy esetleg vállalatoknál fejlesztettek ki és csak ott használnak, széleskörű elterjedése nem valósult meg. Egy KIR-tanúsítvánnyal rendelkező cég még nem biztos, hogy környezettudatosan termel vagy akár szolgáltat, azonban ez egy olyan keretértéket, mely elősegíti a konkrét változtatásokat, egy komoly előrelépést jelent a környezettudatos vállalatirányítás megvalósítása felé.

Kultúrák, politikák

13 Az ökológiai lábnyom mutatója az emberi fogyasztás természeti erőforrás-igényét méri, amelyet a természet erőforrás-megújító képességéhez lehet hasonlítani. Az emberiség átlagos lábnyoma 2001-ben 2,2 hektár/fő volt, amely lényegesen meghaladja a rendelkezésre álló mintegy 1,8 hektár/főt. Egy fő lábnyomának mértékét nagyon nagy mértékben határozza meg az anyagi fogyasztás, melynek következtében az északi államok fogyasztóinak lábnyoma lényegesen meghaladja a déli polgárokat (WWF, 2004).

14 Erre példa a Patagonia nevű, hegymászó-felszereléseket gyártó vállalkozás, amely kifejezetten arra kéri fogyasztóit, hogy csak azon és annyi terméküket vásárolják meg, amire és amennyire tényleg szükségük van. Még az egyébként példásan felelősnek mutatkozó

Body Shop sem tesz ilyet, az alapító Anita Roddick látja is a problémát: ha egyszer termelő vállalkozásról van szó, akkor az nem lehet igazán környezetvédi, mert egyre többet és többet szeretne termelni. A legtöbb, amit megtehet az saját szemetének összetakarítása (Pataki–Radácsi, 2000).

15 Stakeholdereknek nevezzük azon csoportokat, illetve egyéneket, akik befolyásolják vagy befolyásolhatják az adott vállalat sikermegvalósító képességét – pl. fogyasztók, alkalmazottak, civil szervezetek, kormányzat, környezet stb.

16 A Body Shopról és a hasonló, a független szakértők által igazán felelősnek tekintett cégekről Pataki György–Radácsi László: *Alternatív kapitalisták* c. kötetéből tudhatunk meg többet.

17 A kérdőív e részének alapjául egy NSZK-ban elkészült kutatás szolgált [8].

18 Externália alatt ún. külső gazdasági hatást értünk, amikor is valamely piaci szereplő anélkül befolyásolja valamely más szereplő jólétét, hogy a piacon egymással kapcsolatba kerüljenek. A negatív externália legtipikusabb példája a környezetszennyezés. Esetünkben például, ha valamely vállalat áthelyezi termelését egy kevésbé szigorú környezeti szabályozással rendelkező országba, ahol is környezeti kárt okoz, amelyet a helyi társadalom szenved el anélkül, hogy az bárhogy is kompenzálásra kerülne.

19 Néhány kivétellel, mint a Café Direct, amelynek már 8%-os piaci részesedése van Nagy-Britannia kávépiacán, a ténylegesen etikus módon működő cégek általában a piac kevesebb mint 1%-át birtokolják (Doane, 2005).

Dr. Nagyné

dr. Terhes Irén

Jogi-erkölcsi normák az üzleti életben

A téma aktualitását egyrészt a valóság-gá vált piaci környezet, másrészt az a tény adja, hogy a művelődésszervező szakos oktatásban az ismeretkörök egy részében jogi – alkotmányjogi, polgári jogi, vállalkozási jogi, munkajogi, sajtójogi, szerzői jogi, reklámjogi – ismereteket tanulnak hallgatóink.

Menedzser, média, rendezvényszervező szakirányokon az előbbieken túlmenően a versenyjogi törvény rendelkezéseitől kezdve az újságírói etikai kódex, a reklámetikai kódex szabályaiban át etikett-protokoll ismeretek birtokában remélhetőleg magabiztosabban mozognak hallgatóink az üzleti élet számos területén.

lalkozók, hanem a fogyasztók részéről is. A „hirtelen jött lehetőséggel” sokan visszaéltek, tisztességtelen módon gazdálkodtak és gazdagodtak meg, „szőkültek” meg egyes vállalkozások. Státusszimbólumként megjelent a fehér gallér, az öltönyös vállalkozó, kezében az elmaradhatatlan és folyton csengő mobiltelefonnal. Nagyon sok vállalkozó a megfelelő szintű szakképzettség, iskolai végzettség, műveltség híján, nem kellő erkölcsi tartással és viselkedési szabályok adta lehetőséggel munkálkodott a fogyasztók bosszúságára és nem éppen a piacgazdaság erősítésére.

Gazdasági háttérként elmondható, hogy a rendszerváltozással megszűnt a teljes foglalkoztatottság, foglalkozási

Hiba lenne azonban az oktatás keretében elsajátított ismereteket elválasztani a körülöttünk zajló élettől, hiszen társadalmi elvárás a tudásalapú társadalom megteremtése, ahol naprakész, sokoldalú, gyakorlatias, azonnal felhasználható és továbbfejleszthető ismeretekre van szükség.

Noha 1989 óta alkotmányosan deklarált fogalom és jog lett a piacgazdaság, azonban ennek jelei már a korábbi években is megmutakoztak. Az 1980-as évek közepétől a belkereskedelem már kezdett vállalkozási alapon működni, pl. élelmiszerüzletek, szórakozóhelyek szerződéses, jövedelemérdekelt-ségű működése valósult meg, vagy az állami munkahelyeken gazdasági munkaközösségek létesülhettek (gmk-k).

1989, a rendszerváltás éve előtről említésre érdemes az 1988. évi VI. törvény, a gazdasági társaságokról, vagy hogy 1990 elején az egyéni vállalkozásról fogadott el törvényt az Országgyűlés, az 1990. évi V. törvényt.

A piacgazdaságra való áttérés több gondot vetett és vet fel nemcsak a vál-

ágak, szakmák, munkahelyek tűntek el, ugyanakkor születtek újak. Mindezzel az oktatás egyik napról a másikra nem tudott lépést tartani, nagyon sokan kényszervállalkozóvá váltak, ez is a magyarázata a fent vázolt problémakörnek.

A jogalkotás, érzékelve ezt a problémát, egyrészt az oktatási rendszer megreformálásával segített. 1993-ban megjelent a szakképzésről szóló 1993. évi LXXV. törvény, amely széles körben lehetővé tette naprakész ismeretek gyors (féléves, éves, kétéves képzések) megszerzését nemcsak állami iskolai rendszerben, hanem oktatási vállalkozások, alapítványok, egyházak, művelődési intézmények stb. keretében, tanfolyami struktúrában.

Az Országos Képzési Jegyzék (OKJ) azon szakmákat sorolta és sorolja fel, amelyekben államilag elismert szakképzés indítható és szakképzettség szerezhető. Új momentum lett az is, hogy az iskolai végzettség helyett és mellett a megfelelő szakképzettség megszerzését honorálják a vonatkozó jogszabályok, besorolási rendeletek.

93
K É K

Az egész életen át tartó tanulást követeli a meglévő ismeretek folyamatos megújítása. Emellett szükséges, hogy új ismeretkörök (pl. számítógépes ismeretek, informatika, idegen nyelv-ismeret stb.) megszerzését is biztosítsa a képzési rendszer.

Fontos előrelépést jelentett, hogy 1997-től a belkereskedelmi munkaterületeken foglalkoztatottnak szakképzéssel kell rendelkezniük, egyéni, társas vállalkozásoknál pedig törvényi szintű szabályozás alapján a vállalkozásból legalább egy személynek rendelkeznie kell a szakma gyakorlásához szükséges szakképesítéssel.

Az 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról

Kultúrák, politikák

Bizonyára nagy felháborodást és bosszúságot okozna, ha a jog az egyén érzelmi életét, érzelmeit is befolyásolná, szabályozná.

Az erkölcs az emberi cselekvésben is jelen van, úgymint a tevékenység módja, mikéntje, ahogyan az egyén végzi a munkáját, viszonyul másokhoz. Az emberek erkölcsiségének konkrét megnyilvánulásai az erkölcsi tulajdonságok, mint pl. az igazságosság-igazságtalanság, őszinteség-hazudozás, segítőkészség-nemtörődomség stb. Mindezek az erkölcsi tulajdonságok más emberekhez, a munkavégzéshez, a környezethez, az állatokhoz, a tárgyakhoz stb. való viszonyban jutnak kifejeződésre.

Az emberi szeretetnek, részvételnek szép példáit láthatjuk segítőkészségben megnyilvánulni napjainkban is számtalanszor, amikor bajba jutott, beteg, árvizek sújtotta települések lakói segítenek polgárok országhatárok figyelembe vétele nélkül is.

Az erkölcsi tulajdonságok nagy fontosságúak a munkahelyeken is, a munkáltatók olykor írásba foglalással adnak nyomatékot ennek.

Az ember életének nagy részét munkahelyen tölti, vagy munkával foglalkozik, illetve az üzleti élet számos területén aktívan közreműködhet vállalkozóként, munkavállalóként, szabadfoglalkozásúként.

A munkahelynek, az üzleti életnek jogi és etikai kívánalmai

Minden vállalkozó számára elengedhetetlen annak ismerete, hogy a gazdasági versenyben mely magatartások a tisztességtelenek, és melyek azok, amelyek a tisztességes versenyre jellemzők. Az erkölcsi szabályokat ugyan nem az állami szervek hozzák létre, nagy részük íratlan szabály, de betartásuk legalább annyira fontos, mint a jogszabályoké. Be nem tartásuk esetén a társadalom is a rosszallását fejezi ki, értéktelent alkot, amely nem lehet közömbös senki számára sem.

Az 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szól, a mindenki által kötelezően betartandó rendelkezéseket

tartalmazza, amely nem zárja ki, hogy egy-egy ágazatra, szakterületre vonatkozóan is alkossanak speciális szabályokat.

Jogunkban az 1996-os versenyjogi szabályozásnak vannak előzményei.

Említésre érdemes az 1923. évi V. számú törvény, amely a tisztességtelen verseny tilalmáról szól, és amely részben a francia, de döntően a német versenyjogi szabályozás elveit tükrözte. Francia hatásként a piaci magatartás mércéjeként az üzleti tisztességet, a verseny tisztaságát hangsúlyozza. A német szabályozásból zsinórmérceként érvényesül az az elv, hogy az üzleti kapcsolatokban tilos a jó erkölcsbe ütköző cselekményeket elkövetni. Az 1909-es német versenytörvényből említésre érdemes, hogy az üzleti kapcsolatokban egyes magatartások érvényesülését tiltotta a törvény, pl. a szolgai utánzást, a hírnévrontást stb.

Az 1930-as években új elemként jelenik meg a monopolelles szabályozás. Különösen az Egyesült Államokban foglalkoznak a témával, ahol törvényellenesnek minősítenek minden olyan cselekményt, amely trösztöket vagy másfajta egyesüléseket hoz létre, mert ez korlátozza a szabad kereskedelmet. Történelmi szempontból jelentős tehát, hogy az ún. kartelljog, a monopolelles joganyag is a versenyjog részévé vált.

1948 után az ún. szocialista tervgazdálkodás keretei között nem alkalmazták a korábbi versenyjogi szabályokat, pl. az 1931. évi XX. törvényt, vagy a korábbi 1923-ast, bár hatályon kívül sem helyezték.

Az 1968-as gazdasági reform eredményeként a szocializmus körülményei között ugyan, de a piaci viszonyok erősödtek, ezért versenyszabályozásra is szükség volt. Így született meg az 1984. évi IV. törvény a tisztességtelen gazdálkodás tilalmáról. Ez a törvény többek között szabályozta a versenykorlátozást, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmát, valamint a fogyasztók megtévesztését is. A törvény a modern versenyjog tendenciáit tükrözi, némi korláttal, pl. nem szabályozza, hogy a verseny tisztasága felett ki őrködik.

1990-ben megszületik a korszerű 1990. évi LXXXVI. törvény, amely több éven keresztül és korszerű módon szabályozta a versenyjogot. Az

szól, amely törvény megszületése és az európai normákhoz igazítása egyaránt érdeke volt a vállalkozóknak, de a fogyasztóknak is.

A törvények, rendeletek kötelező jellegű szabályokat tartalmaznak, meghatározott cselekvéseket engednek meg, vagy éppen parancsolnak, esetleg tiltanak. A jogszabályokat sértőkkel szemben az állam szankciókat helyez kilátásba: vagyonit, büntetőjogit, vagy enyhébb esetekben szabálysértést alkalmaz, de mindenképpen állami kényszer útján is gondoskodik a hátrányok „behajtásáról”, megvalósításáról.

Az emberek együttélését a munkahelyeken, a mindennapokban azonban nemcsak a jog szabályai határozzák meg, hanem az erkölcsi is, mégpedig sokkal szélesebb körűben, mint a jogszabályok. Az erkölcs az egész emberi tevékenységet áthatja, még az érzelmeket is.

Erkölcsi jellegű érzelmeik pl. a szeretet-gyűlölet, szimpátia-antipátia, részvét-részvétlenség, amelyek kifejeződései alapján vélemény alkotható az egyes emberről.

1996. évi LVII. tv. és módosításai már nemcsak a hazai gyakorlati tapasztalatokat veszik figyelembe, hanem az Európai Unió joganyagához is igazítja a versenytörvényt.

Az 1996-os jogszabály és módosításai célként fogalmazták meg, hogy biztosítani kell a gazdasági verseny szabadságát és tisztaságát. Mindez a piaci verseny fenntartásához fűződő közérdek, de a vállalkozóknak és a fogyasztóknak is az érdeke.

A törvényben általános elvként fogalmazódik meg, hogy tilos gazdasági tevékenységet tisztességtelenül folytatni, amely elv előzményei már a fentiekben körvonalazódtak a korábbi jogalkotási törekvések eredményeképpen.

A tisztességtelen verseny tilalmát megvalósító magatartásformák:

1. Tilos valótlán tény állításával vagy híresztelésével, illetve valós tény hamis színben való feltüntetésével a versenytárs jó hírnevét, hitelképességét sérteni.

Mindezek a magatartásformák az üzletfelek bizalmát megingathatják, így nagy károkat okozhatnak a vállalkozásnak.

Nagyon fontos a vállalkozás számára a jó hírnév, a megbízhatóság, hiszen nem mindegy, hogy az üzleti életben milyen vélemény alakul ki róla, amely végül is hitelképességének, üzleti kapcsolatainak megtartását veszélyeztetheti.

A jó hírnévhez való jog a személyiségi jogok egyike, fontosságát jelzi, hogy védelmével nemcsak a versenyjogi törvény, hanem a polgári törvénykönyv is foglalkozik, sőt egyes esetekben a büntető törvénykönyv is büntetni rendeli a jó hírnév megsértését, pl. a becsületsértés, rágalmazás törvényi tényállások megfogalmazásával.

2. Az üzemi, üzleti titokhoz való jognak különös jelentősége van a versenyjogban.

A törvény tiltja az üzleti titoknak tisztességtelen módon való megszerzését, felhasználását, jogosulatlan módon mással való közlését, illetve nyilvánosságra hozását.

Az üzleti titokhoz való jog szintén a személyiségi jogok csoportjához tartozik, így fogalmát és védelmének módjait a polgári törvénykönyv is szabá-

lyozza, de más jogszabályok is. A munka törvénykönyve szintén fontosnak tartotta az üzleti titok szabályozását, mely szerint a munkavállalónak kötelezettsége a tudomására jutott üzleti titok őrzése.

A versenyjogi törvény szerint üzleti titok a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó minden olyan tény, információ, megoldás vagy adat, amelynek titokban tartásához a jogosultnak méltányolható érdeke fűződik.

A vállalkozásnak azért érdeke az üzleti titok védelme, mert nyilvánosságra hozatala, illetéktelenek által való megszerzése vagy felhasználása pénzügyi, gazdasági, vagy piaci érdekeit sértené vagy veszélyeztetné.

A törvény az üzleti titok tisztességtelen módon való megszerzésének minősíti azt, ha a jogosult hozzájárulása nélkül vele bizalmi viszonyban vagy üzleti kapcsolatban álló fél szerzi meg, és jogosulatlanul továbbadja. Ennek minősíthetjük a munkaviszonyt, a polgári jogi jogviszonyt (pl. vállalkozási szerződés tartalmának ismerete), vagy csupán a szerződés-előkészítő tárgyalást, de bizalmi viszonyt jelenthet a barátság, a rokonság is.

Üzleti titkot képezhet pl. a vevőkör címjegyzéke, legkedvezőbb beszerzési források adatai, a vállalkozás kutatási adatai stb. Ha mindezeket az ismereteket a munkavállaló szabályszerűen és nem csalárd módon szerzi meg, úgy a bírói gyakorlat szerint nem valósul meg az üzleti titoksértés.

Abban az esetben viszont, ha a munkahely-változtatás kifejezetten a munkavállaló által ismert üzleti titok megszerzésére irányul, a magatartás már jogellenes lesz, pl. a munkavállaló a korábbi munkahelyével azonos üzletkörű, azzal versenyző vállalkozást hoz létre.

Mint a fentiekben is kiderült, az üzleti titok megőrzéséhez alapvető érdeke fűződik a vállalkozásoknak.

Állami, önkormányzati szervek a költségvetésből, vagy pályázat útján különböző helyekről támogatásokat kapnak, többek között európai uniós pénzek felhasználói. Az állampolgároknak joguk van ismerni, hogy hogyan használják fel ezeket a lehetőségeket, azért, hogy a társadalmi kont-

roll ilyen módon is megvalósulhasson. Ezért nem lehet minden adatot üzleti titoknak minősíteni.

A polgári törvénykönyv ismeri a közérdekből nyilvános adat fogalmát is.

A Ptk. 81. § /3/ bekezdése szerint: „Nem minősül üzleti titoknak az állami és a helyi önkormányzati költségvetés, illetve az európai közösségi támogatás felhasználásával, költségvetést érintő juttatással, kedvezményvel, az állami és az önkormányzati vagyon kezelésével, birtoklásával, használatával, hasznosításával, az azzal való rendelkezéssel, annak megterhelésével, az ilyen vagyont érintő bármilyen jog megszerzésével kapcsolatos adat, valamint az az adat, amelynek megismeré-

95

K É K

sét vagy nyilvánosságra hozatalát külön törvény közérdekből elrendeli.”

Ez a nyilvánosságra hozatal megvalósulhat tájékoztatók formájában, interneten való közléssel, vagy hirdetmény útján és még sokféle módon.

Az 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szól. Az adatvédelmi törvény közérdekű adatnak minősíti az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv vagy személy kezelésében lévő adatot, ha az nem személyes adat.

A jogszabály szerint ezen szerveknek feladata, hogy a költségvetésükre, a vagyon kezelésére, a közpénzek felhasználására, az erre kötött szerződésekre vonatkozóan a közvéleményt pontosan és gyorsan tájékoztassák. Kötelességük ezen túlmenően rendszeresen közzétenni vagy hozzáférhetővé tenni a hatáskörükre, illetékességükre, szervezeti felépítésükre, szakmai tevékenységükre, annak értékelésére, a birtokukban lévő adatfajtákra, gazdálkodá-

sukra vonatkozó adatokat. Nyilvános adatnak kell tekinteni e szervek hatáskörében eljáró személyek nevét, besorolását, besorolását, munkakörét is.

A fentiekből is megállapítható, hogy az üzleti titkok, adatok, tények, információk sokasága tekintetében alapvető annak tisztázása, hogy melyek minősülnek közérdekűnek, és mely csoport az, amelynek titokban tartása létérdeke a vállalkozásoknak. Napjainkban ezek a médiában, a tájékoztatás során vita tárgyát alkotják olykor, de sokszor ok nélkül állami szervek, vállalkozások sem adnak információt, pedig a jogszabályok megfogalmazása egyértelmű. Lehet, hogy az ismeretével van a probléma?

Kultúrák, politikák

Az üzletfelek, a versenytársak különös figyelemmel és érzékenységgel kísérik a versenyeztetés folyamatát, nem egy esetben kifogást emelnek a Versenyhivatalnál.

Az autópálya-építések és más nagyobb beruházások, amelyek közpénzek felhasználásával is történnek, indokolttá teszik az odafigyelést nemcsak a pályázó felek, hanem a társadalom részéről is.

5. A tisztességtelen cselekmények egyike a bojkott. Ennek lényege, hogy tilos máshoz olyan felhívást intézni, amely már meglévő üzleti kapcsolatok felbontását célozza, vagy ilyen létrejöttét akadályozza.

A vállalkozás, a szerződő fél az üzleti kapcsolat, szerződéskötés létrejöttét nem kötheti olyan feltételhez – előnyhöz vagy hátrányhoz –, hogy a szerződés csak akkor jöhet létre, ha a már meglévőt a másik fél felbontja, illetve egy másik piaci szereplővel nem is létesít kapcsolatot. Mindezek a cselekmények persze nehezen tetten érhetők, legtöbbször csak a szerződni kívánó feleknek van erről tudomásuk, a harmadik fél legfeljebb a körülményekből következtethet erre a tisztességtelen magatartástípusra.

Fogyasztóvédelem

A fogyasztóvédelem a XX. századtól kezdve különös jelentőséggel bír. A társadalmi, gazdasági fejlődés eredményeként a termelés és a forgalmazás oldalán gazdasági erőfölény jön létre, a gyártók, forgalmazók érdekképviselőket hoznak létre, amelyekkel még erősebbé válnak. A fogyasztók viszont kiszolgáltatottabbak gazdasági erő hiján, ezért a jogalkotásnak kell segítenie jogaik érvényesülésében. Az iparilag fejlett országokban már évtizedekkel korábban felismerték, hogy az államnak kötelezettségei vannak az állampolgáraival szemben. J. F. Kennedy 1961-ben fejtette ki elsőként, hogy a polgárokat fogyasztói minőségükben védeni kell a náluknál erősebb piaci szereplőkkel szemben.

A fogyasztóvédelem alapvető feladata hogy a két érdekcsoport közötti potenciálkülönbséget kiegyenlítsen.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1985-ben kimondta: „A kormányok kötelesek létrehozni és fenntartani a rendelkezések kibocsátáshoz, végrehajtáshoz és ellenőrzéséhez megfelelő fogyasztóvédelmi infrastruktúrát.”

A fogyasztóvédelem alapvető funkciói: ráhatás a jogalkotásra, ezzel erősíteni a fogyasztók pozícióját, a fogyasztók felvilágosítása jogaikról, valamint reparációs tevékenység, amely a jogsérelmet elszenvedettnek elégtételt adhat.

A fogyasztói érdekek védelmével nemcsak a versenyjogi törvény foglalkozik, hanem törvényi szintű rendelkezés is született a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvény, amely törvény a célok megfogalmazásakor a fogyasztói érdekek biztosítását, a biztonságos áruhoz és szolgáltatásokhoz való jutást, a megfelelő tájékoztatáshoz és a hatékony jogorvoslat-hoz való lehetőségeket emeli ki.

6. A versenyjogi törvény külön fejezetet szentel a fogyasztói döntések tisztességtelen befolyásolásának.

Általános érvényű rendelkezés, hogy tilos a fogyasztók megtévesztése. Ez a megtévesztés az áru lényeges tulajdonságaira nézve tilalom, így: az áru ára, összetétele, használata, kezelése, eredete, származási helye, beszerzési forrása és módja, valamint az egészségre, környezetre gyakorolt hatása vonatkozásában.

Ugyancsak tilos az árut megtévesztésre alkalmas árujelzővel ellátni.

Tilos elhallgatni, hogy az áru vagy szolgáltatás nem felel meg a jogszabályi követelményeknek, vagy az adott áruval, szolgáltatással szembeni szokásos követelményeknek.

Tilos elhallgatni, hogy az áru vagy szolgáltatás a szokásostól lényegesen eltérő feltételek megvalósítását igényli.

Tilos a fogyasztó döntését befolyásoló körülményekről téves tájékoztatást adni, így pl. fizetési feltételekről, kapcsolódó ajándékokról, engedményekről, nyerési esélyről.

Tilos különösen előnyös vásárlás hamis látszatát kelteni, pl. a legjobb, a legolcsóbb, a legnézettebb stb. jelzők gyakori használata.

3. A versenyjogi törvény tiltja más árujának, szolgáltatásának utánzását, vagyis olyan külsővel, csomagolással, megjelöléssel, elnevezéssel való előállítását és forgalomba hozását, amelyről a versenytárs áruját szokták felismerni.

Egy áru „személyiségének” a megteremtése idő- és pénzigényes folyamat, gondoljunk csak pl. annak reklámozására. A reklámozás folyamatos jelenlétet követel, mert a fogyasztók többsége nem „hűséges”, elpártolhat az adott terméktől. Tisztességtelen dolog a piacra már bevezetett és kelendő terméket, szolgáltatást utánzni akár a csomagolása, akár megnevezése stb. vonatkozásában. Ezzel az utánzó károkat okoz, amelyekkel szemben igényérvényesítés persze lehetséges, bírói úton azonban ezek az eljárások hosszadalmasak, elhúzódóak lehetnek.

4. Tilalmazott magatartás a versenyeztetés, a pályáztatás, a versenytárgyalás, az árverés, a tőzsdei alku tisztaságát bármilyen módon megsérteni.

Tilos a vásárló döntési szabadságát korlátozó módszerek alkalmazása, pl. ha az áru-összehasonlítás lehetőségét nem engedi meg az üzlet, vagy azonnali döntésre kényszerítés stb. esetei.

Mindezek a szabályok a fogyasztók érdekeit szolgálják, akik szerencsére egyre jobban tisztában vannak jogaikkal, de az ellenőrző hatóságok részéről is egyre aktívabb a fellépés.

A magyar gazdaság piacgazdaság, amelynek önszabályozó, korrekt működése kell, hogy megvalósuljon. Ezért tilos olyan megállapodásokat kötni, olyan összehangolt magatartást tanúsítani, amelynek a célja a verseny korlátozása, torzítása vagy kizárása. Tilos tehát a kartellekbe való tömörülés, mert ez lényegében a versenyt korlátozza, illetve kizárja, éppen a megállapodáson alapuló, és a résztvevők által megalkotott szabályok meglétével. A magyar versenyjog azért kevés kivétellel ugyan, de lehetővé teszi mégis a megállapodásokat olyan esetekben, ha azok csekély jelentőségűek, vagyis az érintett piacon a megállapodást kötők együttes részesedése a 10%-ot nem éri el, vagy egymástól nem független vállalkozások között jön létre a megállapodás.

A kartellnek több fajtája ismeretes, amelyek közül a legismertebbek az alábbiak, és amelyeket a versenyjogi törvény is szabályoz:

Az árkartell, amelynek a lényege az árak, az árképzés közvetlen meghatározása, árvaltoztatási egyezség létrehozása.

Mennyiségi kartell, amely az eladás, a beszerzés, a kitermelés kvótáinak, illetve azok mozgásának meghatározását jelenti.

A területi kartell, amelyben a résztvevők meghatározzák azokat a piacokat, amelyeken belül kifejtik a tevékenységüket, és amelyből másokat kizárnak.

A kondíciós kartellben a partnerek részéről az üzleti feltételek közös meghatározására kerül sor.

Könnyen belátható tehát, hogy ezen megállapodások kizárják a versenyt, korlátozzák, illetve torzíthatják.

7. A gazdasági versenyt korlátozó megállapodás tilalmát jelenti:

A vételi vagy az eladási árak, valamint egyéb üzleti feltételek közvetlen vagy közvetett meghatározása.

Az előállítás, a forgalmazás, a műszaki fejlesztés vagy a befektetés korlátozása vagy ellenőrzés alatt tartása.

A beszerzési források felosztása, közülük a választás lehetőségének korlátozása, valamint a fogyasztók meghatározott körének valamely áru beszerzéséből történő kizárása.

A piac felosztása.

A versenyzettséssel kapcsolatos összecsúszás.

A piacra lépés akadályozása.

Azonos értékű vagy jellegű ügyletek tekintetében az üzletfelek megkülönböztetése.

Az árukapcsolás, vagyis szerződéskötést olyan kötelezettségek vállalásától függővé tenni, amely nem tartozik az ügylet tárgyához.

A fenti tilalmak alól egyedi kérelemre a Gazdasági Versenyhivatal felmentést adhat, ha pl. a vállalkozó valószínűsíti, hogy a megállapodásból származó előnyök méltányos része a fogyasztóhoz jut, vagy pl. ha a megállapodás nem teszi lehetővé az érintett áruk jelentős részével kapcsolatban a verseny kizárását.

Piacgazdasági körülmények között előfordulhat, hogy az egyik vállalkozás gazdasági erőfölényben van a másikkal szemben. Ilyen gazdasági erőfölény lehet az, ha valakinek az árúját máshonnan nem, vagy a másikéhoz viszonyítva lényegesen kedvezőtlenebb feltételekkel lehet beszerezni, vagy pl. akik között az érintett piacon nincs verseny; ez erős túlkéréslet esetén fordulhat elő.

8. A gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmát megvalósító magatartásformák köre is igen széles, így:

Tilos üzleti kapcsolatokban tisztességtelenül vételi vagy eladási árakat megállapítani, vagy indokolatlan előnyt kikötni, illetve hátrányos feltételek elfogadását kikényszeríteni.

Tilos a termelést, a forgalmazást vagy a műszaki fejlődést a fogyasztók kárára korlátozni.

Tilos indokolatlanul elzárkózni üzleti kapcsolat létrehozásától, illetve fenntartásától.

Tilos a másik fél gazdasági döntéseit indokolatlan előny céljából befolyásolni.

Tilos az árut az áremelés előtt, vagy az ár emelkedésének előidézése céljából a forgalomból indokolatlanul kivonni, illetve visszatartani.

Tilos az árukapcsolás.

Tilos azonos értékű vagy jellegű ügyletek tekintetében az üzletfelek megkülönböztetése.

Az utóbbi két pontban leírtakat a jogszabály több helyen is említi, fontosságuk miatt.

Tilos a versenytársaknak az érintett piacról való kizorítása vagy a piacra lépésük akadályoztatására túlzottan alacsony árak alkalmazása.

Ez utóbbi tilalomra gyakran hivatkoznak a kisvállalkozók a hipermarketek árképzését bírálva.

Az üzleti élet szereplői számára a fenti jogszabályi rendelkezések irányadóként szolgálnak a tisztességes üzleti tevékenység folytatásához, de betartásuk egyben kötelező jelleggel is bír. Persze a szabályok betartásához fontos annak ismerete, csak ezután következhet a jogkövető magatartás.

A vállalkozóknak, fogyasztóknak széles körű jogorvoslati lehetőség adott jogaik érvényesítéséhez.

Ezek a szervezetek:

– A Gazdasági Versenyhivatal, amely kérelemre, de hivatalból is eljár, szankcióként bírságot szab ki, amely nincs összeghatárhoz kötve, az eset összes körülményéhez igazodóan több milliós is lehet. A bírság maximuma azért a vállalkozás előző üzleti évében elért nettó árbevétel 10%-át nem haladhatja meg.

– A Fogyasztóvédelmi Főfelügyelő-ség és megyei szervezetei szintén jogorvoslati lehetőségül szolgálnak, ahol az előbbiekhöz hasonlóan elsősorban bírság kiszabásával szankcionál a felügyelőség.

– Bírószághoz fordulhat bárki a tisztességtelen piaci magatartás tilalmába ütköző rendelkezések megsértése miatt.

Ha a fogyasztók széles körét érintő vagy jelentős hátrányt okozó tevékenységet folytat a vállalkozó, akkor érdekükben a gazdasági kamarának, valamint a fogyasztók érdekvédelmét ellátó szervezeteknek is joguk van keresetindításra.

A vállalkozásoknak létérdeke, hogy áruikat, szolgáltatásaikat eladják, ehhez ennek ajánlása kell. Ennek egyik jó formája a reklámozás. A reklámozás befolyásolás, amellyel a reklámozó a fogyasztót vagy másik üzleti partnerét győzi meg a reklámozandó termék kiválóságáról. A reklám manipulálja az embereket, azt a látszatot kelti, hogy

Sajnos a reklám olykor kevés információt nyújt, kevés használható ismeret közöl a reklámozandó termékről, Sas István szavaival: „Hiába csobban a nedű cseppje százsoros lassításban, hiába csillog ezerszeresen a sztárfilter az ékszeren, hiába ugrik ki balettfinálé stílusban az oroszlán a víz alól, ha a szépség mögött elhalványul a tartalom.”

A reklámozó számára sokféle az az eszköz, amelyen keresztül befolyásol, hiszen a reklámeszközök, reklámhordozók széles arzenálja áll rendelkezésére. A közterületi, zártterületi reklámeszközöktől a reklámanyomtatványok sokféleségén át a sajtóhirdetés, a rádió-reklám, a televízió-reklám, a vásár- és kiállítás, a reklámajándék, a szájreklám, az internet mind-mind ezerféle lehetőség. Nem véletlen tehát, hogy ezt a tevékenységet is a jogalkotó korlátok, szabályok közé szorította. Ma már a jogszabályok sora foglalkozik a reklámozással, de a szakma önmagára nézve kötelező jelleggel megalkotta etikai szabálygyűjteményét is, a Magyar Reklámetikai Kódexet.

Jelen tanulmányban nem foglalkozunk a reklámmal „részletesebben”, de arra utalunk, hogy a tényszerűséget, a tisztességes reklámtevékenységet támogatja a jogalkotó.

Az üzleti élet szereplői nemcsak a vállalkozók lehetnek, hanem a munkavállalók is. Ahhoz, hogy a vállalkozás üzleti sikereket érjen el és jelentős piaci potenciált képviseljen, legalább olyan fontos munkavállalóinak és az egyéb jogviszony keretében foglalkoztatottaknak a magatartása, hozzáállása is a feladatok megvalósításához.

A gazdasági szférában a munka törvénykönyve szabályai az irányadók a munkavégzéssel kapcsolatosan, amely többek között tartalmazza a munkáltatók és a munkavállalók jogait és kötelességeit. Mindezek a szabályok az üzleti élet szabályai is, betartásuk nagymértékben hozzájárul a vállalkozás sikereihez, jó megítéléséhez, imidzsének megerősítéséhez.

A munkáltatók, vállalkozások részéről előírt kötelezettségek egyike, hogy a munkáltató köteles a munkavállalóját a munkaszerződés, a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, illetve

egyéb jogszabályok szerint foglalkoztatni. Ebben a szabályban az is benne van, hogy munkaviszony csak írásban létesíthető, vagyis tilos a fekete munka végeztetése és végzése. A kormány a jogalkotással, a munkaügyi felügyelőségek pedig rendszeres ellenőrzésekkel szorítják háttérbe a nem szabályszerű munkavégzéseket.

Legalább ennyire fontos az a szabály is, amely szerint a munkáltató köteles az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételeit biztosítani. A munkavédelemről szóló 1993. évi XCIII. törvény is kiemeli ennek fontosságát és a szerencsére mind ritkábban előforduló súlyos munkahelyi balesetek, illetve a folyamatos ellenőrzés is hozzájárul a jogkövető magatartáshoz.

Aki munkaviszonnyal rendelkezik, nagyon fontos, hogy legyen munkája, dolgozhasson. A munkáltató kötelessége a munka megszervezése, és ehhez a szükséges irányítás, tájékoztatás megadása. Ezen szabályban benne van az is, hogy a munkáltató tegyen meg mindent azért, hogy ne váljon fizetésektelenné, ne kerüljön csőd közeli helyzetbe.

Piacgazdasági körülmények között, ahol túlkínálat van, sőt az Európai Unió hozta egységes piaci lehetőséggel nem is olyan könnyű a piacon maradni, a fogyasztók igényeinek, a minőségi, de olcsó árukinálatnak eleget tenni. A kormány feladata a foglalkoztatottság növelése, de a vállalkozásoknak is legalább annyira érdeke a piacon maradás, a foglalkoztatottság.

A képzett, kvalifikált munkaerő megszerzése célja lehet a vállalkozásoknak. Nagyon sok vállalkozás maga is képez munkatársakat, ennek egyik indoka lehet az is, hogy olyan speciális ismereteket, szakmai „fogásokat” tanít meg, amelyeket az iskolarendszer nem vállal, de ezek az ismeretek egyben üzleti titkot is képezhetnek.

A vállalkozások szakember-szükségletük biztosítása érdekében tanulmányi szerződéseket is köthetnek saját munkatársaikkal, de lehetőség van arra is, hogy a munkavállaló más munkáltatóval kösse ezt meg. Ilyenkor azonban a munkavállalónak tájékoztatnia kell a munkáltatóját. A tanulmányi szerződés mindkét fél, a munkáltató és a munkavállaló számára is nagy fontossággal bír. A munkáltató támogatást nyújt a tanulmányok

aki a reklámozandó terméket megvásárolja, az szép, karscú, egészséges, boldog és kiegyensúlyozott lesz.

Sas István Eprek epre – A tökéletesség nem gyönyörködött című írásában (a *Kreatív online* vélemények rovatában) felteszi a kérdést, hogy „Száz százalékgig biztosak vagyunk abban, hogy a tökéletesség illúziója mindenkor győzelemre viszi befolyásunkat? Nem fordulhat elő, hogy a pszichológiában jól ismert bumerángthatás kerekedik felül? Nevezetesen az, hogy a tökéletesség »letaglózza« a partnert, és frusztrációt vagy kisebbrendűségi érzést vált ki benne? Érezteti vele, hogy ő milyen tökéletlen hozzánk képest?” A szerző továbbgondolja kérdésfeltevését és választ ad: „...a fogyasztó csalódik, amikor a joghurtjában nem ugyanolyan gyönyörű az eper, nem ugyanúgy ömlik a tej a poharába, nem ugyanúgy tekeredik a makarónija a tányóján, és ugyanúgy kenődik a vaj kiflijén, mint ahogy a reklámfilmekben.” Konklúzióként megfogalmazza: „Fontos a szépség, fontos a látvány, de nem a legfontosabb.”

folytatásához és meghatározott ideig magához köti a munkavállalót, a munkavállaló korszerű, naprakész ismeretek birtokába jut, megnő a piaci értéke, ugyanakkor a tanulmányokkal összefüggő kiadások a munkáltatójára hárulnak.

Egy magára valamit is adó vállalkozás feltétlenül törekszik arra, hogy szakképzett, megfelelő munkakultúrájú munkatársakat foglalkoztasson. Ezt a piac észreveszi és visszajelzi különböző módokon, csatornákon, pl. vásárlók könyvébe történő bejegyzéssel.

A vállalkozás a képzettség megszerzésére való ösztökéléssel tud eleget tenni azon követelménynek, amely szerint a munkáltató köteles a munkavégzéshez szükséges ismeretek megszerzését biztosítani.

A munkavállalónak joga van a munkaszerződésben foglaltaknak megfelelő munkabérhez. A munkabér és ennek összetevői a munkaszerződés kötelező tartalmi eleme.

A munkaviszony nem szívésségi munkavégzést jelent, hanem arra való, hogy az ember hasznossá tegye magát, megvalósíthassa a munkáltató általi követelményeket, vagy önmagát, de természetesen ennek ellenértéke is van, ez pedig a munkabér. Pénz nélkül az élet nehezen elképzelhető, vagyis fontos annak kiszámíthatósága, hogy az egyén mikor és mennyi munkabérhez jut. Ezért kötelező eleme a munkaszerződésnek a munkabér.

Miután az üzleti élet másik szereplője a munkavállaló, munkájától, a munkához való hozzáállásától nagymértékben függ a vállalkozás sikere. A munka törvénykönyve meghatároz erre vonatkozóan is szabályokat, de ezeket a vállalkozás a munkaszerződésben még bővítheti.

Alapvető dolog, hogy a munkavállaló az előírt helyen és időben, munkára képes állapotban jelenjen meg a munkahelyén, munkaidejét munkával töltsse, illetve ha az adott pillanatban nincs munka, munkavégzés céljából rendelkezésre álljon. A munkára képes állapotot a munkáltató ellenőrizheti, ennek megsértése esetén szankciókat alkalmazhat. Nem munkára képes állapot, ha valaki alkoholos, kábítószeres, vagy pszichotróp anyag, gyógyszer fogyasztása után áll munkába.

A munkát az elvárható szakértelemmel, gondossággal kell végezni, a

munkára vonatkozó szabályok, előírások és utasítások betartásával.

Az utasítási jognál azonban fontos tudni, hogy nem köteles a munkavállaló azt végrehajtani, ha az jogszabályba vagy munkaviszonyra vonatkozó szabályba ütközik. Előfordulhat az az eset is, hogy a munkavállaló olyan utasítást kap, amellyel kárt okozhat. Ilyenkor erre köteles a munkáltató figyelmét felhívni, ám ha ragaszkodik az utasítás végrehajtásához, a munkavállaló az utasítás teljesítését nem tagadhatja meg. Abban az esetben viszont, ha az utasítás végrehajtása más személy életét, vagy testi épségét, egészségét közvetlenül és súlyosan veszélyeztetné, a munkavállaló köteles megtagadni az utasítás teljesítését, de munkavégzés céljából továbbra is rendelkezésre kell, hogy álljon.

A munkatársakkal való együttműködés legalább annyira elengedhetetlen, mint a szakszerű munkavégzés. A jogszabály nem engedi meg az olyan munkavégzést, amely mások életét, testi épségét veszélyezteti, vagy a munkáját zavarja, illetve helytelen megítélését idézi elő. A magántitok védelme, amelyet az alkotmány és a polgári törvénykönyv is szabályoz, itt is előkerül, a mások helytelen megítélése vonatkozásában, vagyis pl. tilos pletykálni, valótlan tényeket állítani és továbbadni a munkahelyen.

A munkavállaló a munkáját köteles személyesen ellátni, a munkaköréhez kapcsolódó előkészítő és befejező munkákat elvégezni. Ez az előkészítő és befejező munkavégzés, pl. a kereskedelembe a pultokra áru pakolása, takarítás stb. a munkaidő részét képezi.

A versenyjogi törvényről már említettük az üzleti titok védelmét. A munkajogi szabály alapján a munkavállaló köteles a munkáltatóra, illetve a tevékenységére vonatkozó alapvető fontosságú információkat megőrizni. Ezen a körön túlmenően sem közölhet olyan adatot, amely a munkaköre betöltésével összefüggésben jutott a tudomására, és amelynek közlése a munkáltatóra vagy más személyre hátrányt jelentene.

A munkáltató kötelezheti munkavállalóját az általa kijelölt tanfolyamon vagy továbbképzésben való részvételre, természetesen munkabérének és

költségeinek megtérítése mellett. Ez a kötelezettség azonban különbözik a tanulmányi szerződésnél leírtaknál. Ott ugyanis szerződésszegés esetén a munkáltató visszakövetelheti a nyújtott támogatást, vagy annak egy részét. Ebben az esetben ez a lehetőség nem áll a munkáltató rendelkezésére.

A munkáltatóknak és a munkavállalóknak is alapvető érdeke az üzleti (versenyjogi, munkajogi) szabályok betartása. A munkáltatók folyamatos és rendszeres ellenőrzésével kiszűrhetők azok a szabálytalanságok, hiányságok, amelyek a fogyasztók, a munkavállalók egészségét, zsebeit célozzák meg, esetleg munkahelyek valnak semmivé. Ebben a folyamatban a

99

K É K

munkaügyi felügyelőségek, az ÁNTSZ, a fogyasztóvédelmi felügyelőségek, az APEH, az önkormányzatok jelentős szerepet töltenek be.

A munkavállalónak is létérdeke a szabálykövetés, mert meghatározott esetekben munkaviszonya megszüntethető.

Ilyen esetek lehetnek, ha a munkavállaló képességeivel, munkaviszonyával kapcsolatos magatartásával van probléma, vagy mert a munkáltatónál éppen átszervezés van folyamatban. Azonnali hatályú munkaviszony-megszüntetés lehet az is, ha akár a munkáltató, akár a munkavállaló olyan magatartást tanúsít, amely a munkaviszony fenntartását lehetetlenné teszi.

Mindezek a felmondási lehetőségek bizony túl általánosnak tűnnek, ezért van szükség a fentiekben ismertetett munkavégzés szabályainak ismeretére, amelyek már konkrétabbak.

A munka törvénykönyve maga is keretjogszabály, vagyis részletes tartalommal való kitöltése, konkretizálása az adott munkahelyre a vállalkozások feladata. A vállalkozások mindezt meg is

teszik, vagy a Szervezeti és Működési Szabályzatukban, vagy a Kollektív Szerződésben, különböző egyéb szabályzataikban (pl. Munkavédelmi Szabályzat), vagy az egyéni munkaszerződésekben.

A munkavégzéssel kapcsolatosan azonban vannak olyan etikai, illetve illemszabályok is, amelyek megsértése esetén munkaviszony-megszüntetés lehet a jogkövetkezmény. Ezen szabályok többsége íratlan szabály, bár egyes cégek ezt ma már Etikai Kódex megalkotásával írásba is foglalják. A vállalkozások üzleti tevékenységük fejlesztése, valamint működési hatékonyságuk növelése érdekében adnak ki Etikai Kódexeket. Ebben olyan el-

niük, addig az erkölcsi, etikai norma a tartalmat állítja előtérbe, pl. a helyes magatartást, végső soron azt, hogy mi a jó és mi a rossz.

A továbbiakban egy sor etikai és illemszabály számbavételével foglalkozik a tanulmány, ezen szabályoktól önmagában nem leszünk sem polgáribbak, sem európaibbak, de ismeretük és alkalmazásuk mégis hozzájárulhat a kulturáltabb üzletpolitikához.

Minden üzleti vállalkozás, munkahely számára fontos a jó hírnév, ennek megőrzése, erősítése, a cég iránti jóindulat, mai szóhasználatul a „goodwill” megszerzése, megeremtése. A jó hírnévhez való jog tartalmát a jogszabály is megfogalmazza. A jó hírnév erősítéséhez felrakoztathatunk erkölcsi szabályokat, illemszabályokat, amelyek betartása elvárható a munkavállalóktól, de értelemszerűen a vezető állásúaktól is.

Fontos, hogy a munkavállaló tisztelje a céget, amely a munkahelye, és ezt képviselje is más személyekkel való kapcsolatában. Azért ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, a vállalkozás vezetőinek van feladata, pl. a tisztességes piaci magatartásnál említettek.

A munkavállaló külső kapcsolatában is a munkahelye hírnevéhez méltó magatartást tanúsítson, ügyeljen személyes méltóságára, lehetőleg tartózkodjon a szélsőséges megnyilatkozásoktól, viselkedésmódtól.

Ruházatával is fejezze ki, hogy megbecsüli hivatását, beosztását, munkahelyét.

Erre vonatkozóan a különböző szabályzatokban előírások lehetségesek, az üzleti élet egyes munkahelyein, pl. bankoknál, brókercégeknél, vezető állásúaknál az öltöny, nyakkendő, vagy női munkatársaknál a kosztüm, illetve más munkatársaknál és munkahelyeken esetleg a formaruha viselése a kötelező.

Külső partnerekkel való kapcsolat-tartása során fellépése legyen korrekt, szakmailag megalapozott.

Elengedhetetlen a pontosság, a határidők betartására figyelés, a gyorsaság, mindezek a tulajdonságok alapkövetelmények az üzleti életben.

Bármely beosztásban kerülendő a megvesztegethetőségnek még a látszata is.

A munkavégzéshez való viszonyban is léteznek szabályszerűségek, amelyek erkölcsiek, illetve illemszabályok.

A munkavégzés esetében az önálló felelősségvállalás, az ésszerűség, az önálló cselekvés legyen a jellemző a munkáltatói utasítás keretein belül.

A felmerülő problémák kezdeményező, előrevivó módon való megoldása a vállalkozásoknak is érdeke, azonban itt nem árt az óvatosság, mert nem biztos, hogy ezen munkavállalói tulajdonság megértésre talál a vezetők részéről.

A jogszabályok is tiltják, de itt is említésre érdemes, hogy a munkavállaló ne okozzon kárt a munkahelyen, a rendelkezésre álló anyagokat, eszközöket rendeltetésszerűen, takarékosan használja és főleg ne magáncélokra.

A kártérítéssel, a leltárfelelősség szabályaival a munka törvénykönyve részletesen is foglalkozik, külön nevesítve a szándékos károkozás, a gondatlan károkozás és a megőrzési felelősség eseteit.

A munkatárs tartson rendet, tisztaságot a környezetében, legyen személyes ügye önmaga és kollegái egészségének, biztonságának védelme, a környezet megóvása.

Nem illő dolog kihasználni a munkahelyet rendszeres késéssel, korai távozással, hosszú ebédidővel, külön szabadságokkal, a munka el nem végzésével. Ezek a magatartások az illemszabályon túlmenően munkajogi következményeket is vonhatnak maguk után.

A magánélet és az üzleti élet szétválasztása kívánatos. Az üzleti életben a becenevek használata nem megengedett, ettől függetlenül még a munkatárs lehet barátságos, udvarias.

Visszatetsző dolog a munkahelyen káromkodni, orditozni, nem ajánlatos sírni, barátokkal, ismerősökkel munkahelyen találkozni.

Illik betartani a vállalkozásnál érvényes dohányzási szokásokat, ha az üzletfél nem dohányzik, tárgyaló partnere se tegye. Erre vonatkozóan ma már jogi szabályozás is van, a nemdohányzók védelméről szóló 1999. évi XLII. törvény.

A munkatársak egymáshoz való viszonyában fontos a jó kapcsolat, az udvariasság, a figyelem, a tisztelet, a jóhiszeműség, a megbecsülés, egymás segítése, mert mindezek hozzájárulnak a jó munkahelyi légkörhöz, segítik a színvonalasabb munkavégzést,

100
K É K

várásokat fogalmaznak meg, amelyek a különböző beosztású és munkakörű munkavállalók magatartását szabályozzák, mindezzel a szervezet céljait, belső értékeit kívánják befolyásolni.

Az egyén mindennapi életében, de a munkavégzése során is találkozhatunk olyan erkölcsi, illetve illemszabályokkal, amelyek betartását megköveteli a munkáltató, vagyis előfordulhat az az eset, amikor egy erkölcsi vagy illemszabály be nem tartása a jogszabály be nem tartásához hasonló szankciót von maga után.

Emiatt fontos a témával foglalkozni, meg azért is, mert egy kulturáltabb, hitelesebb üzletpolitika részévé válhatnak ezek a szabályok, amely a vállalkozásoknak, de a fogyasztóknak is megnyugtatóan jó.

Az előbbieken említett erkölcsi, etikai norma, valamint az illemszabályok közötti különbség az, hogy amíg az illemszabályok, az etikett a különböző érintkezési formákat szabályozza azt, hogy milyen módon, formában, külsőségekben kell az embereknek érintkez-

amely kifelé, a fogyasztók felé is megjelenik.

Ha a belső kapcsolatokról hiányzik a tisztelet, a tisztesség, a becsületesség, a bizalom, a szervezet etikus magatartása a külső gazdasági környezettel való kapcsolatokban sem tartható fenn.

Az előbbieken felsorolt szabályszerűségek nem tartalmazzák az etikus magatartás valamennyi megnyilvánulási formáját, de jelzesszerűek, iránymutatóak lehetnek a tisztességes üzleti magatartás megvalósításában, és segítséget adhatnak az adott helyzetben az elvárható magatartás megtalálásához. Ez egyben biztonságérzetet is adhat a vállalkozás szereplőinek.

A dolgozatban taglalt jogi és erkölcsi magatartásformák egy kulturált visel-

Kultúrák, politikák

kedés velejárói is. A kulturált viselkedés elvárható követelmény a mindennapokban, de az üzleti élet számos területén is, függetlenül a beosztástól.

A szabályok ismeretére szükség van, az elsajátítás, majd a kommunikáció folyamatában válik „élővé” az ismeret és képezi egy továbbfejleszthető, minőségileg magasabb kultúrájú társadalom kialakulását, a tudásalapú társadalom megeremtését.

IRODALOM

1993. évi LXXV. tv = A szakképzésről.

1984. évi IV. tv = A tisztességtelen gazdálkodás tilalmáról.

1996. évi LVII. tv = A tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról.

1992. évi XX. tv és módosításai = A munka törvénykönyve.

1959. évi IV. tv és módosítása = A polgári törvénykönyv.

1997. évi CLV. tv = A fogyasztóvédelemről.

1993. évi XCIII. tv = A munkavédelemről.

1999. évi XLII. tv = A nemdohányzók védelméről.

Sáriné dr. Simkó Agnes: Tisztességes magatartást az üzleti életben. *Hazi Jogtáncsádó*, 2004/4.

Jogi alapismeretek: Finance Oktatási és Kutatási Alapítvány.

Eprek epre. A tökéletesség nem gyönyörködött. *Kreatív online*, 2003. 12. 01.

Dr. T. Molnár Gizella: *A kultúra fogalma, megnyilvánulásai és a kommunikáció kapcsolata*. Előadás. 2005. április 30.

Szerzőink

Bozsó Renáta (Szeged, 1975) főiskolai tanársegéd, érdeklődési területe az ifjúságszociológia.

Demcsák Katalin (Szarvas, 1966) főiskolai adjunktus, színháztörténetet, színházesztétikát kutat.

Málovics György (Szeged, 1979) közgazdász, főiskolai tanársegéd, a gazdaság és az ökológiai fenntarthatóság összefüggéseivel foglalkozik.

Dr. Nagyné dr. Terhes Irén (Tápe, 1949) jogász, főiskolai adjunktus, a közművelődés jogi környezetével foglalkozik.

Orbán Hedvig (Mezőhegyes, 1967) A szegedi Szászorszép Gyermeikház igazgatója, a gyakorlati képzésért felelős főiskolai tanársegéd.

Szécsiné Járasi Anikó (Gyula, 1974) főiskolai tanársegéd, érdeklődési területe a rendezvényszervezés módszertana és a gasztronómia.

Szirmai Éva (Keszthely, 1958) főiskolai adjunktus, a média és a tömegkultúra, valamint az ünnep és a politika összefüggéseit vizsgálja.

Szuromi Pál (Hódmezőváráshely, 1942) művészeti író, óraadó.

T. Kiss Tamás (Jászberény, 1949) PTE FEEK egyetemi docens, SZTE JGYTFK főiskolai tanár. Kutatási területe: a kultúra elméleti és gyakorlati kérdései, a kulturális értékközvetítés problémái.

T. Molnár Gizella (Kiskunfélegyháza, 1957) főiskolai docens, kutatási területe: a polgári korszak magyar műve-

lődéstörténete és a hazai nemzetiségek identitásának változásai.

Újvári Edit (Tótkomlós, 1963) főiskolai docens, kutatási terület: kultúrtörténet és -elmélet, szimbolizáció-kutatás, ikonológia.

Viskolcz Noémi (Veszprém, 1967) főiskolai docens, kutatási területe: a korai újkori művelődéstörténet, könyv- és könyvtártörténet.

A Magyar Szabadidő Társaság (18056855-1-43) megköszöni támogatóinak, hogy a 2004. évi személyi jövedelemadójuk 1%-ával segítették szakmai munkánkat.

A befolyt összeget a KÉK korrektúrázására fordítottuk.

A Társaság Elnöke és Intézőbizottsága.

1914

1. The first part of the year was spent in the field, collecting specimens and making observations on the habits of the various species of birds and mammals. The weather was generally favorable, but there were some periods of heavy rain and high winds.

2. The second part of the year was spent in the laboratory, preparing the specimens and making the necessary measurements and calculations. The work was very tedious, but it was necessary to get the data as accurate as possible.

3. The third part of the year was spent in the preparation of the report, which was written in the form of a series of papers. The first paper was on the habits of the various species of birds and mammals, and the second was on the measurements and calculations. The third paper was on the results of the experiments, and the fourth was on the conclusions.

4. The fourth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

5. The fifth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

6. The sixth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

7. The seventh part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

8. The eighth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

9. The ninth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

10. The tenth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

11. The eleventh part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

12. The twelfth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

13. The thirteenth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

14. The fourteenth part of the year was spent in the preparation of the final report, which was written in the form of a book. The book was published in the form of a series of papers, and the first paper was on the habits of the various species of birds and mammals.

